

**ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN İLHANLILAR
VE MEMLÜKLERLE DİNÎ MÜNASEBETLERİ**

Merve SÜRÜCÜ

**Tarih Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun ERDOĞAN
2019
Her Hakkı Saklıdır.**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

Merve SÜRÜCÜ

**ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN İLHANLILAR VE MEMLÜKLERLE
DİNÎ MÜNASEBETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Coşkun ERDOĞAN

ERZURUM-2019

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "**Altın Orda Devleti'nin İlhanlılar ve Memlûklerle Dini Münasebetleri**" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

06.07.2019
Merve SÜRÜCÜ

İSTİSNAİ DURUMLAR

Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)*

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre teze yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar) *

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

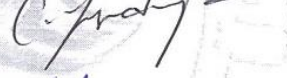

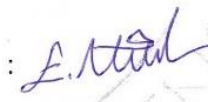

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TEZ KABUL TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dr. Öğr. Üyesi Coşkun ERDOĞAN danışmanlığında, Merve SÜRÜCÜ tarafından hazırlanan bu çalışma 04/07/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi İmza :
Coşkun ERDOĞAN
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ömer İmza :
SUBAŞI
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Ensar İmza :
MACİT

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 04/07/2019

Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Rıfat KUTUK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖN SÖZ	VI
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
A. KAYNAKLAR	1
I. Vakayinâmeler	1
1. Farsça Kaynaklar	1
2. Arapça Kaynaklar	3
3. Türk, Moğol, Ermeni ve Süryani Kaynakları	5
II. Seyahatnameler ve Coğrafi Eserler	7
III. Araştırma Eserler	8
B. CENGİZ HAN'IN HÂKİMİYETİ VE MOĞOL TOPRAKLARININ	
TAKSİMİ	9

BİRİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA, İLHANLI VE MEMLÜK DEVLETLERİNİN SİYASİ TARİHİ

1.1. ALTIN ORDA DEVLETİ (1227-1395)	13
1.1.1. Deşt-i Kıpçak Bozkırları ve Altın Orda Devleti'nin Teşekkülü	13
1.1.2. Batu Han Devri (1227-1256)	15
1.1.3. Berke Han Devri (1256-1266)	17
1.1.4. Mengü Timur Han Devri (1266-1281)	19
1.1.5. Tuda Mengü – Tula Buka Hanlar ve Birinci Fetret Devri (1282 – 1291)	20
1.1.6. Tokta Han Devri (1291 – 1313)	21
1.1.7. Özbek Han Devri (1313 – 1340)	22
1.1.8. Canı Bek ve Berdi Bek Hanlar ve İkinci Fetret Devri (1340 – 1360)	23
1.1.9. Toktamış Han Devri (1380-1397)	26
1.2. İLHANLI DEVLETİ (1258-1335)	27
1.2.1. Hülagü Han Devri (1258-1265)	27
1.2.2. Abaka Han Devri (1265-1282)	29

1.2.3. Ahmet Teküdar Han Devri (1282-1284) -----	31
1.2.4. Argun Han Devri (1284-1291)-----	32
1.2.5. Geyhatu ve Baydu Hanlar Devri (1291-1295)-----	34
1.2.6. Gazan Han Devri (1295-1304)-----	35
1.2.7. Olcaytu Han Devri (1304-1316)-----	37
1.2.8. Ebu Said Bahadır Han Devri (1316-1335) -----	39
1.3. MEMLÜKLER DEVLETİ -----	43
1.3.1. Şecerüddür ve Aybek'in İktidarı (1250-1257)-----	44
1.3.2. Seyfeddin Kutuz Devri (1259-1260)-----	46
1.3.3. Rükneddin Baybars Devri (1260-1277) -----	48
1.3.4. Seyfeddin Kalavun Devri (1279-1290)-----	49
1.3.5. Eşref Halil Devri (1290-1293)-----	52
1.3.6. Melik Nasır Muhammed Devri (1293-1294/1299-1309/1310-1341) -----	53
1.3.7. Berkuk Devri (1382-1399) -----	57

İKİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN İLHANLILAR VE MEMLÜKLERLE DİNİ MÜNASEBETLERİ

2.1. BATU HAN DÖNEMİNDE DİNİ MÜNASEBETLER -----	60
2.2. BERKE HAN DÖNEMİ DİNİ MÜNASEBETLER -----	67
2.3. MENGÜ TİMUR HAN DÖNEMİNDE DİNİ MÜNASEBETLER-----	80
2.4. TUDA MENGÜ VE TULA BUKA HAN DÖNEMİNDE DİNİ MÜNASEBETLER -----	85
2.5. TOKTA HAN DÖNEMİNDE DİNİ MÜNASEBETLER -----	89
2.6. ÖZBEK HAN DÖNEMİNDE DİNİ MÜNASEBETLER -----	99

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOLLAR VE ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE DİN

3.1. MOĞOLLARIN KABUL ETTİĞİ DİNLER VE DİN ANLAYIŞLARI -----	105
3.1.1. Şamanizm-----	105
3.1.2. Budizm -----	109

3.1.3. Hristiyanlık -----	112
3.1.4. İslamiyet -----	113
3.2. ALTIN ORDA DEVLETİ DÖNEMİNE KADAR BÖLGEDEKİ DİNİ DURUM -----	115
3.3. ALTIN ORDA DEVLETİ DÖNEMİNDE DİN -----	118
3.3.1. Batu Han -----	118
3.3.2. Sartak -----	119
3.3.3. Berke Han-----	120
3.3.4. Mengü Timur Han -----	127
3.3.5. Tuda Mengü – Tula Buka – Tokta Han-----	129
3.3.6. Özbek Han -----	131
3.3.7. Canı Bek Han-----	141
SONUÇ -----	145
KAYNAKÇA -----	147
EKLER -----	181
HARİTALAR -----	193
ÖZGEÇMİŞ -----	196

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN İLHANLILAR VE MEMLÜKLERLE DİNİ
MÜNASEBETLERİ

Merve SÜRÜCÜ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Coşkun ERDOĞAN

2019, 196 Sayfa

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Coşkun ERDOĞAN
Dr. Öğr. Üyesi Ensar MACİT
Doç. Dr. Ömer SUBAŞI

Çalışmanın amacı XIII. yüzyıl Orta Çağ tarihi seyrine yön veren önemli devletlerden olan Altın Orda, İlhanlı ve Memlükler üçgeninde cereyan eden olaylara dinin etkisini göstermektir. XIII. yüzyılın başlarında Büyük Moğol İmparatorluğunu kurarak cihan imparatoru haline gelen Cengiz Han'ın ölümünden sonra Uzak ve Yakındoğu'daki Moğol egemenliği uzun süre boyunca Cengiz Han'ın oğulları ve torunları tarafından devam ettirildi. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun ardıllarının neşet ettikleri coğrafyalarda çeşitli dinleri kabul ederek bu dinleri siyasetlerinin parçası haline getirmeleri, diğer devletler ile olan ilişkilerine farklı bir boyut kazandırmış oldu. Bu ardıllardan biri olan Altın Orda Devleti'nin de ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren çağdaşı olan İlhanlılar ve Memlüklerle kurduğu münasebetlerde dini de siyasetinin bir parçası olarak kullandığı görülmektedir.

Devletlerin ve toplumların kaderinde önemli bir etkiye sahip olan din olgusu, adı geçen devletlerin sadece birbirleriyle değil dönemin diğer devlet ve toplumlarıyla doğrudan veya dolaylı olarak temaslar kurmasında etkili olmuştur. Çalışmada bu temasların ne denli din eksenli bir noktada yoğunlaştığına dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla dönemin iç ve dış politikasında dinin de en az diğer unsurlar kadar etkili olduğu görülmüştür. Bu çalışmada bahsi geçen konu eldeki kaynaklar ve araştırma eserler doğrultusunda incelenmeye çalışılmış ve tespit edilen boşluk mümkün olduğu kadar doldurulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, İlhanlı, Memlük, Deşt-i Kıpçak, Siyaset, Din

ABSTRACT
MASTER'S THESIS
RELIGIOUS RELATIONS OF THE GOLDEN HORDE STATE WITH IL-
KHANIDS AND MAMLUKS

Merve SÜRÜCÜ

Thesis Supervisor: Assist. Prof. Dr. Coşkun ERDOĞAN

2019, 196 Pages

Jury: Assist. Prof. Dr. Coşkun ERDOĞAN
Assist. Prof. Dr. Ensar MACİT
Assoc. Prof. Dr. Ömer SUBAŞI

The aim of this study is to show the effect of religion on the events that took place in the triangle of Golden Horde, Il-khanids and Mamluks which are important states which directed the history of XIII century medieval history. After the death of Genghis Khan, who established the Great Mongol Empire at the beginning of the XIII century and became the emperor of the world, the Mongol rule in the Far and Near East was continued for a long time by the sons and grandsons of Genghis Khan. The fact that the successors of the Great Mongol Empire accepted various religions in their geographies and made these religions part of their politics gave a different dimension to their relations with other states. One of these successors, the Golden Horde State, has also used religion as a part of its politics in its relations with its contemporary Il-khanids and Mamluks from the first time its appeared.

The phenomenon of religion, which has an important influence on the fate of states and societies, has been effective in establishing direct or indirect contacts of the aforementioned states not only with each other but with other states and societies of the period. In this study, it has been tried to draw attention to the extent to which these contacts are concentrated on a religious axis. Therefore, it was seen that religion was at least as effective as other elements in the domestic and foreign policies of the period. In this study, the subject mentioned is tried to be examined in the direction of the available sources and research works and the determined gap is tried to be filled as much as possible.

Keywords: Golden Horde, Il-Khanid, Mamluk, Dasht-i Qipchaq, Politics, Religion

ÖN SÖZ

XIII. yüzyılın başında önemli bir siyasî güç olarak ortaya çıkan Moğollar, Cengiz Han'ın önderliğinde ve kısa süre içerisinde Uzak Doğu'dan Anadolu'ya ve Doğu Avrupa'ya kadar uzanan büyük bir sahada hâkimiyetlerini tesis ettiler. Hâkimiyetlerinin kalıcı hale gelmesi ise Cengiz Han'ın ölümünden sonra ardılları tarafından batıda kurulan Moğol devletleri yoluyla gerçekleşti. Altın Orda ve İlhanlı adlarıyla anılan bu devletlerin neşet etmesi, Moğol tarihi açısından olduğu kadar Türk-İslam tarihi açısından da ehemmiyet arz etmektedir. Aynı yüzyıldaki bir başka teşekkül olan Memlükler ise en az bu iki devlet kadar önemli bir yere ve değere sahiptir.

Bu üç devletin birbirleriyle olan ilişkilerinin dini yönden incelendiği "Altın Orda Devleti'nin İlhanlılar ve Memlüklerle Dini Münasebetleri" adlı tez çalışmasının giriş bölümünde araştırmada kullanılan kaynaklar tanıtılmaya çalışıldı. Giriş bölümünün ikinci kısmında ise kısaca Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han'ın faaliyetlerinden bahsedildi. Birinci bölümde çalışmaya konu olan Altın Orda, İlhanlı ve Memlük devletlerinin siyasî tarihleri incelenmeye çalışıldı.

Çalışmanın asıl kısmını oluşturan ikinci bölümde, Cengiz Han'ın yaptığı taksimat doğrultusunda İrtiş'in batısında uzanan ve Deşt-i Kıpçak adıyla tabir olunan coğrafyada teşekkül eden, dönemin önemli güçlerinden biri olan Altın Orda Devleti'nin İlhanlı ve Memlük devletleriyle kurduğu ilişkilerde, devlet ve toplumların tarihlerinde mühim bir belirleyici olan din olgusunun etki ve yaptırımını ortaya konulmaya çalışıldı.

Üçüncü bölümde ise Altın Orda Devleti'nin yönetici kesiminde ve bilhassa hanlar nezdinde din algısı, inançları, uygulamaları ve diğer dinlere bakış açıları ele alındı. Çalışmanın sonuç kısmında kaynaklar doğrultusunda elde edilen bilgilerin incelenmesi neticesinde Orta Çağ'da din ve siyaset ilişkisine adı geçen devletler bağlamında değerlendirmeler yapılmaya çalışıldı. Ayrıca ekler bölümünde din ve siyaset ilişkisini gösteren nümizmatik belgeler konuldu. Çalışma sahasını belirleyen ve araştırmanın bu üç devlet nezdinde cereyan ettiği alanı gösteren haritalar da ekler kısmında verildi.

Çalışma konusunun tespitinden son haline kadar geçen süreçte hemen her konuda değerli fikirleriyle beni yönlendiren, yol gösteren, sabır ve sebatla yardım eden çok kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Coşkun ERDOĞAN'a ve eğitim hayatım boyunca desteklerini bir an olsun esirgemeyen sevgili aileme teşekkürü borç bilirim.

KISALTMALAR

AÜ DTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Eng.	: English
Haz.	: Hazırlayan
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İSAR	: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı
ss.	: Sayfa sayısı
TKAEY	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
Transl.	: Translation
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

A. Kaynaklar

I. Vakayinâmeler

1. Farsça Kaynaklar

Târîh-i Cihângüşâ: Eserin müellifi olan Alaaddin Ata Melik Cüveyni, dönemin saygın ailelerinden birine mensup olarak 1266 yılında Cüveyn’de dünyaya geldi. Moğol hâkimiyetinin Yakın Doğu’da yayıldığı zamanlarda uzun bir süre İran coğrafyasında Moğol genel valisi olan Emir Argun’un özel kâtipliğini yaptı. Hülagü’nün Yakın Doğu’ya gelmesi ve İlhanlı Devleti’nin kurulmasından sonra Hülagü’nün, daha sonra da oğulları Abaka ve Ahmet’in himayesinde 24 yıl boyunca görev yapmış biri olarak önemli devlet adamları arasında bulundu. Olaylara yakından şahit oluşu eseri olan *Târîh-i Cihângüşâ*’nın önemini artırmaktadır. *Târîh-i Cihângüşâ*, üç cilt olup İsmaililer, Selçuklular, Harezmşahlar, Abbasiler ve Moğollar hakkında bilgiler sunmaktadır. M. Tevfik Oktaban ve Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Çalışma için önemli bir kaynak olan bu eserden Mürsel Öztürk’ün yaptığı çeviri yolu ile yararlanıldı.¹

Câmi’ut-Tevârîh: Tam künyesi Ebü’l Hayr Hâce Reşidüddin Fazlullâh b. İmâdiddevle Ebi’l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî olan Reşidüddin, 1240, 1248 veya 1250 yılında Hemedan’da dünyaya geldi. Yahudi bir aileye mensup olup 30 yaşından sonra İslamiyet’i kabul etti. Abaka Han döneminde İlhanlı sarayında tabip olarak çalışmaya başlayan Reşidüddin, Gazan Han döneminde vezirlik makamına tayin edildi. Olcaytu Han zamanında konumu iyice güçlendi. Fakat onun ölümünden sonra Ebu Said Bahadır Han zamanında diğer vezir Taceddin Ali Şah Gilani ile arası

¹ A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969, 194; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, 7-70; M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-*, Yüksel Kanar (Haz.), Endülüs Yayınları, İstanbul 1991, 219-240; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yayınları, İstanbul 1998, 165-166; M. Fuad Köprülü, “Cüveynî”, *İA*, MEB, İstanbul 1997, III, 249-255; Orhan Bilgin, “Cüveynî, Atâ Melik”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 140-141; Osman Gazi Özgüdenli, “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 77-78; Mustafa Demir, “İslam Ortaçağı’nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, Erzurum 2007, 264-265.

bozuldu ve onun hileleri sonucunda görevinden azledildi. Bir süre sonra da Olcaytu Han'ı zehirlettiği iddiaları yüzünden idam edildi.²

Reşidüddin, ünlü eseri Cami'ut-Tevarih'i tarafsız bir bakış açısıyla dünya tarihi olarak kaleme almıştır. Eserin yazımına İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın isteği üzerine başladı. Eserin yazımında, günümüze ulaşmayan bir Moğol tarihi olan *Altın Defter*'den yararlandı. Gazan Han'ın ölümünden sonra müellif, eseri Olcaytu Han'a sunmak istediysede Han bunu kabul etmeyerek kendisi adına ayrıca bir eser kaleme almasını istedi. Böylece iki ciltten müteşekkil önemli bir tarih eseri ortaya çıktı. Birinci bölüm Gazan Han'a ithafen "Tarih-i Mübarek Gazanî" şeklinde adlandırılmıştır. İkinci bölümün tamamlanmasından sonra ise yek bir eser halinde Cami'ut-Tevarih adını almıştır. Bir dünya tarihi olarak kaleme alındığı için pek çok milletin tarihine yer verilen eser özellikle müellifin olaylara bizzat şahit olması dolayısıyla İlhanlılar açısından büyük önem arz eder. Çalışmada özellikle eserin İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejani tarafından tercüme edilen İlhanlılar kısmından yararlandı.³

Tabakât-ı Nâsirî: Tam künyesi Ebû Amr Minhâcüddîn Osmân b. Sirâciddîn Muhammed el-Cûzcânî olan müellif, 1193 yılında Fîrûzkûh'da dünyaya geldi. Babası da ünlü bir âlim olan Cûzcanî, Gurlu sarayında yetiştirilmiştir. İyi bir eğitim aldığı görülen müellif hem Gurlu hükümdarlarının hem de Delhi sultanlarının emri altında çeşitli görevlerde bulunmuştur. Cûzcanî'nin en ünlü eseri olan *Tabakât-ı Nâsirî* yirmi tabakadan mürekkep genel bir İslam tarihidir. Çalışmada Mustafa Uyar'ın Türkçe tercümesinden yararlandı.⁴

² Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 260-273; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 234-235; Karl Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III (3-4), İstanbul 1966, 228-229; M. Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazullah Reşidüddin", *Bellekten*, 1(1), Ankara 1995, 174-179; Zeki Velidi Togan, "Reşid-üd-Din Tabîb", *İA*, MEB, İstanbul 1964, IX, 705-707; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 19-20;

³ Togan, *Tarihte Usul*, 195; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 279-284; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 235-237; Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin", 229-236; Togan, "Reşid-üd-Din Tabîb", 709-710; Ramazan Şeşen, "Câmiu't-Tevarîh", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 132-134; Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarında Camiüttevarih", 165-174; Özgüdenli, "Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", 20; Demir, "İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", 265; Charles Melville, "Jâme' Al-Tawârik", *Encyclopaedia Iranica*, XIV, 462-468 <http://www.iranicaonline.org/articles/jame-al-tawarik> (11.05.2019).

⁴ Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, (Çev. Mustafa Uyar), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, 13-33; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 162-163; A. S. Bazmee Ansari, "Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 98-99.

2. Arapça Kaynaklar

Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir: Tam künyesi Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullâh b. Abdizzâhir b. Neşvân es-Sa'dî er-Ravhî el-Cüzâmî olan İbn Abdüzzahir, 1223 yılında Kahire'de dünyaya geldi. Memlûklerin en erken devirlerinden itibaren kâtiplik görevinde bulunmuştur. Sultan Baybars döneminde bilhassa Altın Orda ile karşılıklı gönderilen diplomatik yazışmalar onun tarafından kaleme alınmıştır. Bu sebeple Altın Orda ile Memlûk Devleti arasındaki münasebetlerin yakın şahidi oluşu 1331 yılında tamamladığı *Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir* adlı eserini daha kıymetli kılmaktadır. Bu eserden, dönemin daha sonraki müverrihleri de yararlanmışlardır. Çalışmada mezkûr kaynaktan Tiesenhausen'ın eseri vasıtasıyla yararlanıldı.⁵

Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre: Tam künyesi el-Mansûrî en-Nâsirî ed-Devâdâr el-Hitâî Rükneddin Baybars olan müellif, Kalavun'un kölelerinden biri idi. Kalavun ile birlikte seferlere iştirak eden müellif, Nasır Muhammed'in iktidarı üçüncü kez ele geçirdiği 1309 yılından sonra kendisine saltanat naipliği görevi tevdi edildi. 1323 yılında hac vazifesini yerine getirdikten iki yıl sonra Eylül 1325 yılında hayatını kaybetti. En önemli eseri olan ve *Baybars Tarihi* olarak da bilinen *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-hicre*'si 25 ciltten oluşup 1324 yılına kadarki olayları anlatır. Bu eserin yazımında büyük oranda İbnü'l-Esir'in *el-Kamil fi't-Tarih*'inden yararlanılmıştır. Müellifin bizzat şahit olarak kaleme aldığı son kısımlar Bahri Memlûkleri tarihi için oldukça ehemmiyetlidir. Memlûklerin Altın Orda ile olan münasebetleri açısından da önem taşımaktadır. Çalışmada bu kaynaktan Tiesenhausen'ın eseri vasıtasıyla yararlanıldı.⁶

Nihayetu'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb: Tam künyesi Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî olan müellif, 1279 yılında Mısır'da dünyaya geldi. Hayatını kitap istinsah ederek idame ettiren müellif, Nasır Muhammed döneminde Memlûk Devleti bünyesinde çeşitli görevlerde bulundu. Nüveyri, Nasır Muhammed'e ithaf ettiği *Nihayetu'l-ereb fî*

⁵ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 156; W. De. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, İsmail Hakkı İzmirli (Haz.), Maarif Matbaası, İstanbul 1941, 110-136; Pedersen, "İbn Abdüzzâhir", *İA*, MEB, İstanbul 1968, V/II, 695; Asri Çubukcu, "İbn Abdüzzâhir" *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 289-290.

⁶ Togan, *Tarihte Usul*, 203; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 176-177; Tiesenhausen, 158-237; D. S. Margoliouth, "Baybars", *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 363-364; Asri Çubukcu, "Baybars", *DİA*, İstanbul 1992, V, 220-221.

funûni 'l-edeb adlı 31 ciltlik büyük eserini 1331 yılında tamamladı. Ansiklopedi niteliği taşıyan bu eser özellikle Altın Orda-Memlûk münasebetleri açısından da önemli bilgiler barındırmakta olup, çalışmada bu kaynaktan Tiesenhausen'in eseri vasıtasıyla yararlanıldı.⁷

Târîhu 'l-Meliki 'z-Zâhir: Tam künyesi Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî olan müellif, 1217 yılında Halep'te dünyaya geldi. Eğitimini bu şehirde tamamlayan Şeddad hem Eyyubiler hem de Memlûkler devrinde devletin çeşitli kademelerinde görev almıştır. Tarih ve inşaa ilimleriyle alakadar olan müellifin konumuz açısından en önemli eseri olan *Târîhu 'l-Meliki 'z-Zâhir*, Memlûklerin en kudretli hükümdarlarından biri olan Rükneddîn Baybars'ın hayatını konu alır. Eserin sadece 1272 yılından sonraki konuların yer aldığı ikinci cildi günümüze ulaşmıştır. Çalışmada Şerafeddin Yaltkaya'nın 1941 yılında yaptığı Türkçe tercümeden yararlanıldı.⁸

Müferricü 'l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb: Tam künyesi Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfiî olan İbn Vasıl, 1207 yılında Hama'da dünyaya geldi. Dönemin ünlü âlimlerinden dersler alan İbn Vasıl, hem Eyyubiler hem de Memlûkler Devleti'nde çeşitli görevler ifa etti. 1298 yılında doğduğu şehir olan Hama'da hayatını kaybetti. Tarih, mantık ve edebiyat üzerine eserler kaleme aldı. Müellifin tarih alanındaki en meşhur eseri *Müferricü 'l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb* adlı Eyyubi tarihidir. Çalışmada bu kaynaktan Tiesenhausen'in çevirisi vasıtasıyla yararlanıldı.⁹

En-Nücûmu 'z-Zâhire fi Mülûk-i Mısr ve 'l-Kâhire: Tam künyesi Ebu'l Mehasin Cemaleddin Bin Tanrıverdi olan müellif, 1410 yılında Kahire'de dünyaya geldi. Burci Memlûkleri döneminde devletin önemli kademelerinde görev aldı. Dönemin önde gelen âlimlerinden dersler alan İbn Tagrıberdi, ünlü tarihçi Makrizi'nin etkisiyle tarih ilmine merak saldı ve bu alanda eserler kaleme aldı. Bunlardan en önemlisi olan *En-Nücûmu 'z-Zâhire fi Mülûk-i Mısr ve 'l-Kâhire* adlı eseri, Mısır'ın Müslümanlar tarafından

⁷ Togan, *Tarihte Usul*, 203; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 180-181; Ign. Kratchkowsky, "Nüveyrî", *İA*, MEB, İstanbul 1964, IX, 374-375; Musafa Öz, "Nüveyrî, Ahmet b. Abdülvehhâb", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 304-306.

⁸ İbn Şeddâd, *Al-Melik-Al-Zahir Baypars Tarihi II*, (Çev. M. Şerefüddin Yaltkaya), Maarif Matbaası, İstanbul 1941; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 152-153; Casim Avcı, "İbn Şeddâd, İzzeddin", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 374-375.

⁹ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 154-155; Tiesenhausen, 148-157.

fethedildiği 641'den başlayarak Burci Memlûklerin iktidarda olduğu 1467 yılına kadar gelir. Eser Memlûkler açısından önemli bir başvuru kaynağıdır. Çalışmada eserin Ahsen Batur tarafından yapılan çevirisinden yararlanıldı.¹⁰

Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: Tam künyesi Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz olan ez-Zehebi, Türkmen asıllı bir ailenin tek çocuğu olarak 1274 yılında Dımaşk'ın Batna köyünde doğdu. Pek çok şehir dolaşarak ünlü âlimlerden ders aldı. Hatiplik ve müderrislik yaptı. 1347 yılında Dımaşk'ta hayatını kaybetti. Hadis, tarih ve biyografi alanlarındaki en ünlü İslam tarihçilerinden biri olan Zehebi'nin 235 civarında eseri olup bunların 148'i tarih kitabıdır. Bu tarih kitaplarının en ünlüsü olan *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* adlı eser 1300 yılına kadar gelen olayları içeren bir genel İslam tarihidir. Eser, her yıl bir tabaka oluşturmak suretiyle yetmiş tabakaya ayrılır. Bu eser İslam tarihi kaynakları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Çalışmada bu kaynaktan Tiesenhausen'in eseri vasıtasıyla yararlanıldı.¹¹

3. Türk, Moğol, Ermeni ve Süryani Kaynakları

Çengiz-Nâme: Ötemiş Hacı b. Muhammed Dosti, İlbars Han'ın emrinde kâtip olarak hizmet etmiştir. Şeybani İş-Sultan'ın emri üzerine 16. yüzyılın ilk yarısında Ötemiş Hacı tarafından Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan eser, Altın Orda Devleti ile ilgili en ayrıntılı bilgileri içeren temel kaynaktır. Batu Han devrinden Toktamış Han devrine kadar geçen süreç eserin muhteviyatını teşkil etmektedir. Çalışmada eserin İlyas Kemaloğlu tarafından günümüz Türkçesine yapılan tercümesinden yararlanıldı.¹²

Manghol-un Niuça Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi): Moğol tarihinin bilinen en eski tarihi olan bu eserin müellifi belli olmamakla birlikte Büyük Kurultay'ın toplandığı 1240 yılında yazılıp tamamlandığı düşünülmektedir. Moğolların efsanevi başlangıcından Ögedey Han zamanına kadarki olayların anlatıldığı bu eserin Uygur harfleriyle yazıldığı tahmin edilen asıl nüshası günümüze ulaşmamıştır. Bugüne kadar

¹⁰ İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, 9-15; Togan, *Tarihte Usul*, 205-206; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 390-391; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 219-220.

¹¹ Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 201-203; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 185-186; Tiesenhausen, 350-360; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 180-183, 185.

¹² Ötemiş Hacı, *Çengiz-Name*, İlyas Kemaloğlu (Haz.), TTK, Ankara 2014; İlyas Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2003.

eserin birçok dile tercümesi yapılmıştır. Türkçeye ise ilk kez 1948 yılında Ahmet Temir tarafından, daha sonra 2011 yılında ise Mehmet Levent Kaya tarafından tercüme edilmiştir. Çalışmada her iki çeviriden de istifade edildi.¹³

Okçu Milletini Tarihi: Eserin müellifi olan Aknerli Grigor, Kilikya'daki Akner manastırına mensup bir rahip idi. Hayatı hakkında bilgi olmamakla birlikte 1335 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Aknerli Grigor'un kaleme aldığı *Okçu Milletini Tarihi* adlı eser, 1240'tan 1272'ye kadar geçen süreçte Moğolların Ermeniler üzerine yaptığı saldırıları konu almaktadır. Eserin Hrand D. Andreasyan tarafından Türkçeye tercümesi yapılmıştır. Çalışmada hem bu çeviriden hem de Hasan Oktay'ın *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar* adlı eserindeki *Aknerli Grigor* kısmından yararlanılmıştır.¹⁴

Ebü'l-Ferec Tarihi ve Târîhu Muhtasari'd-Düvel: Tam künyesi İbnü'l İbrî Ebu'l-Ferec Gregorius Barhebreus Bin Ehrûn olan müellif, 1226 yılında Malatya'da Yahudi bir tabibin oğlu olarak dünyaya geldi. İyi bir eğitim gören, Arapça ve Süryanice'nin yanı sıra Yunancayı da öğrenmiş olduğu rivayet edilen Ebu'l-Farac, Moğol istilasını sırasında ailesiyle birlikte Antakya'ya göç etti ve burada da tıp tahsilini tamamladı. İnanmış bir Hristiyan din adamı olan Ebu'l-Farac, Moğolların Yakın Doğu'ya geldiği dönemde dindaşları lehine Hülâgü nezdinde birçok imtiyaz elde etti. Ebu'l-Farac, 1286 yılında Meraga'da hayatını kaybetti. Yaşamı boyunca otuzun üstünde eser kaleme alan müellifin en ünlü eseri *Ebu'l-Ferec Tarihi*'dir. Süryanice kaleme alınmış olan bu eser yaratılıştan 1284 yılına kadar gelen olayları içeren bir genel tarih hüviyetindedir. Müellif daha sonra Arap dostlarının ricası üzerine mezkûr kitabın birinci kısmını *Târîhu Muhtasari'd-Düvel* adıyla özetleyerek Arapçaya çevirmiştir. Ebu'l-Farac, Moğolların Yakın Doğu'ya geldiği ve bir devlet kurduğu dönemin olaylarına yakından şahit olduğu için eserleri oldukça önemlidir. Çalışmada bu kaynaklardan Ömer Rıza Doğrul ve M. Şerafeddin Yaltkaya'nın Türkçeye yaptığı çeviriler vasıtasıyla yararlanıldı.¹⁵

¹³ *Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-ch'ao pi-shi)- (Moğolların Gizli Tarihi)*, (Çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara 1948, VII-XXXII; *Moğolların Gizli Tarihiçesi (Moğolların Kırmızı Kitabı)*, (Çev. Mehmet Levent Kaya), Kabcacı Yayınları, İstanbul 2011, 7-11.

¹⁴ Aknerli Grigor, *Mogol Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954, VII-X; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, 103-106.

¹⁵ Gregory Abû'l Farac Bar Hebraeus, *Abû'l Farac Tarihi I-II*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1945, 9-66; Togan, *Tarihte Usul*, 187; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev.

II. Seyahatnameler ve Coğrafi Eserler

Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr: Tam künyesi Ebu Abdullah Muhammed Bin Abdullah Bin Muhammed Bin İbrahim el-Levati el-Tancî olan İbn Battuta, 1304 yılında Fas'ın Tanca şehrinde dünyaya geldi. 1325 yılına kadar Tanca'da yaşayan müellif 22 yaşında hac için Tanca'dan ayrıldı ve ancak 25 yıl sonra geri dönebildi. Geçen bu sürede Asya, Afrika ve Avrupa'da büyük bir seyahate çıktı. 1377 yılında ülkesine geri dönen müellif bu tarihlerde Merakeş'te öldü. İbn Battuta'nın seyahati sırasında tuttuğu notların ham metinleri Mağribli bir âlim olan İbn Cüzzey tarafından küçük bazı düzeltmelerle derlenerek *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* adıyla ilim dünyasına kazandırılmıştır. Rihla (Siyahat-name) olarak da bilinen eser, tarih ve coğrafya konuları hakkında oldukça hacimli ve önemli bir kaynaktır. Altın Orda, İlhanlı ve Memlük devletleri arasındaki diplomatik ilişkiler hakkında verdiği bilgiler dolayısıyla çalışmamız için ayrıca ehemmiyet arz etmektedir. Çalışmada bu kaynaktan, İsmet Parmaksızoğlu ve A. Sait Aykut tarafından yapılan çeviriler yoluyla yararlanıldı.¹⁶

Mesâlikü'l-emsâr fî memâlikü'l-emsâr: Tam künyesi Şihabeddin Ebu'l-Abbas Ahmed Bin Yahya Bin Fazlullah El-Kâtib El-Dımaşkî olan müellif, soyu Hz. Ömer'e dayandığı için Ömerî lakabıyla anılır. Ömerî, 1301 yılında Dımaşk'ta doğdu. Nasır Muhammed'in üçüncü saltanat döneminde Memlük Devleti bünyesinde önemli kademelerde bulundu. Daha sonra Kahire'den ayrılarak Dımaşk'a gitti ve burada da önemli görevlerde bulundu. Ölümüne kadar Dımaşk'ta kalan müellif eserlerini de burada kaleme aldı. Bunlardan en önemlisi olan *Mesâlikü'l-emsâr fî memâlikü'l-emsâr* adlı 27 ciltlik büyük eseri coğrafya, tarih ve devlet teşkilatı konuları bakımından oldukça mühim ansiklopedik bir kaynaktır. Eserde Altın Orda Devleti, kurulduğu coğrafya ve Memlüklerle olan münasebetleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Eserin bir kısmı Ahsen Batur tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Ayrıca

Şerafeddin Yaltkaya), TTK, Ankara 2011, 1-4; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 195-200; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 153-154; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 92-93.

¹⁶ İbn Battûta Tancî (Ebu Abdullah Muhammed), *İbn Battûta Seyahatnamesi I-II*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, xxı-xxxıx; İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, İsmet Parmaksızoğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 320-325; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 255-257; İbrahim Kafesoğlu, "İbn Battûta", *İA*, MEB, İstanbul 1968, V/II, 708-711; A. Sait Aykut, "İbn Battûta", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 361-368.

Tiesenhausen'in eserinde de *Mesâlikü'l-epsâr*'dan kesitler bulunmaktadır. Çalışmada her iki kaynaktan da yararlanıldı.¹⁷

III. Araştırma Eserler

Altın Orda Devleti ile ilgili şimdiye kadar ülkemizde yeterince çalışma yapılmamıştır. Diğer devletlerle olan münasebetlerini inceleyen bazı çalışmalar olmuşsa da bu çalışmanın perspektifini oluşturan dini münasebetleri konusunda yeterli bir çalışmanın varlığından söz etmek mümkün değildir. Altın Orda Devleti'nin İlhanlı Devleti ile olan münasebetlerini siyasî ve sosyal yönden inceleyen çalışmalar yapılmıştır.¹⁸ Aynı şekilde İlhanlılar ile Memlükler arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar da mevcuttur.¹⁹ Fakat dönemin önemli güçleri olan Altın Orda, İlhanlı ve Memlüklerin ilişkilerini özellikle dini yönden inceleyen bir çalışma mevcut değildir.

Bununla birlikte araştırma sırasında çalışmaya katkı sağlayacak olan eserler tespit edilerek ihtimamla kullanılmaya çalışıldı. Çalışma boyunca Altın Orda Devleti tarihi ile ilgili yararlanılan eserlerin başında A. Yu. Yakubovskiy'in *Altın Ordu ve Çöküşü*, Mustafa Kafalı'nın *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, George Vernadsky'nin *Moğollar ve Ruslar*, W. De. Tiesenhausen'ın *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, Rızaeddin Fahreddin'in *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, Akdes Nimet Kurat'ın *Rusya Tarihi*, İlyas Kamalov'un *Altın Orda ve Rusya – Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*- adlı çalışmaları başta gelmektedir. Bunlar dışında V. V. Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Rene Grousset'in *Bozkır İmparatorluğu*, Berthold Spuler'in *İran Moğolları*, Abdülkadir Yuvalı'nın *İlhanlı Tarihi*, Ramazan Şeşen'in *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlukler (1193-1260)* adlı eserleri yararlanılan diğer önemli kaynaklardır.

¹⁷ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım - Mesâlikü'l Ebsâr*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014,7-11; Tiesenhausen, 361-414; Togan, *Tarihte Usul*, 203-204; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, 443, Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 189-190; Abdülaziz el-Alevî, "İbn Fazlullah el-Ömerî", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 483; Eymen Fuâd Seyyid, "Mesâlikü'l-Ebsâr", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 265-266.

¹⁸ İlyas Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*; Ahmad Hesamipour Khelejani, *İlhanlılar İle Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İzmir 2013.

¹⁹ Efe Durmuş, *Siyasi, İktisadi ve Kültürel Açından İlhanlı-Memlük Münasebetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2005.

B. Cengiz Han'ın Hâkimiyeti ve Moğol Topraklarının Taksimi

Moğollar siyasî bir teşekkül olarak ortaya çıkmadan hemen önce Asya coğrafyasındaki siyasî dağılım şu şekildeydi; Çin, güneyde Song İmparatorluğu ve kuzeyde Kin (Kitai, Kitan Kitat) İmparatorluğu arasında bölünmüştü. Çin'in kuzeybatısında Tangut İmparatorluğu ve Turfan'dan Kuça'ya kadar uzanan bölgede Uygur Türkleri yaşamaktaydı. Kaşgarya'da Karahitaylar bulunmakla birlikte Maverâünnehir ve İran coğrafyasında Harezmsaşlar hâkimdi.²⁰ Bu coğrafyada daha önce birlikten çok uzak bir şekilde dağınık halde yaşayan Moğollar ise ancak XIII. asırda Cengiz Han ile birlikte güçlü bir imparatorluk etrafında toplanıp tarih sahnesinde önemli bir rol üstleneceklerdir.²¹ Dilleri Altay dil ailesine mensup olan Moğolların VI. yüzyıla kadar tarihi geçmişleri karanlıktır. Moğol adına ilk kez VII. yüzyılda T'ang sülalesi resmi tarihlerinde "Meng-wu" şeklinde rastlanmakla birlikte²² onlar kendilerine Tatar diyorlardı.²³

İleride kuracağı imparatorlukla, bulunduğu ve uzandığı coğrafyaların kaderini değiştirecek olan Timuçin, 1155 yılında Onon nehri civarında Yesügey (Yesugai) Bahadır'ın Merkitler'in elinden kaçırdığı ve sonra kendisine eş yaptığı Höelün-ücin'den dünyaya geldi. Timuçin henüz 9 yaşındayken babası Yesügey-Bahadır, düşmanı olan Tatarlar tarafından zehirlenerek öldürüldü. Timuçin ve ailesi bunun akabinde akrabaları

²⁰ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu – Atilla-Cengiz-Timur*, (Çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, 186; Gérard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar – Moğolistan'dan Tuna'ya MÖ V. yy – XVI. yy*, (Çev. Engin Sunar), Doğan Kitap, İstanbul 2001, 102; Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (Çev. Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, 125-126; İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 243; Ali Ahmetbeyoğlu, "Moğollar ve Komşuları", Kürşat Yıldırım (Ed.), *Türk-Moğol Tarihi – Bozkırın Avazı*, (ss.83-89), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, 83-84.

²¹ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 476; Ahmet Temir, "Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 8, 256; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 225.

²² W. Eberhard, *Çin'in Çimal Komşuları*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), TTK, Ankara 1942, 58; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil – Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, 31; Ahmet Taşağıl, "Gök-Türk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)", Kürşat Yıldırım (Ed.), *Türk - Moğol Tarihi – Bozkırın Avazı*, (ss. 23-48), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, 45; Özgüdenli, "Moğollar", 225; Sebahattin Ağaldağ, "Moğol Devleti", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 8, 265; Ahmet Taşağıl, "Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar", Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu (Haz.), *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, (ss.11-28), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, 26.

²³ Wilhelm Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990, 406; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş – Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, (Çev. Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, 293; Temir, "Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı", 257; Ali Bademci, *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükatı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, 29.

tarafından da terk edildiler ve zorlu hayat şartlarına karşı bir başlarına mücadele etmek zorunda kaldılar.²⁴

Timuçin, hayatındaki birçok zorluğu atlatarak güçlü bir kişilikle kendini göstermeye başladığında, çeşitli mücadeleler vererek etrafındaki bütün Moğol kabilelerini buyruğu altına aldı. Enerjik ve güçlü karakteriyle kendini kanıtlamış olan Timuçin, 1206 yılında Onon Irmağı yakınlarında büyük bir kurultay toplamayı başardı. Moğol aristokrasisinin önemli isimleri, ileri gelen Noyanlar ve emirlerin huzurunda Timuçin, “Cengiz Han (Çinggis-Hahan)²⁵” unvanını aldı ve bütün Moğol ulusunun tek hanı konumuna yükseldi.²⁶ Cengiz Han, tek başına hâkimiyetini bu coğrafyada ilan ettikten sonra etrafındaki Nayman, Uygur ve Merkit kabilelerini itaat altına aldı. Kuzey Çin’in hâkimi olan Kinlerle mücadelesi devam ederken, 1218 yılında meydana gelen Otrar faciasıyla Cengiz Han yönünü batıya, Harezmsâhlar üzerine çevirdi. Harezmsâh hükümdarı Sultan Alaeddin Muhammed, savunma yaptığı savaşta büyük bir yenilgi aldı ve kaçtığı Abeskun adasında hayatını kaybetti.²⁷

Alaeddin Muhammed’in oğlu Celaleddin Harezmsâh, Azerbaycan coğrafyasında hâkimiyet tesis etmeye çalışırken bir taraftan da Anadolu Selçuklu Devleti’yle iyi ilişkiler kurarak, Moğollara karşı birlikte hareket etmenin yollarını aradı. Ancak Alaeddin Keykubad’ın Moğollara karşı takip ettiği denge siyaseti, iki tarafın arasını açtı

²⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, 19-23; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 296; Temir, “Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı”, 258; B. Y. Vladimircov, *Cengiz Han (Çingis-xan)*, (Çev. Hasan Ali Ediz), MEB, İstanbul 1950, 17; Abraham Constantin D’Ohsson, *Moğol Tarihi*, (Çev. Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınları, İstanbul 2008, 41-42; Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 128-129.

²⁵ Cengiz adı hakkında muhtelif görüşler vardır. Vladimircov’a göre bu isim Moğolların tapındığı ışık tanrısıyla bağlantılıdır. Ayrıca Cengiz kelimesinin Türkçedeki deniz (tengiz) kelimesiyle ilgili olduğunu ileri süren görüşlerin yanı sıra Çince *semanın oğlu* ya da *mükemmel cengâver* anlamlarını taşıdığı ileri süren görüşler vardır. Şecere-i Türk’e göre ise Cengiz, “uluğ ve katı” anlamındaki çing kelimesinin çoğul halidir. Osman Turan, “Çingiz Adı Hakkında”, *Bellekten*, V (19), TTK, Ankara, 1941, 267-270; Vladimircov, *Cengiz Han*, 33-34; Mustafa Kafalı, “Cengiz-Han”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 368.

²⁶ Vladimircov, *Cengiz Han*, 53; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 296; Bertold Spuler, *İran Moğolları - Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 1987, 30; Özgüdenli, “Moğollar”, 225.

²⁷ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 482, 513-514; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK Basımevi, Ankara 1984, 236-283; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 297-298; Spuler, *İran Moğolları*, 30-37; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 248-249; Harold Lamb, *Cenghis Khan – The Emperor of All Men*, The Country Life Press, New York 1956, 111-144; Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 129-132; Coşkun Erdoğan, “Harezmsâhlar”, *Ortak Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2019, III, 250-262; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, 233-235; Coşkun Erdoğan, “Hârezmsâh Muhammed’in Ölümü ve Defni Meselesi”, Enver Kapağan, Lokman Zor (Ed.), *III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, (ss. 51-54), Bakü 25-27 Mayıs 2016, II, 51-54; H. Ahmet Özdemir, “Cengiz İstilasası”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 313-318; Özgüdenli, “Moğollar”, 225.

ve Celaleddin'in yenilgisiyle sonuçlanan Yassıçimen Savaşı meydana geldi (1230).²⁸ Celaleddin, Moğollara karşı tek başına giriştiği bu mücadelede başarılı olamadı ve Sind'e doğru kaçtı. Celaleddin, Cengiz Han'ın ölümünden sonra Ögedey'in iktidarı zamanında da mücadeleye devam etti. Ancak 1231 yılında Moğollardan kaçarken Diyarbakır civarında bir Kürt tarafından öldürüldü.²⁹

Cengiz Han, batıdaki fütuhattı tamamladıktan sonra 1225 yılında Moğolistan'a döndü. 1227 yılında Çin'in kuzeybatısındaki Tangutlara karşı çıktığı bir sefer esnasında, 18 Ağustos 1227 tarihinde 70 yaşındayken hayatını kaybetti. Cengiz Han, Moğollarca kutsal sayılan Burkhan-Haldun Dağı'nda kimsenin bilmediği gizli bir yere gömüldü.³⁰ Cengiz Han, daha hayattayken baş hatunu Börte'den olan dört oğlu (dört ulus) arasında Moğol İmparatorluğu topraklarını taksim etti. Buna göre Cuçi (Coçi, Cüçi)³¹ ulusuna, İrtiş'in batısında, “*Moğol atlarının tırnaklarının değdiği yerler*” bırakıldı. Çağatay (Ça'adai'yun, Çagadai) ulusuna, Uygur ülkesinden Buhara ve Semerkant'a uzanan Maverainnehir bölgesi verildi.³² Ögedey (Ogodai, Ogotai, Ugedei, Ögödei) ulusuna, Moğolistan'ın bütün batı kısmıyla Cungarya ve Doğu Türkistan verildi.³³ Ailenin en küçük oğlu olan Tuluy (Tolui'yun, Tolui) ise 'otçigin' sıfatıyla Onon ve Yukarı Kerülen arasındaki ata topraklarına sahip oldu.³⁴

Cengiz Han, biraz önce değinildiği gibi büyük oğlu Cuçi'yi kendisine yurt olarak verdiği İtil Irmağı'nın doğusundaki yurduna göndermişti.³⁵ Cengiz Han ayrıca atlarına otlak olsun diye Harezm³⁶ ilini de Cuçi'ye bıraktı.³⁷ Ancak Cuçi, kendisine yurt

²⁸ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 526-529; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 253-255; Aydın Taneri, *Celâlü'd-Din Hârizmşâh ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, 61-72; Aydın Taneri, “Celaleddin Harizmşâh”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 250.

²⁹ Taneri, “Celaleddin Harizmşâh”, 250.

³⁰ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 242; Ağaladağ, 273-274.

³¹ Cuçi Han, Cengiz Han'ın en büyük oğlu olmakla birlikte Altın Orda Hanlığı hanedanının atasıdır. Cuçi ismi beklenmedik anda dünyaya gelen, yeni gelen misafir anlamlarını taşımaktadır. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı (Şecere-i Türk)*, (Çev. Rıza Nur), İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, 179. Ekrem Kalan, “Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII (I), 2012, 122-123.

³² Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 194.

³³ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 249; Ganizhamal Kushenova, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverainnehir (1229-1241)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, 32.

³⁴ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 249.

³⁵ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü)*, Muharrem Ergin (Haz.), Tercüman, İstanbul 1937, 33; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 16.

³⁶ Harezm, İslam coğrafyacıları tarafında Horasan ve Maverainnehir'den ayrı bir iklim olarak bahsedilmektedir. Orta Çağ siyasî, sosyal ve ekonomik şartlarında kendine ait bir yapı oluşturan Harezmliler Soğd, İran ve Araplardan ayrılan farkları ile göze çarpılmaktadır. Kadim dönemlerden itibaren yerleşim görülen bu bölge, Moğolların istilasına kadar mamur bir görüntü arz etmektedir. Bölge önemli

olarak bırakılan bölgede tam bir siyasî birlik sağlayamadan Şubat 1227’de Aral’ın kuzey bozkırlarında babası Cengiz Han’dan altı ay önce öldü.³⁸ Ötemiş Hacı’nın eserinde Cuçi’nin çıktığı bir av esnasında attan düşerek boynunu kırıp öldüğü söylenmektedir.³⁹

ticaret yollarının geçiş güzergâhında olmasının yanı sıra Ceyhun’un suladığı yerlerde tarım ve hayvancılığın geliştiği görülmektedir. Guy Le Strange, *Doğu Hilafeti’nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar (Haz.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, 538-554; Coşkun Erdoğan, “Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihî Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 62, Erzurum 2018, 307-322.

³⁷ Ötemiş Hacı, 30. Batı’da “*Moğol atlarının trnaklarının değdiği yere kadarki*” bütün coğrafya da Cuçi ulusuna bırakıldı. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 417; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 194.

³⁸ Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, Muharrem Ergin (Haz.), 33; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 248.

³⁹ Ötemiş Hacı, 31. Bazı kaynaklar, Cuçi’nin ölümünün hemen öncesinde babası Cengiz Han ile aralarında bir gerginliğin baş gösterdiğini belirtmektedir. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 483; Kalan, “Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni”, 125; D’Ohsson, 140.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA, İLHANLI VE MEMLÜK DEVLETLERİNİN SİYASİ TARİHİ

1.1. Altın Orda Devleti (1227-1395)

1.1.1. Deşt-i Kıpçak Bozkırları ve Altın Orda Devleti'nin Teşekkülü

Deşt-i Kıpçak tabiri on birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar, İrtiş Irmağı'ndan Tuna'ya, Dneper'den Volga'nın doğusuna kadar uzanan geniş alan için kullanılan tabir olmuştur.⁴⁰ Deşt-i Kıpçak bozkırları, doğuda İrtiş Irmağı'ndan batıda Karpat Dağları'na kadar uzanıp Batı Sibiryaya, Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları kapsamaktaydı. Kuzeyde Bulgar Hanlığı sınırlarına dayanan bu coğrafya güneyde de Sır Derya boylarına kadar uzanmaktaydı. Deşt kelimesi Farsçada “çöl, ekilip biçilmeyen toprak” demektir. Bu cümleden olarak mezkûr coğrafyanın hâkim unsurunun ismi olan Kıpçak⁴¹ ile deşt kelimesinin birleşmesinden oluşan Deşt-i Kıpçak tabiri *Kıpçak Bozkırı* anlamına gelmektedir. XIII. yüzyılda vuku bulan Moğol fütuhâtı ile Cuçi hanedanının hâkimiyeti altına giren Deşt-i Kıpçak bozkırlarının sonraki süreçte de bu isimle anılmaya devam etmesi burada yerleşmiş olan Kıpçak kültürünün kalıcılığının bir ifadesidir.⁴²

⁴⁰ A. Yu., Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), TTK, Ankara 1992, 3; Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu – Kıpçaklar*, (Çev. Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul 2009, 17-18; Murad Adji, *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*, (Çev. Zeynep Bağlan Özer), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, 55; R. G. Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, (Çev. Arif Acaloğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, 176; Muallâ Uydu Yücel, “Kıpçaklar”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 420; Cihan Yalvar, “Deşt-i Kıpçak'ta Moğol Hâkimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 2018, 11.

⁴¹ Kıpçaklar, Ortaçağ'daki en önemli Türk boylarından biri olup Orta ve Batı Asya'da hâkimiyet tesis etmişlerdir. Kıpçak adı, birçok millet tarafından çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Macarlar ‘Kun’, Bizanslılar ‘Kumanos, Komani’, Almanlar ‘Valani, Pallidi’, Ruslar, Polovets Kıpçaki’, Ermeniler ‘Khartes’, Moğollar ise ‘Kibçaut, Kabçagut’ demiştir. Bu ismi İslam kaynakları ‘Kıfçak, Kıpçâk’, Gürcü kaynakları ise ‘Kifşak, Hifşak’ şeklinde zikretmiştir. Bütün bu isimlendirmelerin ortak manası ‘solgun, sarı, sarımsı’dır. Kıpçaklar 1061 tarihlerinde Rus steplerine hâkim olmaya başladılar. 1080 yılına gelindiğinde ise Tuna ağzından Balkaş gölüne kadar yayılmış duruma geldiler. Doğu Avrupa-Batı Sibiryaya steplerini içine alan bu geniş coğrafya İslam tarihlerinde Deşt-i Kıpçak olarak anılmaya başlanmıştır. M. Yücel, 420; Peter B. Golden, “Qıpçaq”, Nurettin Demir-Birsel Karakoç-Astrid Menz (Ed.), *Turcology and Linguistics – Éva Ágnes Csató Festschrift*, (ss.183-202), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014, 183-184; Erhan Ateş, *XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2015, 1-4.

⁴² Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, 11; Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (Çev. İlyas Kamalov), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, 15-18; Adji, *Kaybolan Millet*, 55, 81; Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar – IX. Asrın İkinci Yarısından XVI. Asra Kadar Kırgızlar ve Kıpçakların Etno-Siyasi İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2013, 77; Mehmet Berk Yaltırık, *Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim

Deşt-i Kıpçak bozkırlarına ilk Moğol akınları daha Cengiz Han'ın sağlığında 1222 yılında gerçekleştirilmiş, Cebe ve Subitay gibi iki başarılı ordu kumandanı Cengiz Han'dan aldıkları emir doğrultusunda kuzey bozkırları üzerine sefere çıkmışlardı. Kafkasları aşan Moğol ordusu, Alanları ve Kıpçakları yenilgiye uğrattı. Daha sonra Kıpçaklarla birleşerek üzerlerine gelen Rus birliklerini, *Kalka Muharebesi* olarak adlandırılan savaşta yenen Moğollar, Cengiz Han'ın ordusuna katılmak için geldikleri yolla geri döndüler.⁴³ Cengiz Han'ın ölümünden sonra halef tayin ettiği Ögedey Han, tahta çıktıktan sonra babasının fetih politikasını takip etti. 1235 yılında büyük bir kurultay toplandı. Bu kurultay neticesinde batıya bir sefer düzenlenmesi ve bu seferi Batu'nun kumanda etmesi kararlaştırıldı. Sefer için hazırlanacak orduya her ulusun prenslerinin maiyetlerindeki birliklerle katılmaları emredildi.⁴⁴ Bu sefer esnasında Deşt-i Kıpçak bozkırları, Bulgar bölgesi, Kırım ve Derbend'e kadar uzanan geniş Kafkas toprakları Moğol egemenliğine girdi. 1238'de Ryazan, Vladimir ve diğer bazı Rus knezlikleri işgal edildi, 1240'ta Kiev alındı. 1242'de Polonya, Macaristan ve Dalmaçya tahrip edildi. Moğol ordusu daha fazla ilerlemeden geriye dönmek zorunda kaldı. Bunun sebebi Ögedey Han'ın ölüm haberinin alınmış olmasıydı.⁴⁵ Diğer bir sebep ise Batu ile Güyük arasında bir anlaşmazlığın meydana gelmesiydi.⁴⁶

Dalı, Edirne 2014, 89; Yalvar, 10-11; Mustafa Kafalı, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 25, 1971, 180.

⁴³ Akdes Nîmet Kurat, *Rusya Tarihi – Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2014, 77; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 240-241; Altay Tayfun Özcan, *Moğol – Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK, Ankara 2017, 36-49; Yalvar, 46-54; Ateş, 131-134; Mehmet Çoğ, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, 2015, 67.

⁴⁴ Joseph De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, III, 12. Bu sefere Cuci ulusundan Batu, Orda, Şiban, Çağatay ulusundan Baydar ve Buri, Ögedey ulusundan Güyük ve Kaydu, Tuli ulusundan Mengü katılmıştır. D'Ohsson, 186.

⁴⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 29; Giulio Sodano, "Rus Prenslikleri", Umberto Eco (Ed.), *Ortaçağ 3 – Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, (ss.165-169), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2016, 166-167; Lamb, *Cenghis Khan*, 213-218; Özcan, *Moğol – Rus İlişkileri*, 57-125; Yalvar, 40-83.

⁴⁶ Kıpçak seferinde alınan zaferden sonra kurulan bir kutlama meclisinde Batu'nun herkesten önce içki içmeye başlaması Güyük ve etrafındakiler tarafından öfkeyle karşılanmış ve bu isimler buldukları yeri terk etmişti. *Gizli Tarih*, 196. İkili arasındaki gerginlik Ögedey Han'ın ölümünden sonra Güyük'ün hanlık tahtına geçmesinden sonra da devam etti. Batu Han, Azerbaycan'da görevlendirdiği kumandanlarının Güyük tarafından yerlerinden edilmelerinin üzerine, hanlık makamından buraya gönderilen adamları öldürtmüş ve bu da iki taraf arasındaki bütün köprüleri yıkmıştı. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 52.

Cuçi Han'ın ölümünden sonra, ona bırakılan yurtta kimin hâkim olacağı konusunda büyük oğlu Orda Han⁴⁷ ile ondan küçük olan Batu Han⁴⁸ arasında anlaşmazlık çıktı. Kardeşlerin ikisi de diğerinin lehine tahttan feragat etmekte ısrar ediyordu. Meseleye en iyi çözümü getireceğini düşündükleri dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna çıkarak durumu arz ettiler ve Cengiz Han da Altın Busagalı Ak Orda'yı⁴⁹ Batu Han'a, Gümüş Busagalı Gök Orda'yı da İçen Han'a kurdurdu. Ayrıca Orda'ya 'İçen Han', Batu'ya 'Sayın Han'⁵⁰ lakabını verdi.⁵¹ Doğu Deşt-i Kıpçak'ı içeren Sol-Kol'un hâkimi İçen Han'ı, Batı Deşt-i Kıpçak bozkırlarını içeren Sağ-Kol'a hâkim olan Sayın (Batu) Han'a tabi kıldı.⁵²

1.1.2. Batu Han Devri (1227-1256)

Cengiz Han tarafından Cuçi'ye verilmiş olan Deşt-i Kıpçak topraklarındaki Altın Orda Hanlığının kurucusu, ikinci Deşt-i Kıpçak seferinden sonra resmen Batu Han oldu. Tarihi kaynaklar Batu Han hakkında çok fazla bilgi vermese de Cengiz Han ve oğullarının ölümünden sonra yaşının verdiği ağırlık ve saygınlığın getirdiği inisiyatif ile İmparatorluğun kaderinde oynadığı rol aşikârdır.⁵³ Batu Han, hanlığın temellerini attıktan sonra bu coğrafyada Moğol istilasının yarattığı tahribatı silmek için bazı

⁴⁷ Hem Orda Han hem de Batu Han'ın anneleri Kongirat kabilesine mensuptu. Orda Han'ın annesi Sertak Hatun, Batu Han'ın annesi ise Erkin Kuçin Hatundur. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 22.

⁴⁸ Batu Han, yasa'ya göre abisi Orda Han'ın han olması gerektiğini düşünüyordu. Orda Han ise babasının Batu Han'ı daha çok sevdiğini, onun daha güçlü olduğunu ve bu yüzden onun hanlığı daha layık olduğu görüşündeydi. Ötemiş Hacı, 31.

⁴⁹ Ak-Orda terimi ilk kez 1340-1342 tarihleri arasında kaleme alınmış olup Tini Bek Han'a ithaf edilmiş olan Hüsrev-ü Şirin adlı eserde geçmiştir. Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, 78. Altın Orda tabirine ise ilk kez 1564 tarihli Kazan Kroniğinde rastlanmıştır. 'Orda' ya da 'ordu' kelimesi Türk Moğol dillerinde 'yurt', 'saray yurdu', 'han yurdu', 'saray', 'ordugâh', 'keçe çadırındaki aile' manalarına gelmektedir. Cengiz Han'ın yaptığı taksimatta Batu'ya bırakılan batı bölgelerine verilen Ak Orda ismi günümüzde Altın Orda şeklinde kullanılmaktadır. Türk Moğol milletlerinde altın rengi olan sarı, merkezi devletin simgesi olarak kabul edilirdi. İlyas Kamalov, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 141, Aralık 2002, 116-119.

⁵⁰ Sayın lakabı, "iyi, zeki, akli başında han, merhametli, bilge" şeklinde tercüme olunmuştur. George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, (Çev. Eşref Bengi Özbilen), Selenge Yayınları, İstanbul 2007, 177; Ötemiş Hacı, 31; Wilhelm Barthold, "Batu", *İA.*, MEB, İstanbul 1979, V, 352.

⁵¹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 19; Muzaffer Ürekli, "Gök Orda Hanlığı", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 123.

⁵² Mustafa Kafalı, "Batu Han", *DİA*, İstanbul 1992, V, 208. Kafalı, bu bölünmenin iki ayrı hanlık anlamına gelmediğini, bilakis Türk devlet geleneğindeki sağ-sol tertibi olduğunu kabul etmektedir. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 19.

⁵³ II. Deşt-i Kıpçak seferi sırasında Güyük ile arası bozulan Batu Han, onun ölümünden sonra Çağatay ve Ögedey ulusuna mensup prenslerin memnuniyetsizliğine rağmen Tuluy'un oğlu Mengü Han'ın tahta geçmesini sağlamıştır. Cüveyni, 459-463; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 553; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 266-267; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 113; Barthold, "Batu", 352.

girişimlerde bulundu. Hanlığın başkenti konumundaki Saray şehrini kurdu.⁵⁴ Ticaret hayatını canlandırmak için her milletten tüccarlarla münasebette bulundu, doğu-batı ve kuzey-güney eksenindeki önemli ticaret yollarının güvenliğini temin etmeye uğraştı. Bu uğraşları bölgenin ticaret hayatının yeniden canlanmasında etkili oldu.⁵⁵

Batu Han'ın hükümdarlığının ilk yıllarında çeşitli ülkelerden elçilik heyetleri Altın Orda ülkesine gelerek hana bağlılıklarını bildirdiler. Bunlar arasında Selçuklu sultanı II. Keyhüsrev⁵⁶, Rus prensi Yaroslav⁵⁷, Galiçya prensi Daniel, Çernigov prensi Mikael⁵⁸ vardı.⁵⁹ Mengü Han'ın 1251 yılında Batu'nun desteğiyle tahta geçmesinin ardından ikili arasında kısmen bir güç paylaşımı yapıldı.⁶⁰ Rus prensleri makam ve görevleriyle ilgili yarlık almak için artık doğrudan Batu Han'ın huzuruna çıkıyorlardı.⁶¹ Batu Han, 1256 yılında 48 yaşında iken vefat etti ve Moğol adetlerine göre gömüldü.⁶²

⁵⁴ Saray şehri, İdil Nehri kıyısında düz bir arazide Batu Han tarafından kuruldu. Ötemiş Hacı, 34; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 37.

⁵⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 38; Kafalı, "Batu Han", 209.

⁵⁶ Gıyaseddin Keyhüsrev'in elçileri Batu Han tarafından çok iyi karşılandı. Batu Han, elçiler geri dönerken Keyhüsrev'e kılıç, külah, ok ve yay gibi hâkimiyet alametleri gönderdi. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel – Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikleri*, Ali Öngül (Haz.), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2017, 82-83; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye- Siyasi Tarih – Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, 471; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar – Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, TTK, Ankara 1988, 65-66; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev ve Devri*, TTK, Ankara 2014, 104; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi – Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 2014, 583-584; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi 2 – Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014, 183-184; Faruk Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 355; Emel Kılıç, *Türkiye Selçuklu-Altın Orda İlişkileri - Siyasi, Ekonomik, Sosyo-Kültürel (1242-1308)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2005, 40-41.

⁵⁷ Batu Han'ın huzuruna çıkan Yaroslav, bütün Rus prenslerinin başı olarak tanındı. Barthold, "Batu", 352; Kurat, *Rusya Tarihi*, 87.

⁵⁸ Batu Han'ın, Cengiz Han'ın büstü önünde eğilerek saygı göstermesini istediği Çernigov prensi Mikael, bunu reddince öldürüldü. Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 181; Kurat, *Rusya Tarihi*, 89.

⁵⁹ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 177-180.

⁶⁰ Mengü Han'ın tahta çıkmasından sonra bütün sikkelerde adı zikredilmesine rağmen imparatorluk Batu ile Mengü arasında paylaşılmıştı. Mengü Han'ın; "güneş nasıl her yere ışıklarını saçarsa, benim ve Batu'nun erki de bütün diyarlara öyle yayılır" dediği zikredilmektedir. Barthold, "Batu", 352; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 373; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 195.

⁶¹ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 184.

⁶² Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb fi funûni'l-edeb", W. D. Tiesenhäusen (Ed.), *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul 1941, 244; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 53; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 38; Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", 399.

1.1.3. Berke Han Devri (1256-1266)

Batu Han, sağlığında oğlu Sartak'ı⁶³ veliaht ilan etti. Onun ölümünden sonra Sartak, Büyük Han Mengü'y Moğolistan'daki hanlık makamında ziyaret ettikten sonra Altın Orda Hanlığının başına geçmek için geri dönerken yolda vefat etti. Bunun zerine Mengü Han, Altın Orda Hanlığı tahtına Sartak'ın kardeşi Ulak'yı tayin etti. Ancak aynı yıl içerisinde Ulak da ölünce Altın Orda tahtının yeni hkimi Berke⁶⁴ Han oldu.⁶⁵ Berke Han'ın hükümdarlığının ilk yıllarında Rusya'daki meseleler ile alakadar olundu. Galiçya'da bağımsızlık teşebbüslerinde bulunan Kral Daniel başarısızlığı uğratıldı ve başlıca önemli kaleleri yıkıldı.⁶⁶ Ayrıca Litvanya da istila edildi.⁶⁷ 1257 yılında Rusya'da vergi⁶⁸ tanzimi için nüfus sayımı yapıldı.⁶⁹ 1259'da Novgorod'da⁷⁰ ve 1262 yılında Suzdalya'da Moğolların koyduğu ağır vergilere itiraz eden halk ayaklandı ancak bu isyanlar bastırıldı.⁷¹

Berke Han dönemindeki en yakın temaslar, bir diğer Moğol ardılı olan İlhanlılar ile kuruldu. Gerek Altın Orda Hanlığı ve gerekse İlhanlı Devleti'ni yakından ilgilendiren siyas sorunlar, esasında Batu Han zamanından itibaren başlamış olmakla birlikte Berke Han'ın hükümdarlık devresinde hat safhaya ulaştı ve yaklaşık bir asır devam etti. Başlıca sorunlardan biri Azerbaycan meselesiydi ki, Hülagü'nn n Asya'da İlhanlı Devleti'ni kurmasından sonra Tebriz'i başkent yapması ve

⁶³ Batu Han'ın Sartak, Togan, Ebken, Ulak adında dört oğlu vardı. Mustafa Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 399.

⁶⁴ Berke, Cui Han'ın nc oğludur. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluğu*, 22.

⁶⁵ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 375; Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", 399. Sartak ve Ulak Hanların art arda ölmesinden sonra Batu Han'ın oğlu Toğan'ın eşi Burakşın Hatun, kendi oğlu Tuda Mengü'nn hanlık tahtına geçmesini istedi ancak devlet yönetiminde ileri gelen isimler bunu kabul etmedi. Bunun zerine Burakşın Hatun, Hülagü'ye ok, iliksiz, dğmesiz ruba ile birlikte bir mektup göndererek "Oklukta ok kalmadığı gibi yayda da kiriş kalmadı, durma gel, memleketi al" şeklinde bir haber gönderdi. Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 245.

⁶⁶ Berke Han, bu seferler sırasında Burunday'ı ordu kumandanı olarak tayin etmişti. Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 195.

⁶⁷ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 191-196; Wilhelm Barthold, "Berke", *İA*, MEB, İstanbul 1979, V, 555; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 377.

⁶⁸ Altın Orda Devleti'nde vergiler, devlet sınırları içerisinde toplananlar, ülkeye gelen tüccarlardan alınır ve hkimiyet altındaki Rus knezliklerinden toplanan vergiler olmak üzere taksim edilir. Vergiler, daruga ve baskaklar aracılığıyla "baca (ev)" hesabına göre toplanıyordu. Rus din adamları bu vergilerden muaf tutulmuş idi. Vergiler, "darugaların" idaresi altında "baskak" adlı Moğol memurları tarafından toplanırdı. Kurat, *Rusya Tarihi*, 92-93; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluğu*, 134-135; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş-I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970, 302-306; Kushenova, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan*, 79-80.

⁶⁹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve kş*, 44; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluğu*, 55.

⁷⁰ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve kş*, 44.

⁷¹ Kurat, *Rusya Tarihi*, 99; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 197; Enver Konukçu, "Berke Han", *DİA*, İstanbul 1992, V, 506.

Azerbaycan⁷² üzerindeki Altın Orda haklarını ihlal etmesi,⁷³ iki kardeş devlet arasında düşmanlığı başlatan sebep oldu.⁷⁴ İki devlet arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkileyen bir diğer hadise ise Mengü Han'ın 1259 yılında ölmesinden sonra Karakorum'da baş gösteren “Büyük Han” olma mücadelesiydi. Bu mücadelede Berke Han, batı seferinde yaptığı tahribat ve katliamlarından rahatsız olduğu Hülagü'nün Kubilay'ı desteklemesine karşılık olarak Arık Buka'yı destekledi.⁷⁵ Ancak Arık Buka'nın hanlık makamını kısa bir süreliğine elde etmesine rağmen daha sonra durum Hülagü'nün desteklediği Kubilay'ın lehine döndü.⁷⁶ Hülagü, bu hadiseler esnasında Berke Han'dan gelebilecek herhangi bir tehdide karşılık Mısır seferinin kumandasını Kitboğa Noyan'a bırakarak başkent Tebriz'e döndü. Bu durum iki taraf arasındaki

⁷² Azerbaycan kelimesi bir rivayete göre Pehlevce ateş anlamındaki “azer” kelimesi ile muhafız anlamındaki “bâykân” kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Kabul edilen daha genel bir görüşe göre ise bu isim Büyük İskender'in komutanlarından İranlı Atropates'ten gelmektedir. Atropates, Büyük İskender'in ölmünden sonra Küçük Meyda bölgesinde bağımsız bir krallık kurmuş ve bu müstakil devlet Atropates'in ülkesi manasında Atropatene şeklinde anılmaya başlamıştır. Bu isim, Kuzey Araz ırmağından başlayarak doğuda Zencan'a, batıda Anadolu'ya ve güneyde Hemedan'a uzanan geniş coğrafyayı kapsamaktaydı. İpek Yolu üzerinde önemli bir güzergâhta bulunan Azerbaycan, tarihi süreç içerisinde Hurriler, Urartular, Medler, Persler, Araplar, Türkler gibi birçok milletin ve kavmin hâkimiyeti altına girmiştir. XIII. yüzyıl başlarında bu coğrafyada Moğol hâkimiyetinin başladığı görülür. Cengiz Han, 1218 yılında Otrar faciası dolayısıyla geldiği Ön Asya'da Harezmsahlar Devleti'ni ortadan kaldırıp bu bölgeyi ele geçirdi. Büyük Moğol İmparatorluğu tahtına çıkan Mengü Han'ın batıya gönderdiği Hülagü, İlhanlı Devleti'ni kurarak Azerbaycan'ı da hâkimiyet sahası içine aldı. Cengiz Han, Moğol topraklarını paylaşırken kesin hatlarını belirlemediği için bölgenin iki kardeş ve komşu devleti olan Altın Orda ile İlhanlılar, İlhanlı Devleti'nin kurulduğu ilk andan itibaren Azerbaycan meselesi üzerinden mücadeleye girişti. Bununla birlikte bazı tarihçiler Azerbaycan'ı Altın Orda toprakları içerisinde göstermiştir. Okan Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, 1-3; Khelejanı, 55-56; Cem Tuysuz, *Selçuklular Döneminde Azerbaycan*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 1997, 8; Ahmet Yılmaz, *Ortaçağ Boyunca Güney Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Kars 2013, 7-30; İlyas Kamalov, *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri (Altın Orda Devleti'nin Yıkılışı ve Çarlık Rusyası'nın Kuruluş Sürecinde)* (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2008, 66; Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 318-319; Betül Aslan, “Azerbaycan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5, 1996, 49-51; Hacer Göl, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (1), 2016, 154-156.

⁷³ Cengiz Han'ın “Her kim bir ülkeyi fethederse, kazandığının üçte birini Berke ailesine, üçte birini Cengiz Han ailesine verecek ve kalan kısım da kendisinin olacak” şeklindeki hükmünü ihlal eden Hülagü, Ön Asya'da elde ettiği ganimetlerin tamamını kendisine ayırdı. İbn Vâsıl, “Müferricü'l-kürüb fi ahbâri Benî Eyyüb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 151.

⁷⁴ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 198-199.

⁷⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 55; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 534.

⁷⁶ Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 578; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 536; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 56; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 277; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 172.

gerginliği açıkça göstermektedir.⁷⁷ Diğer taraftan taht mücadelesini Kubilay'ın kazanması sonucunda hanlık makamının Çin'e aktarılması ve diğer Moğol şube devletlerinden uzak kalması, Altın Orda Hanlığını giderek bağımsız bir devlet haline getirdi.⁷⁸

İki devlet arasındaki siyasî ilişkileri olumsuz yönde etkileyen Azerbaycan bölgesi, nihayetinde tarafları şiddetli bir savaşın ortasına sürükledi. İki taraf arasındaki ilk savaş Berke ve Hülagü hanlar arasında gerçekleşti ve savaşın kazananı Altın Orda oldu. Bu savaşta, ilerde Altın Orda Hanlığında önemli bir konum elde edecek olan Moğol prensi Nogay büyük yararlılıklar gösterdi.⁷⁹ Berke Han, 1265 yılında ikinci ve son kez İlhanlılarla Kür Nehri kıyısında karşı karşıya geldi. Ancak bu sırada İlhanlı hükümdarı artık Abaka Han idi. Taraflar nehrin iki yakasında birbirlerinin karşısında beklediler. Berke Han, Tiflis'e kadar ilerleyip nehri aşarak İlhanlı kuvvetlerine saldırmayı planlıyordu. Ancak ömrü buna yetmedi. 1266 yılı başlarında öldüğü tahmin edilen Berke Han'ın naaşı başkent Saray şehrine götürülerek toprağa verildi.⁸⁰

1.1.4. Mengü Timur Han Devri (1266-1281)

Berke Han'ın ölümünün ardından 1266 yılında tahta Batu Han'ın torunu Mengü Timur⁸¹ çıktı.⁸² Mengü Timur Han döneminin en dikkat çeken yönlerinden biri, bu dönemde darp edilen paraların taşıdığı özelliklerdir. Altın Orda hanları içerisinde ilk kez Mengü Timur'un, Büyük Han'ın değil yalnız kendi adının olduğu paralar darp ettirdiği görülmektedir.⁸³ Bu durum, Altın Orda Hanlığının artık tamamen bağımsız bir devlet

⁷⁷ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 172. Ayrıca Hülagü Han'ın geri çekilmesinin gerekçelerinin tartışması için bkz: Reuven Amitai Preiss, *Mongol and Mamluks – The Mamluk-İlkhānid War 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, 27-29.

⁷⁸ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 40.

⁷⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 57. Nogay, Cuçi Han'ın oğlu Moğol'un torunu olup, Altın Orda Devleti'nde ağırlığı olan bir tümen beyiydi. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 57; Dilek Ergönenç Akbaba, "Nogay Adının Anlamı ve Nogayların Kökeni Üzerine", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 2013, 236.

⁸⁰ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, (Çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani), TTK, Ankara 2013, 80; Barthold, "Berke", 555; Konukçu, "Berke-Han", 506; Ötemiş Hacı, 45; Uli Schamiloglu, "Altın Ordu", (Çev. Bülent Keneş), *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 415.

⁸¹ Mengü Timur, Batu Han'ın torunu, Togan'ın oğludur. Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", 399.

⁸² Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 257; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kurulu*, 59; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 45; Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", 399.

⁸³ E. Kılıç, 64. Mengü Timur'un paralarında "el-Adil" unvanı çok sık kullanılırdı. Ekrem Kalan, "Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 33, 2012, 27. Allah'ın isimlerinden biri olan el-Adl unvanı, "çok adil, zulmetmeyen, hakkaniyetle hüküm veren, muamele eden" anlamlarına gelmektedir. Hüseyin Kurt, "EL-ADL" İsmi'nin Varlık Âlemi ve İnsan Üzerinde Yansımaları", *ÇOMÜ*

haline geldiğinin göstergesidir.⁸⁴ Mengü Timur Han devrinde de Ruslar üzerindeki siyasî hâkimiyet devam etti. Rus knezleri arasında özellikle Rostov prensleri, Mengü Timur Han nazarında daha büyük bir önem taşımaktaydılar. Bu ayrıcalığın esasını Rusya'ya karşı izlenen denge politikası oluşturuyordu.⁸⁵ Yine bu dönemde Rusya'da daha önce olduğu gibi vergi tahsilatını sağlamak için bir nüfus sayımı yapıldı (1277).⁸⁶ İyi ve adil bir hükümdar olduğu için kendisine “Külük” lakabı verilen, hâkimi bulunduğu milletlere adaletle hükmeden Mengü Timur Han, 1281 yılında Rus sınırındaki Kulikova'da bulunduğu bir sırada boynunda çıkan çıbanın deşilmesi sonucunda hayatını kaybetti.⁸⁷

1.1.5. Tuda Mengü – Tula Buka Hanlar ve Birinci Fetret Devri (1282 – 1291)

Mengü Timur Han öldüğü zaman oğulları henüz reşit değildi. Bu yüzden de devlet erkânı tahta çıkacak en makul isim olarak gördükleri Tuda Mengü'yü⁸⁸ 1282 yılında tahta çıkardılar. Ancak tahta çıktıktan sonra zuhur etmeye başladığı anlaşılan akli rahatsızlıkları, onun muktedir bir hükümdar olmasına mani oldu. Hükümdarlığı süresince bütün zamanını şeyh ve dervişlerle geçiren, devlet işleriyle alakadar olmayan Tuda Mengü, nihayetinde 1287 yılında yeğeni Tula Buka'nın lehine tahttan feragat etti.⁸⁹

Tula Buka,⁹⁰ beş yıl gibi kısa bir süre tahtta kaldı ve onun istikrasız hükümdarlık dönemi de buhranlarla geçti. Özellikle Mengü Timur Han devrinden itibaren yükselişini gördüğümüz Nogay, bu tarihlerde yönetimi şekillendirme noktasında inisiyatifini eline almış durumdaydı. Tula Buka Han, bir süre sonra Nogay'a karşı bilenmeye başladı ve onu ortadan kaldırmaya karar verdi. Onu bu karara iten sebep Nogay ile birlikte çıktıkları Kirek⁹¹ seferi sonrasında başlarına gelen kötü hadiselerden Nogay'ı sorumlu

İlahiyat Fakültesi, ÇOMÜ Yayınları, Çanakkale 2010, 165. Mengü Timur döneminden önce darp edilen paraların üzerinde Moğol Büyük Hanı'nın adının bulunduğu dair bkz: Ek 2.

⁸⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 60; M. Fuad Köprülü, “Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar”, *Bellekten*, 5 (19), TTK, Ankara 1941, 397.

⁸⁵ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 207.

⁸⁶ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 61; R. R. A., 719.

⁸⁷ Ötemiş Hacı, 48; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 61; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 46.

⁸⁸ Tuda Mengü, Batu Han'ın torunu, Mengü Timur'un kardeşidir. Kafalı, “Altın Orda Hanlığı”, 399.

⁸⁹ Nüveyri, “Nihayetu'l-ereb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 263; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 62-63. Tuda Mengü Han'ın tahttan Mengü Timur'un oğulları tarafından indirildiği de rivayet edilir. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 47; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 63.

⁹⁰ Tula Buka, Mengü Timur ve Tuda Mengü'nün kardeşleri olan Dartu'nun oğludur. Kafalı, “Altın Orda Hanlığı”, 400.

⁹¹ Körel (Lehistan ile Macaristan arasında Krakovi bölgesi) Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 64.

tutması idi.⁹² Ancak Tula Buka Han'ın bu kararını gerçekleştirmek için tertiplelediği plan onun aleyhine döndü ve ölümüne sebep oldu. Tula Buka Han'ın öldürülmesinde Nogay'a yardımcı olan şehzadeler arasında Tokta da vardı.⁹³

1.1.6. Tokta Han Devri (1291 – 1313)

1291 yılında Altın Orda Hanlığı tahtına geçen isim Tokta Han oldu. Nogay bundan sonra kendi yurduna döndü. Ancak gözü hep Tokta Han'ın üzerinde olan Nogay'ın, bir isteği olduğu zaman Tokta Han'a bildirmesi kâfi geliyordu⁹⁴. Zamanla Tokta Han bu durumdan rahatsız olmaya başladı. Han'ı Nogay'a karşı harekete geçiren hadise ise Saray'dan kaçarak Nogay'a sığınan emirleri Tokta Han'ın geri istemesine karşılık ret cevabı alması oldu. İki taraf arasındaki mücadelenin bu ilk ayağının galibi Nogay oldu ve Tokta Han geri çekilmek zorunda kaldı.⁹⁵

Tam da yenilginin intikamını almak istediği sırada Nogay'dan kaçarak kendisine katılan emirler ile güçlenmesi Tokta Han'ı daha fazla cesaretlendirdi. İki taraf tekrar karşılaştı ve bu sefer yenilgiye uğrayan taraf Nogay oldu.⁹⁶ Tokta Han, Nogay'ın ölümünden sonra bir süre oğullarıyla da mücadelelerde bulunduysa da nihayetinde

⁹² Seferden geri dönerlerken Nogay birlikleriyle birlikte Tula Buka Han'ın yanından ayrılarak yurduna döndü. Bu sırada şiddetli kış bastırdı ve Tula Buka Han ile ordusu çok çetin zamanlar geçirdi. Han, bunun Nogay'ın bir hilesi olduğunu düşünerek ona karşı kin duymaya başladı. Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 265; Baybars, "Zubdetu'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 187.

⁹³ Tula Buka Han'ın kendisini bertaraf etmek için harekete geçeceğinin farkına varan Nogay, önce Han'ın annesine bir mektup yazdı. Bu mektupta "Oğlun genç bir handır. Ona kimsenin bilmediği bir yerde, devlet işleriyle ilgili bazı kuralları bildirmeyi ve bazı sırları vermeyi bir borç bilirim" demekteydi. Annesi bu sözlere güvenmiş olacak ki Tula Buka Han'a, Nogay'a karşı saygılı olmasını, sözünü dinlemesini telkin etti. Bunun üzerine Tula Buka Han, Nogay'a karşı olan düşüncelerinden vazgeçerek buluşma için kararlaştırılan yere gitti. Ancak burada Nogay'ın hazırladığı tuzağa düştü ve öldürüldü. Tokta ve onun taraftarı olan prensleri Tula Buka'ya karşı kışkırtan Nogay, Tokta'ya şunları söyledi: "Bu adam babanın tahtını elde edip seni ondan mahrum bıraktı, bu oğlanlar da seni öldürmek konusunda onunla anlaştilar. Şimdi ben onları sana teslim ediyorum, istediğin şekilde öldür." Bunu üzerine Tula Buka ve maiyetindekiler kemikleri kırılmak suretiyle idam edildiler. Baybars, "Zubdetu'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 189, 190; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 65.

⁹⁴ Nogay, karısını Tokta Han'a göndererek, "Hanlığın yolunda kalan bazı dikenler vardır, onları temizlesin" şeklindeki beyanıyla Yotuk, Karaküyük, Barintokta, Macar gibi bazı beylerin idam edilmesini istedi. Tokta Han da bu arzusunu yerine getirdi. Baybars, "Zubdetu'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 195; Fahreddin, 48; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 66-67.

⁹⁵ Baybars, "Zubdetu'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 202; Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 247, 276; Fahreddin, 29; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 68; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 48.

⁹⁶ Nogay, savaş alanında bir Rus asker tarafından öldürüldü. Bu durumu öğrenen Tokta Han, Cengiz soyundan birine karşı sergilediği bu fütursuz davranıştan ötürü bu askeri idam etti. Baybars, "Zubdetu'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 210-211; Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 278; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 69; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 48.

hepsini bertaraf etmeyi başardı ve otoritesini sağlamlaştırdı.⁹⁷ Tokta Han da selefleri gibi Rus knezlikleri üzerinde hâkimiyetini temin etti ve bu hâkimiyeti sürdürmek için bir denge siyaseti izlemeye gayret gösterdi. Bu meyanda Tokta Han, diğer Altın Orda hanlarının aksine Rostov knezliği yerine Moskova ve Tver knezliklerini destekledi. Hatta bu iki knezlik arasında da gücün bir tarafta toplanmasını önlemeye çalışarak iki taraf arasında denge siyaseti izledi. Ancak Tokta Han'ın bu çabasına rağmen Moskova knezliği zamanla daha fazla güçlenmeye başladı.⁹⁸

Tokta Han, tam bir hâkimiyet tesis ettiği Altın Orda Hanlığı tahtına kendisinden sonra sevgili oğlu İlbasar'ı veliaht tayin etti ve sonrasında herhangi bir mücadeleyle karşılaşmaması için kardeşlerini ve diğer şehzadeleri öldürttü. Ancak oğlu İlbasar'ın kendisinden önce ölmesi ve Sayın Han ailesinin soyunun tehlikeye düşmesi Tokta Han'ı büyük bir kedere gark etti. Bu kederin verdiği ağırlıkla hastalığa tutulan Tokta Han 1313 tarihinde öldü.⁹⁹

1.1.7. Özbek Han Devri (1313 – 1340)

1340 yılında Altın Orda Hanlığı tahtına Tokta Han'ın yeğeni Özbek Han çıktı.¹⁰⁰ Özbek Han tahta çıktığı zaman otuz yaşında idi.¹⁰¹ Hanlığının ilk zamanlarında muhalif olan emirleri bertaraf ederek tam bir otorite sağladı. Özbek Han, saltanatının ilk yıllarında Olcaytu Han yönetimindeki İlhanlı Devleti'yle dostane ilişkiler kurdu. Bu ilişkileri sekteye uğratan isim Özbek Han'dan kaçarak Olcaytu Han'a sığınan Babaç¹⁰²

⁹⁷ Baybars, “Zubdetu'l-fikre”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 214-223; Nüveyri, “Nihayetu'l-ereb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 280-281; Fahreddin, 50; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 70-71; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 381.

⁹⁸ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 234-239; İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya - Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, 93-95.

⁹⁹ Baybars, “Zubdetu'l-fikre”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 236; Ötemiş Hacı, 49; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 71-72.

¹⁰⁰ Tokta Han'ın öldürttüğü hanedan üyelerinden biri olan kardeşi Tuğrulca'nın eşi Gelin Beyalun, çocuğunu korumak için hamile olduğunu gizlemiş ve doğumdan sonra Özbek adını vererek onu akrabalarının yanına göndermişti. Oğlu İlbasar'ın zamansız ölmesi üzerine Sayın Han soyunun devamlılığının tehlikeye düşmesi Tokta Han'ın üzüntüden hastalanmasına sebep oldu. Hadisenin bu şekilde seyretmesi üzerine Gelin Beyalun, olup biteni Tokta Han'a anlattı ve Tokta Han, bu duruma memnun olarak derhal bu çocuğun Saray'a getirilmesi emrini verdi. Ötemiş Hacı, 49; Mustafa Kafalı, “Özbek Han”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 107; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 72; Kafalı, “Altın Orda Hanlığı”, 400.

¹⁰¹ Özbek Han'ın tahta çıktığı tarihteki yaşı hakkında kaynaklar arasında ihtilaf vardır. Bazı kaynaklar 13-14, bazı kaynaklar ise 30 yaşında tahta çıktığını yazmaktadır. Ötemiş Hacı, 49; Fahreddin, 51; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, TKA EY, Ankara 2009, 61; Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 130; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 50; Kafalı, “Özbek Han”, 107.

¹⁰² Babaç, Mengü Timur'un kardeşi Toktu-Buka'nın oğludur. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 73.

oldu. Babaç, Olcaytu'nun himayesi altındayken Harezm'deki Kutluğ Timur'a¹⁰³ karşı bir seferde bulundu. Özbek Han bu durum karşısındaki rahatsızlığını bildirince Olcaytu Han, bu şahsı idam ettirdi.¹⁰⁴ Tıpkı selefleri gibi Azerbaycan davasını devam ettiren Özbek Han da Olcaytu Han'ın ölümünü takiben ortaya çıkan 1316 ve 1325 yıllarındaki iç karışıklıklar sırasında karşı harekâta geçtiyse de Azerbaycan üzerinde söz sahibi olamadı.¹⁰⁵ Özbek Han devrinde Bizans İmparatorluğu ile ilişkiler bozuldu. Bunun üzerine 1319 yılından itibaren Edirne ve Trakya üzerine baskın ve yağma hareketleri gerçekleştirildi. Bu taarruzlara karşı koyamayan Bizans İmparatoru Altın Orda ile barış yapmak zorunda kaldı.¹⁰⁶

Özbek Han devrinde Rus knezlikleri üzerindeki nüfuz devam etti. Bu dönemde Büyük Vladimir Knezliği yarlığı Yuriy'den Mihail'e, akabinde de Aleksandr'a geçmiş olsa da en son İvan Kalita'ya verildi. İvan Kalita, Özbek Han ile ilişkilerini çok iyi tuttu. Bu vesile ile sık sık Orda'ya ziyaretlerde bulundu. Onun bu yakınlık çabaları sonucunda kendini Han'a sevdirmesi meyvesini verdi ve Moskova giderek güçlenmeye başladı. Özbek Han her ne kadar Rus knezleri arasında bir denge siyaseti takip etmeye çalıştıysa da Ruslar birlik olup güçlerinin farkına vararak bugünkü Rusya'nın temellerini bu dönemden itibaren atmaya başladılar.¹⁰⁷ Güçlü bir irade sahibi, iş bilir, akıllı bir hükümdar olarak Altın Orda Hanlığına *altın çağını* yaşatan Özbek Han, 1340 yılında hayatını kaybetti.¹⁰⁸

1.1.8. Canı Bek ve Berdi Bek Hanlar ve İkinci Fetret Devri (1340 – 1360)

Özbek Han henüz hayatta iken kendisine veliaht olarak çok değer verdiği büyük oğlu Tini Bek'i gösterdi. Ancak Özbek Han'ın ölümünden sonra han olan Tini Bek, kısa saltanatı sırasındaki çirkin davranışlarından ötürü öldürüldü ve yerine kardeşi Canı Bek¹⁰⁹ tahta geçti.¹¹⁰

¹⁰³ Kutluğ Timur, Özbek Han'ın Uluğ Beyi sıfatıyla Harezm'i yönetiyordu. Özbek Han'ın tahta çıkması esnasında güvenliğini sağlamak için uğraşan bir isimdi. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 73.

¹⁰⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 74-75

¹⁰⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 76; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 283.

¹⁰⁶ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 77; Kafalı, "Özbek Han", 108.

¹⁰⁷ Fahreddin, 53-55; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, 93-95; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 243-246; Kurat, *Rusya Tarihi*, 106-107.

¹⁰⁸ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 82.

¹⁰⁹ Özbek Han'ın bu iki oğlunun annesi Melike Taytuğlu'dur. İbn Battuta'ya göre Tini Bek "teni yöneten", Canı Bek ise "canı yöneten" manasına gelmektedir. İbn Battûta, (Çev. A. Sait Aykut), 480; İbn Battuta, İsmet Parmaksıoğlu (Haz.), 86. Cuçi ulusu prenslerinin isimleri ile birlikte telaffuz edilen bu "Bek/beki" eki Moğolcada "sağlam, dayanıklı, katı, güçlü, sert, etkin, şiddetli" gibi anlamları ihtiva

Canı Bek Han'ın devrindeki en önemli gelişme, Altın Orda hanlarının temel meselelerinden biri olan Azerbaycan bölgesinin ilk kez İlhanlılardan çıkararak bu devletin hâkimiyeti altına girmiş olmasıydı. Bu tarihlerde Azerbaycan'da İlhanlıların güçlü emiri Çoban'ın torunu Melik Eşref¹¹¹ hüküm sürüyordu. Canı Bek Han da tıpkı selefleri gibi Azerbaycan üzerindeki haklarının takipçisi idi ki onu harekete geçiren Emir Eşref'in fütursuz davranışları oldu.¹¹² Tebriz başta olmak üzere birçok bölgenin ileri gelen isimleri Canı Bek Han'a başvurup bu ülkeyi fethetmesi yönünde telkin ve teşviklerde bulundular. Canı Bek Han bu şikâyetler üzerine hazırlıklarını tamamladı ve harekete geçti. Tebriz'e¹¹³ varan Han, bu civardaki Ücân çölünde Melik Eşref birliklerini bozguna uğrattı ve oğlu Berdi Bek'i Tebriz valisi olarak atadıktan sonra geri döndü. Ancak Altın Orda Hanlığının Azerbaycan hâkimiyeti uzun ömürlü olmadı. Taht konusunda ihtiraslı olan Berdi Bek, Han'ın emirlerinden Kanglı Tulubay'ın, dönüş yolunda babasının rahatsızlandığı ve derhal hanlık merkezine gelmesi gerektiği yönündeki çağrısı üzerine yola çıktı.¹¹⁴ Berdi Bek geldiği zaman henüz hayatta olan Canı Bek Han, oğlunun kendisinden habersiz gelmiş olmasına öfkelenildi. Berdi Bek ise yine Emir Kanglı Tulubay'ın aldatmacasına uyararak babasının ölümüne göz yumdu.¹¹⁵

etmektedir. Coşkun Erdoğan, “Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar”, *Mavi Atlas Dergisi*, 7 (1), 2019, 257-258.

¹¹⁰ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi I-II*, (Çev. A. Sait Aykut), 480; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 82-83; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 249; Kafalı, “Altın Orda Hanlığı”, 400.

¹¹¹ Melik Eşref, İlhanlı Devleti'nde önemli bir güç ve konum sahibi olan Emir Çoban'ın torunu, Timurtaş'ın oğludur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten*, XXXI (124), Ankara 1967, 619.

¹¹² Melik Eşref, servet düşkününü, sapkın, zorba bir kişiliğe sahipti. Âlimlerden, bir başka mesel sunarak icazet alıp kendi öz kızıyla izdivaç kuracak kadar ileriye gitmişti. Malı uğruna zengin kişileri öldürüp, halka zulmetti. Ahaliyi ve din âlimlerini çileden çıkararak bu nevi davranışları oldu. Ötemiş Hacı, 55; Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, 645; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 83; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 110-111; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 291; Ş. Cem Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Suldustar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2004, 187-188.

¹¹³ Tebriz, Kuzeybatı İran'da kurulmuş bir şehirdir. Güneyinde Sehend Dağı bulunur. Urmiye gölünün bir kolu bu şehrin içinden geçer. Moğolların Teveris dediği bu şehri Azerbaycan Türkleri ve Osmanlılar Tebriz, Arapça ve Farsça kaynaklar Tibrîz, Bizans kaynakları Thavrêz/Davrêz (sıcak akış), Pehlevîler Tovriz (dökülmek/akmak), Batılı kaynaklar Tauris şeklinde ifade eder. Bazı araştırmacılar bu şehrin Hazar Türklerinin Tavr boyuna nispeten bu ismi aldığını ileri sürerler. Ali Sinan Bilgili, “Tebriz”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 219; V. Minorsky, “Tebriz”, *IA*, MEB, İstanbul 1979, XII/I, 82-83; Kader Polat, “*V. ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2010, 10-13.

¹¹⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 84; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 111-114; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 291; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 189.

¹¹⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 85; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 253. Ancak Canı Bek Han'ın ölümüne Berdi Bek Han'ın sebep olmadığını belirten kaynaklar da vardır. Özalp Gökbilgin, “1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 4, Erzurum 1972, 37-38; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 114.

Ölüm sebebi hakkında ihtilaflar bulunan Canı Bek Han, 1357 yılında hayatını kaybetti. Kaynaklar Canı Bek Han'ı erdemli, kerametli, adaletli, iyi bir hükümdar olarak tanımlar.¹¹⁶

Berdi Bek Han, babasının ölümüne mukabil tahta çıktı ama saltanatı uzun sürmedi. Babasının ölümüne sebep olan Kanglı Tulubay'ın tahriklerine uyan Berdi Bek bütün kardeşlerini öldürttü.¹¹⁷ Hayatta bıraktığı tek oğlu da kendisinden önce ölünce üzüntüden içkiye gark oldu ve kısa bir süre sonra o da öldü.¹¹⁸ Sayın Han sülalesi Berdi Bek ile birlikte böylece sona erdi. Neslin sona ermesine sebep olduğu için Berdi Bek Han'a "*Kökün kırğan köten han – kökünü kurutan han*" denmiştir.¹¹⁹

Bu ikinci fetret devrindeki taht mücadelelerinde birçok hanın ismi kaynaklarda zikredilir.¹²⁰ Bu dönemde Sayın Han sülalesi Berdi Bek Han'ın katliamları yüzünden son bulunca hanlık mücadelesi diğer kol oğlanları arasında cereyan etmeye başladı. Bozkır aristokrasisinde güçlü emirlerin elde ettikleri önemli konumları ve faaliyetlerini daha önce Nogay örneğinde görmüştük. Bu dönemde de Mamay Mirza¹²¹ gibi güçlü bir emirin Altın Orda Hanlığının karışıklık devresinde yönetim mekanizmasında söz sahibi olduğu görülmektedir.¹²² Fetret devrinin getirmiş olduğu karışıklık ortamından Rus knezlerinin rahat davranmaya başlaması Mamay Mirza'yı bunlar üzerine yürümeye zorladı. 1380 Eylül'ünde Kulikova ovasında meydana gelen savaşta Mamay Mirza'nın ordusu ilk başlarda savaşı üstünlükle götürse de Rusların pusudaki birliklerinin ani saldırısı, mücadelenin seyrini Ruslar lehine değiştirdi. Bu savaş, Rusya'nın Altın Orda Hanlığına karşı ilk ciddi galibiyeti oldu.¹²³

¹¹⁶ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi I-II*, (Çev. A. Sait Aykut), 480; Ötemiş Hacı, 55; Gökbilgin, 30.

¹¹⁷ Ötemiş Hacı, 57.

¹¹⁸ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 86. Bazı kaynaklar Berdi Bek'i hanlık yarışındaki rakibi ve kardeşi Kulna'nın öldürdüğünü yazar. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 115-116.

¹¹⁹ Ötemiş Hacı, 57; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 86.

¹²⁰ Fahreddin, 65; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 90; Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", 402.

¹²¹ Mamay Mirza Sağ Kol ulusunun güçlü emirlerinden olup, kız kardeşiyle evli olduğu Berdi Bek'in de damadıdır. Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektümür ve Şirin Mirzalar", *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33 (56), 2014, 154.

¹²² Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 118.

¹²³ Fahreddin, 65; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 384; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 102-103; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 130; Kurat, *Rusya Tarihi*, 110-112.

1.1.9. Toktamış Han Devri (1380-1397)

1360-1380 yılları arasında yirmi yıl süren ikinci fetret (bulkak) dönemi Toktamış Han¹²⁴ ile birlikte sona erdi. Toktamış Han, Altın Orda Hanlığında hâkimiyeti elinde bulunduran Urus Han'ın¹²⁵ babası Tuy Hoca'yı öldürmesi dolayısıyla Semerkant'ta hâkimiyetini tesis etmiş olan Emir Timur'a¹²⁶ sığındı.¹²⁷ Toktamış Han Timur'dan aldığı destekle uzun süre Urus Han ile mücadele etti ve nihayetinde Altın Orda tahtını ele geçirmeyi başardı.¹²⁸ Toktamış Han, tahta çıkar çıkmaz ilk olarak Kulikova muharebesinde mağlup olan Mamay Mirza'nın üzerine yürüdü. Tarafların Kalka Nehri civarında karşı karşıya geldiği savaşı Toktamış Han kazandı ve Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Mamay Mirza ise kaçarak yanlarına sığındığı Cenevizliler tarafından katledildi.¹²⁹

Toktamış Han, hükümdarlığının ilk zamanlarında Rus knezleri üzerinde hâkimiyet tesis etmek istedi. Bağlılıklarını bildirmek için Toktamış Han'ın huzuruna çağırılan Rus knezlerinden bazıları gönülsüz davranınca Han, Rusya üzerine sefere çıktı. 1282 yılında çıktığı bu seferde Moskova'yı yerle bir eden Toktamış Han, yeniden Rusları Altın Orda hâkimiyetine soktu.¹³⁰

¹²⁴ Toktamış Han, Cuçi Han'ın on üçüncü oğlu Togay Timur neslindedir. Babası Tuy Hoca, annesi Kongirat kabilesine mensup bir beyin kızı olan Köten Kөнçük Hatun'dur. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 101; Mustafa Kafalı, "Toktamış", *İA*, MEB, İstanbul 1979, XII/I, 412.

¹²⁵ Urus Han, Cuçi Han'ın on üçüncü oğlu Togay Timur neslindedir. Katlettiği Tuy Hoca da amcazadesidir. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 29-31.

¹²⁶ Timur, 1339 yılında Kaş şehri yakınlarında Hoca Ilgar köyünde dünyaya geldi. Babası Emir Turagay, annesi Tekin Hatun'dur. Timur, anne tarafından Cengiz ailesine mensuptur. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991, 3; İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK, Ankara 1994, 5-6; Mustafa Kafalı, "Timur", *İA*, MEB, İstanbul 1979, XII/I, 336. Timur, 1370 tarihinde Semerkant merkez olmak üzere Maveräünnehr bölgesinde hâkimiyet tesis etti. Kısa sürede Azerbaycan'ı fethederek Irak ve daha sonra Bağdat'a kadar hâkimiyet sahasını genişletti. İsmail Aka, "Timurlular", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 177.

¹²⁷ Fahreddin, 67; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 384; Aka, *Timur ve Devleti*, 9; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 146; Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, 42; Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk-Bozkırların Son Göçebe Fatih*, (Çev. Zuhâl Bilgin), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, 97; Savaş Eğilmez, Ensar Macit, *Bozkırın Son Fatih* Emir Timur – Tarih ve Avrupa Diplomasisi, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, 37; İlyas Kamalov, "Toktamış Han", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 231.

¹²⁸ Fahreddin, 67; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 31; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 384; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, 10; Alan, *Timurlular*, 42-46; Manz, 97; Eğilmez, Macit, 37; Hayrunnisa Alan Bıyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilgi*, 27, 2003, 121-123; İsmail Aka, "Timur", *DİA*, Ankara 2012, XLI, 173.

¹²⁹ Ötemiş Hacı, 69; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 103; Aka, *Timur ve Devleti*, 13 Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 385; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 149; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 315.

¹³⁰ Fahreddin, 67-69; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 385; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 150-152; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 316-318.

Toktamış Han, her ne kadar taht mücadelesinde Timur'un yardımlarından faydalanmış olsa da hâkimiyetini tesis edip güçlenmeye başladıktan sonra selefleri gibi Azerbaycan ve çevresine yönelmekten geri kalmadı. Ayrıca Herat'ta adına para bastırdı. Ne var ki mezkûr bölgelerin idaresini Timur ele geçirmiş durumdaydı.¹³¹ Bu durum iki tarafı karşı karşıya getirdi. Karşılaşmanın ilk ayağı 1391 *Kunduzca Muharebesinde* Timur'un galibiyetiyle sonuçlandı. Toktamış Han'ı hala ciddi bir tehlike olarak gören Timur, onun faaliyetlerini yakından takip etti. Taraflar arasındaki ikinci karşılaşma 1395 yılında Terek Irmağı civarında meydana geldi. Bu savaşın galibi de Timur oldu. Durumu zayıflayan Toktamış Han, kaçarak Litvanya prensi Vitovt'a sığındı ve bu prens ile ordusunu birleştirerek Edigey Mirza'ya¹³² karşı taarruza geçti. Ancak bu karşılaşmadan da mağlup ayrılan Han, Edigey'in birliklerinden kaçarken Karaton Irmağı yakınlarında uçuruma yuvarlanarak hayatını kaybetti.¹³³ Toktamış, Altın Orda Devleti'nin son büyük hanıdır.¹³⁴ Toktamış Han'ın ölümünden sonra Altın Orda Hanlığında iktidar mücadelesi şehzadeler arasında hız kesmeden devam etti. Ancak Altın Orda Hanlığı bir daha eski gücüne kavuşamadı ve 1502 tarihinde resmen sona erdi. Bundan sonra Altın Orda toprakları üzerinde bu devletin bakiyeleri tarafından çeşitli hanlıklar kuruldu.¹³⁵

1.2. İlhanlı Devleti (1258-1335)

1.2.1. Hülagü Han Devri (1258-1265)

Cengiz Han'ın 1217-1224 yılları arasında gerçekleştirdiği batı seferi ile birlikte Batı Türkistan, Kafkasya ve İran, Moğollar tarafından zapt edilmişti. Ancak Cengiz Han'ın ölümünden sonra halefleri zamanında Ön Asya'da Moğol hâkimiyeti tam

¹³¹ Aka, *Timur ve Devleti*, 13; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 321; Alan, *Timurlular*, 47; Eğilmez, Macit, 51; İsmail Aka, "Timurlular", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 517; Bıyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri", 125; Kamalov, "Toktamış Han", 232.

¹³² Mangıt kabilesine mensup bir asker olan Edigey Mirza, Toktamış Han devrinde bir nöker iken zamanla nüfuzlu, güçlü bir emir haline gelmiştir. Fahreddin, 73.

¹³³ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 139-140; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 109-114; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 413-414; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 183-190; Aka, *Timur ve Devleti*, 15-22; Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK Basımevi, Ankara 1989, 26-31; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 324-328; Alan, *Timurlular*, 48-58; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, 108-111; Eğilmez, Macit, 70-72; Gürsoy Solmaz, "Timur ve Seferleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 545.

¹³⁴ Akdes Nimet Kurat, "Altın Ordu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKA EY, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976, 932.

¹³⁵ Fahreddin, 74-88; Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 141-147; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 191-219; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, 112-123; Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, İstanbul 1989, II, 540.

manasıyla sağlanmış değildi.¹³⁶ Merkezden uzak olan Moğol hâkimiyeti altındaki toprakları, valililerin yönetiminde takip etmenin zorluğunun yanı sıra Batu Han'ın müdahaleleri de işleri zorlaştırmaktaydı. Öte yandan batıda bulunan Moğol askeri valilerin gayretli mücadelelerine rağmen bu bölgelerde kesin bir hâkimiyet tesis edilememiş olması, Hülagü'nün Ön Asya'ya gönderilmesinin ana sebeplerindendir.¹³⁷

Mengü Han, 1251 yılında tahta geçtikten sonra Cengiz Han zamanında başlatılıp, oğlu Ögedey zamanında da sürdürülen fetih hareketlerini aynı şekilde devam ettirme politikası izledi.¹³⁸ Bu doğrultuda, Hitay'dan ibaret olan doğu tarafına Kubilay'ı¹³⁹ ve yine Moğol hâkimiyetini Yakın Doğu'da yeniden temin etmek için de batıdaki ülkelerin fethine diğer kardeşi olan Hülagü'yü gönderdi.¹⁴⁰ Mengü Han'ın kendisinde liderlik vasfını gördüğü¹⁴¹ Hülagü'nün görevi, batıda İran'ı, Maveraünnehr'i ve mümkün olduğu takdirde Suriye ve Mısır'ı da ele geçirip hâkimiyet tesis etmektir.¹⁴² Fethedilmesi kararlaştırılan bu ülkeler Büyük Han'a bağlı olmakla birlikte Hülagü'nün hâkimiyeti altına girecekti.¹⁴³ Nitekim Hülagü, kendisine Büyük Han tarafından verilen İsmaililer ve Bağdat Halifeliği görevlerini başarıyla yerine getirirken, bu seferlerde elde ettiği ganimetten kendisine düşen payla bir hazine meydana getirdi. Yakın Doğu'ya gelirken beraberinde getirdiği kuvvetleri ve seferler esnasında elde ettiği ganimetlerle, yeni bir devletin kurucu hükümdarı portresi çizdi.¹⁴⁴ Bağdat'tan sonra yönünü Suriye'ye çeviren Hülagü, Ayn Calut mevkiinde gerçekleşen savaşta alınan yenilgiden sonra ileri harekâtını durdurup gayretini yeni bir devlet kurmaya yöneltti. Hülagü Han, bundan sonraki süreçte sürekli olarak doğuda Çağatay, kuzeyde Altın Orda ve batıda Memlük devletleriyle mücadele halinde oldu.¹⁴⁵ 1243 yılında meydana gelen Köseadağ Savaşı¹⁴⁶

¹³⁶ Reşidüddin Fazlullah, 13; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I. Kuruluşu Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994, 51; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, 132.

¹³⁷ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi I. Kuruluş Devri*, 54.

¹³⁸ Yüksel Arslantaş, "Memlük-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri", *Belleten*, LXVII (250), Ankara 2003, 3.

¹³⁹ Cüveynî, 497; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 274; Spuler, *İran Moğolları*, 59.

¹⁴⁰ Cüveynî, 498; Spuler, *İran Moğolları*, 59; Khelejani, 28.

¹⁴¹ Cüveynî, 497; Reşidüddin Fazlullah, 13; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları – İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara 1995, 153.

¹⁴² Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 274; Bertold Spuler, "İlhanlılar", *İA*, MEB, İstanbul 1968, 967.

¹⁴³ Spuler, *İran Moğolları*, 59.

¹⁴⁴ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 79. İsmaililer ve Bağdat Halifeliğinin ilgası dini münasebetler kısmında detaylı olarak ele alınacaktır.

¹⁴⁵ Yuvalı, "Hülagü", 474.

¹⁴⁶ İbn Bibi El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye –Selçukname II*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2014, 493-502; Faruk Sümer, "Köseadağ

ile birlikte Moğol hâkimiyeti altına giren Anadolu üzerindeki baskı Hülagü Han'ın Ön Asya'ya gelmesiyle daha da arttı. 1258 yılında Hülagü Han, taht mücadelesine girişmiş olan II. İzzeddin Keykavus ile IV. Rükneddin Kılıçarslan arasında Anadolu'yu taksim ederek, ikisiyle de anlaşmalar yaptı. Her iki taraftan da ayrı ayrı vergiler aldığı gibi bu vergileri iki katına çıkardı.¹⁴⁷ Böylece Selçuklular da tamamen İlhanlı tahakkümü altına girdi. Hülagü 8 Şubat 1265 yılında kırk sekiz yaşındayken yakalandığı sara hastalığı sonucu hayatını kaybetti.¹⁴⁸

1.2.2. Abaka Han Devri (1265-1282)

Hülagü'nün oğullarının en büyüğü olan Abaka, 1234 yılında Moğolistan'da doğdu. 1256 yılında babası ile İran'a gelmiş olan Abaka, tahta çıkıncaya kadar Horasan valiliğinde bulundu.¹⁴⁹ Hülagü, hayattayken kendisine veliaht olarak en büyük oğlu Abaka'yı seçmişti. Hülagü'nün bu seçiminde Abaka'nın en büyük oğul olmasının yanı sıra yeteneği de etkili oldu.¹⁵⁰ Hülagü'nün ölümünden sonra ortanca oğlu Yeşmut tahta geçmek istediye de¹⁵¹ kurultay ve hanedanın ileri gelenleri tarafından verilen kararlar babasının yerine geçirilen Abaka oldu.¹⁵²

Savaşı”, *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 272-273; Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, TTK, Ankara 1970, 9-10; Salim Koca, “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37, 2015, 35-82.

¹⁴⁷ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2000; 46; Yuvalı, “Hülâgü”, 474; Osman Turan, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, TTK, Ankara 2014, 283; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, 167; Nejat Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-din Süleyman*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970, 75-77; Öngül, 197-198; Filiz Kayalıoğlu, *II. İzzeddin Keykavus ve Zamanı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2006, 52-53; Kansu Ekici, *Anadolu Selçuklu Devletinde Üç Kardeş Devri (1246-1266)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2005, 49-50; Mehmet Suat Bal, “Türkiye Selçuklu Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası; II. İzzeddin Keykâvus Dönemi”, *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (38), 2005, 247-248.

¹⁴⁸ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 349; Barthold, “Hulagu”, 582; Yuvalı, “Hülâgü”, 475.

¹⁴⁹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 227; Faruk Sümer, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir”, *Belleten*, TTK, LIII (206), Ankara 1989, 177; Mustafa Akkuş, “Abaka Han’ın Dini Şahsiyeti ve Anadolu’daki Uygulamaları”, *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40, Konya 2016, 76.

¹⁵⁰ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 227.

¹⁵¹ Reşidüddin Fazlullah, 77; Spuler, *İran Moğolları*, 78; Sümer, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir”, 177.

¹⁵² Reşidüddin Fazlullah, 77-78; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), 58; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 585; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 349; Spuler, *İran Moğolları*, 78; W. Barthold, “Abaka”, *İA*, MEB, İstanbul 1978, I, 4; Faruk Sümer, “Abaka”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 8.

Abaka Han, tahta çıkınca Tebriz'i devletin resmi başkenti yaptı.¹⁵³ Hâkimiyetinin ilk zamanlarından itibaren Kuzey Azerbaycan'da hâkimiyet kurmak isteyen kuzey komşusu Altın Orda Devleti ile mücadele etmeye başladı. Saldırıya geçen Altın Orda Devleti, Berke'nin ölümünden dolayı durduruldu. Uzun zamandan beri ilk defa Derbent bölgesi sakin bir döneme girdi.¹⁵⁴ Abaka Han diğer taraftan doğudaki komşusu Çağatay Hanı Barak ile mücadele halindeydi. Mahmud Yalavaç'ın oğlu Mesud Yalavaç, Barak tarafından Abaka Han'a elçi olarak gönderildi. Mesud Yalavaç, Barak'ın Abaka Han'ın hâkimiyetini tanıdığını bildirmek için İlhanlı topraklarına varmıştı. İlk başta çok dostane ve halisane görünen bu ziyaretin asıl amacı kısa süre sonra anlaşılacaktı. Mesud Yalavaç, getirdiği haberin iyi oluşu dolayısıyla gayet güzel karşılandı ve iyi bir şekilde ağırlandıktan bir hafta sonra geri dönmesine müsaade edildi. Bundan kısa bir süre sonra da Barak Han kuvvetlerinin Ceyhun civarında olduğu haberi geldi. İşte bu nokta da Abaka Han, Mesud'un bu ziyaretinin bir yanıltmadan ibaret olduğunu idrak etti.¹⁵⁵ Bunun üzerine Abaka Han, büyük ve donanımlı bir ordu ile Horasan'a girdi ve Gazne'den Sind suyuna kadar olan yerleri kendisine bırakmasını isteyerek, Barak'a barış teklifinde bulundu. Ancak Barak bu teklifi reddetti. Bu sebeple 1270'te Herat civarında iki taraf arasında vuku bulan savaşta Abaka Han, Barak'ı bozguna uğrattı ve Horasan valiliğini kardeşi Yesudar Oğul'a verdi.¹⁵⁶

Abaka Han, hükümdarlığı boyunca Memlûklerle de sürekli mücadele halinde oldu. Özellikle Baybars'ın 1277'de Elbistan'da aldığı galibiyetin haberi Abaka için büyük bir darbe oldu. Abaka Han, Bukday'dan¹⁵⁷ savaşın neticesini öğrenince hüznü ve öfkeye kapıldı. Hemen Suriye'ye yürüyerek Baybars ile karşılaşmayı umduysa da bu gerçekleşmedi. O da bunun üzerine Anadolu'ya yöneldi. Önce Elbistan'a geldi ve burada bulunan Türkmenleri katletti. Akabinde Kayseri ve diğer Anadolu şehirlerinde halkın katlini emretti. Ülkenin her yanına dağılan Moğol askerleri büyük bir katliam gerçekleştirdi. Katliamda iki yüz binden fazla insanın öldürüldüğü rivayet edilir.¹⁵⁸

¹⁵³ Minorsky, 86.

¹⁵⁴ Reşidüddin Fazlullah, 80-81; Spuler, *İran Moğolları*, 79; Sümer, "Abaka", 8.

¹⁵⁵ Reşidüddin Fazlullah, 87; Spuler, *İran Moğolları*, 79; Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, 110; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 230.

¹⁵⁶ Reşidüddin Fazlullah, 102; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 351; Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, 111; Sümer, "Abaka", 8; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", 179.

¹⁵⁷ Tudavun Noyan'ın savaşta yer alıp sağ kurtulan nökeri. Kaymaz, *Pervane Muineddin Süleyman*, 175.

¹⁵⁸ İbn Şeddâd, 92; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, 600; Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-din Süleyman*, 175; Faruk Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", 181.

Mezkûr hadisenin akabinde Abaka Han, ordusunun yanına doğru hareket etti. Bu esnada yanında Muineddin Pervane de vardı. Orduya gelince o ve beraberindekilerin öldürülmesi emrini verdi.¹⁵⁹ Bu olaydan birkaç yıl sonra Abaka, yaşananların intikamını almak için kardeşi Mengü Timur kumandasındaki elli bin kişilik orduyu Memlûkler üzerine gönderdi. İki ordu Suriye’de karşı karşıya geldi ancak yine mağlup olan taraf Moğol ordusu oldu. Yenilgi haberine son derece üzülen Abaka, kederinden içki ve sefahate gark oldu ve bu haldeyken 1 Nisan 1282’de hayatını kaybetti.¹⁶⁰

1.2.3. Ahmet Teküdar Han Devri (1282-1284)

1247’de Kutuy Hatun’dan dünyaya gelen Teküdar, Hülagü Han’ın yedinci oğludur.¹⁶¹ Seleflerinden daha farklı bir siyaset izleyen Ahmet Teküdar, tahta çıktığı aynı yıl Şeyh Kudbuddin Mahmud eş-Şirazi başkanlığındaki bir elçilik heyetini Memlûk Sultanı Kalavun’a gönderdi. Teküdar, Mısır Sultanı ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştıysa da istediğini alamadı.¹⁶² Anadolu’da ise Moğol tahakkümü altındaki Türkmenler arasında hareketlilik artıyordu. Bu durum karşısında Ahmet Teküdar, kardeşi Kongurtay komutasındaki bir orduyu Anadolu’ya gönderdi. Kongurtay komutasındaki bu Moğol ordusu, Anadolu’da büyük bir tahribat ve katliam gerçekleştirdi.¹⁶³ II. İzzeddin Keykavus’un ölümünden sonra veliahtı Mesud, 1280’de Abaka Han’nın yanına götürüldü. Han, Mesud’a Doğu Anadolu’nun bazı vilayetlerini bırakmakla beraber onu yanında tuttu. Abaka Han’ın ölümünden sonra yerine geçen Ahmet Teküdar Selçuklu ülke topraklarını tıpkı dedesi Hülagü’nün yaptığı gibi III. Gıyaseddin Keyhüsrev ile Mesud arasına bölüştürdü.¹⁶⁴ Bu durumdan memnun olmayan Gıyaseddin Keyhüsrev hakkında söylentiler çıkaran Fahreddin Ali ve Mücirüddin

¹⁵⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), 90; İbn Şeddâd, 92-93; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 600; El-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr*, 402; Spuler, *İran Moğolları*, 85.

¹⁶⁰ Reşîdüddin Fazlullah, 124-126; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), 105-106; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 607-610; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 238; Sümer, “Abaka”, 8.

¹⁶¹ Reşîdüddin Fazlullah, 127; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 610.

¹⁶² Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), 107; El-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr*, 406; Spuler, *İran Moğolları*, 89-90; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 240; Kuşçu, 372.

¹⁶³ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 240; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 57.

¹⁶⁴ İbn Bibi, 23; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçukluları –Makaleler-*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2015, 147; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 55-58.

Emirşah, Ahmet Teküdar'dan¹⁶⁵ aldıkları bir yarlıkla II. Gıyaseddin Mesud'u tek başına Selçuklu tahtına geçirdiler.¹⁶⁶

1284 yılında Argun, Horasan'da bağımsızlığını ilan ederek ayaklandı.¹⁶⁷ Birliklerini toplayarak Irak'a doğru yürüyen Argun, 4 Mayıs 1285'te Ahmet Teküdar'ın birlikleriyle karşılaştı. İlk etapta yenilgiye uğrayan Argun, daha sonra askerlerin taraf değiştirmesiyle galebe çaldı. Böylece Ahmet Teküdar, iki yıllık hükümdarlıktan sonra 10 Ağustos 1284 yılında idam edildi.¹⁶⁸

1.2.4. Argun Han Devri (1284-1291)

Argun, Abaka Han'ın en büyük oğlu olup 1261 yılında dünyaya geldi.¹⁶⁹ Amcası Ahmet Teküdar ile giriştiği taht mücadelesini kazanarak onu idam ettirdi. Daha sonra kendisine Büyük Han tarafından gönderilen, hükümdarlığının onaylandığı bir yarlığ¹⁷⁰ ile 14 Nisan 1286 yılında tahtın resmen sahibi oldu.¹⁷¹ Bununla birlikte artık İran'da basılan sikkelerde Argun'un, Büyük Han'ın isminin yanına kendi ismini eklettiği görülmektedir.¹⁷² Argun Han'ın hükümdarlık devrinde bütün muhalifler yok edildi. Giriştiği bu mücadelede kendisine yardımcı olan şahısları önemli görevlerle şereflendirdi.¹⁷³ Argun Han, öncelikle birçok emir tarafından desteklenen kardeşi Hülecü ile olan meselesini halletmek istedi ve bir kurultay toplayarak onu da davet etti. Hülecü, her ne kadar sıcak bakmasa da bu kurultaya katıldı. Argun Han tarafından

¹⁶⁵ İbn Bibi'de bu yarlığı vererek Mesud'u Selçuklu Sultanı tayin eden kişi olarak Argun gösterilmektedir. İbn Bibi, 23.

¹⁶⁶ Kesik, *Türkiye Selçukluları*, 147; Muharrem Kesik, "Mesud II", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 342.

¹⁶⁷ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameret'ül-Ahyar bi Müsayeret'ül-Ahbar*, (Çev. M. Nuri Gençosman), Uzluk Basımevi, Ankara 1943, 220; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 614; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 58.

¹⁶⁸ Reşidüddin Fazlullah, 136-148; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 614-616; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 400.

¹⁶⁹ Reşidüddin Fazlullah, 149; Faruk Sümer, "Argun", *DİA*, İstanbul 1991, III, 355; Barthold, Argun Han'ın doğumunu 1250-1255 tarihleri arasında göstermektedir. W. Barthold, "Argun", *İA*, MEB, İstanbul 1978, I, 560.

¹⁷⁰ Göktürkler devrinden itibaren kullanımına rastlanılan ve 'ihsan, hediye, bağış' anlamlarına gelen bu kelimenin II. Göktürk Kağanlığı devrinde *yarlıg+ka-* > *yarlıka-* şeklindeki fiil hali 'buyurmak, lütfetmek, ihvan etmek, bağışlamak' anlamlarıyla kullanılmıştır. Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde de var olan yarlıg kelimesi, "emir, ferman, Tanrı buyruğu, izin, zavallı, fakir, yoksul" gibi anlamlar barındırır. Mehmet Vefa Nalbant, "Yarlıg Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi", *Turkish Studies*, 8, 2013, 328-331. İlhanlı yöneticileri, atama ve tayinlerde menşur, taklit ve ferman yanında yarlıg kelimesini de kullanmışlardır. Abdülkerim Özyayın, "Menşur", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 148.

¹⁷¹ Reşidüddin Fazlullah, 156-157; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 353; Osman G. Özgüdenli, *Moğol İranında Gelenek ve Değişim – Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, 46; Barthold, "Argun", 561.

¹⁷² El-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr*, 73.

¹⁷³ Reşidüddin Fazlullah, 152; Aksarayî, *Müsameret'ül-Ahyar*, (Çev. M. Nuri Gençosman), 221; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 616; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 244.

oldukça samimi ve dostane karşılanan Hülecü, itaat etmesi karşılığında eyaletinin başında kalabileceği yönündeki teminat doğrultusunda Şehzade Geyhatu ve taraftarları ile birlikte Anadolu'ya döndü.¹⁷⁴

Argun Han, tahta geçişinden sonra, can güvenliği olmadığını düşünerek kaçmaya yeltenen Şemseddin Cüveyni'yi¹⁷⁵ çağırarak, onu vezirlik makamına tayin etmişti. Ancak bir süre sonra vezir Şemseddin Cüveyni, Han'ı zehirlemek suçuyla itham edildi¹⁷⁶ ve 16 Ekim 1284 tarihinde oğullarıyla birlikte Tebriz yakınlarında bulunan Aher'de idam edildi.¹⁷⁷ Diğer yandan hakkında çıkarılan dedikodular Emir Buka'yı Argun Han nezdinde değersizleştirmişti. Buka'nın rahatsızlığının da bir bahane olduğunu ileri süren emirler, Argun Han'ı onu azletmesi yönünde ikna etmeye çalıştılar. Buka, tamamen Argun Han'ın gözünden düşünce ona saldırmaya karar verdi ve bunu bir şehzade ile yapmak için Cuşkab'a başvurdu. Şehzade Cuşkab, bu durumu Argun Han'a bildirince Han, derhal Buka'yı bulmaları için askerlerini görevlendirdi. Buka, yakalanınca "*Maksadım hanlar hanını değil, fakat daima aleyhimde bulunan ve beni tahkir eden, hanlar hanının gözünden düşüren emirleri incitmektir*" dedi. Ancak Buka, hemen orada idam edildi (16 Ocak 1289).¹⁷⁸ Argun Han'ın başvezir ve maliye nazırı olarak atadığı Yahudi Sadüddeve ise maliyeye çeki düzen vermekle birlikte yağmaları, çalmaları önlediği için Moğol beyleri tarafından nefret duyulan isim haline gelmişti.¹⁷⁹ Argun Han dönemi gelişmelerinden biri de Fars'taki Salgurlu Atabegliği'nin ortadan kaldırılmasıdır. Son zamanlarını İlhanlı topraklarında Moğollar ile geçiren son Salgurlu atabeği Abiş'in ölümüyle, varlığını 138 yıl sürdürmüş olan Salgurlu hâkimiyeti tamamen sona ermiş oldu ve bundan sonra Fars'ın idaresi de Moğollara geçti.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Reşidüddin Fazlullah, 152; Spuler, *İran Moğolları*, 93; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 244.

¹⁷⁵ Tarih-i Cihan Güşa'nın yazarı Alaaddin Ata Melik Cüveyni'nin kardeşi ve İlhanlılarda önemli bir devlet adamı olan Şemseddin Cüveyni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Cüveyni, 42-44; Ankhbayar Danuu, "İlhanlı Veziri Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cüveynî", *Türk-Moğol Tarihi – Bozkırın Avazı*, (ss.127-149), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, 127-149; Tahsin Yazıcı, "Cüveynî, Şemseddin", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 144-146.

¹⁷⁶ Reşidüddin Fazlullah, 152-156; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformaları*, 46; Sümer, "Argun", 355.

¹⁷⁷ Reşidüddin Fazlullah, 152-156; Spuler, *İran Moğolları*, 94; Özkan Dayı, "İlhanlı Tarihinde Mecdü'l-Mülk Yezdi Hadisesi", *Current Research in Social Sciences*, 2(3), Erzurum 2016, 116.

¹⁷⁸ Reşidüddin Fazlullah, 161-164; Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi II*, 624; Spuler *İran Moğolları*, 94-95; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 59.

¹⁷⁹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 353-354; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 254.

¹⁸⁰ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK Basımevi, Ankara 1975, 123; Sümer, "Argun", 356.

Argun Han dönemi iç olaylar yönünden hareketli geçmiş olmakla birlikte dış olaylar bakımından çok önemli meselelerin meydana geldiği görülmez. Saltanatı süresince sadece akınlar gerçekleştirilmiştir. Ahmet Teküdar'a karşı girişilen mücadelede kendisini destekleyenlerin umduğu gibi Argun devrinde devlet işleri yoluna konulamadı.¹⁸¹ Hal böyleyken Argun Han, otuzlu yaşlarındayken ansızın rahatsızlandı ve felç geçirdi. Bir süre sonra 10 Mart 1291'de Arran'da öldü. Sultaniye'nin batısındaki Sucas dağında gömüldü. Aynı zamanda bir hekim olan Yahudi başvezir Sadüddeve de bu ölümden sorumlu tutularak idam edildi.¹⁸²

1.2.5. Geyhatu ve Baydu Hanlar Devri (1291-1295)

Abaka Han'ın ikinci oğlu olan Geyhatu'nun annesi Tatar kabilesine mensup olan Nuktan Hatun'dur.¹⁸³ Argun Han öldüğü zaman Geyhatu, Küçük Asya'da vali konumunda bulunuyordu. Argun'un ölüm haberini alan Geyhatu, yerine Taştımur'u bırakarak Azerbaycan'a doğru hareket etti ve tahta çıktığını 3 Temmuz 1291 yılında Ahlat'ta iken ilan etti.¹⁸⁴

Geyhatu'nun devlet idaresine uzaklığı, ilgisiz ve eğlenceye düşkün halleri, İlhanlı devlet adamlarının ülke yönetimine doğrudan yön vermesine yol açmıştır.¹⁸⁵ Geyhatu, müsrif ve dirayetsiz olmakla birlikte onun hükümdarlığı zamanında devletin mali durumundaki bozukluk giderek artmış, bunu telafi etmek için Moğol memurları Anadolu halkına baskı uygulamışlardır. Mali durumu iyileştirmenin yollarını arayan vezir Sadreddin Halidi, Çin'deki kâğıt para uygulamasının burada da hayata geçirilmesi yönünde Geyhatu'yu ikna etti. Çince'de "çav" olarak geçen ve İlhanlılar tarafından da "çav-ı mübarek" olarak adlandırılan paranın basımı halk ve tüccarlar tarafından olumsuz bir tepkiyle karşılandı ve iç-dış ticarete bozulmalara yol açtı. Bunun üzerine birkaç ay sonra kâğıt para uygulamasından vazgeçildi.¹⁸⁶

¹⁸¹ Sümer, "Argun", 356.

¹⁸² Reşidüddin Fazlullah, 172; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 637; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 357; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, 69; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 62; Barthold, "Argun", 561.

¹⁸³ Reşidüddin Fazlullah, 176; Kansu Ekici, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamani*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2012, 23.

¹⁸⁴ Reşidüddin Fazlullah, 177; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), 136; Spuler, *İran Moğolları*, 99; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 249; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 62; Kansu, 42.

¹⁸⁵ Ekici, *Geyhâtû ve Zamani*, 53.

¹⁸⁶ Reşidüddin Fazlullah, 182-184; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 641,644-645; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 357; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 251; Karl Jahn, "İran'da Kâğıt Para", (Çev. Mehmet Altay

Geyhatu'nun bu dirayetsiz yönetiminden ve başarısızlıklarından faydalanan Baydu, Moğol beylerinin ve askerlerinin de desteğini alarak Tebriz üzerine yürüdü. Hemedan civarında vuku bulan savaşta yenilen Geyhatu, kaçtığı Mугan'da yakalanarak 21 Mart 1295 yılında idam edildi. Vakit kaybetmeden İlhanlı tahtına çıkan Baydu¹⁸⁷ da aynı yıl içerisinde Gazan tarafından tahtından edildi.¹⁸⁸ Bu iki İlhanlı hükümdarının kısa dönemli saltanatlarında dikkat çeken husus seleflerinin aksine Büyük Han tarafından tahta geçişleri için onay almamış olmalarıdır. Bunun sebebi taht sürelerinin kısa ömürlü olmasıdır.¹⁸⁹

1.2.6. Gazan Han Devri (1295-1304)

Gazan, Argun Han ile Kultak Egeci Hatun'un en büyük oğlu olarak 4 Kasım 1271 yılında Mazenderan eyaletinde dünyaya geldi.¹⁹⁰ Gençliğinin ilk yıllarında babası tarafından Horasan, Mazenderan ve Rey valiliğine atanan Gazan, buradaki başarılı yönteminden sonra Argun Han'ın ölümüyle birlikte Baydu'ya karşı giriştiği mücadeleyi kazandı ve 3 Kasım 1295 yılında İlhanlı tahtına oturdu.¹⁹¹

Gazan Han, tahta çıktıktan sonra kendisinden önce hayli bozulmuş olan devletin mali durumunu düzeltmek adına bir dizi ıslahatlar yaptı. Bu sahada vergilerin tanzim şekli, sikke ve ölçülerin ıslahı gibi konuların düzeltilmesine uğraştı. Diğer yandan özellikle Ortaçağ devletleri için elzem olan ordunun düzen ve disiplini konusunu göz önünde bulunduran Gazan Han, askerlere de gelir sağlamak amacıyla iktâ¹⁹² sistemini

Köymen), *Belleten*, VI (23-24), TTK, Ankara 1942, 290-308; Ekici, *Geyhâtû ve Zamânı*, 68-75; Yuvalı, "Geyhatu Han", 45; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 64; Yuvalı, "İlhanlılar", 361.

¹⁸⁷ "Benim hanedan saltanatına bağlılığım samimidir. Geyhatu'nun doğru denilebilecek hiçbir yanı yoktur. Bilhassa oğullarınızdan ve kızlarınızdan onun kirletmediği kimsenin kalmadığını duyuyorum. Bu yüzden birlik olmalı, onu içimizden uzaklaştırmalı ve Gazan'ı tahta geçirmeliyiz." Baydu'nun Komutan Tajir'e gönderdiği bu mektuptan Gazan Han'ın lehine hareket etmek istediği anlaşılmaktadır. Ancak Geyhatu'yu bertaraf ettikten sonra çevresindekilerin galeyanına gelen Baydu, bu fikrinden uzaklaşarak, hanlık makamında kalmak isteyecektir. Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 646-648; W. Barthold, "Baydu", *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 367.

¹⁸⁸ Reşidüddin Fazlullah, 184-186; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), 147-152; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 645-657; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 358; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 252; Yuvalı, "Geyhatu Han", 45

¹⁸⁹ Ekici, *Geyhâtû ve Zamânı*, 43.

¹⁹⁰ Reşidüddin Fazlullah, 188-1189; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 49-51; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 253; W. Barthold, "Gazan", *İA*, MEB, İstanbul 1977, IV, 729; Abdülkadir Yuvalı, "Gâzân Han", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 429.

¹⁹¹ Reşidüddin Fazlullah, 197, 234-253; Abû'l-Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 650-659; Spuler, *İran Moğolları*, 103; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 358; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 61, 103-108; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 254-256; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 64; Yuvalı, "Gâzân Han", 429.

¹⁹² Kat' kökünden türetilen iktâ kelimesi, "kesmek, ayırmak" anlamlarına gelir. İktâ, devlet otoriteleri tarafından bilhassa arazi cinsinden gayrimenkullerin işletme inisiyatifinin belirli kişilere tahsis

getirdi. Bu sistem gelirlerin toplanması konusunda da devlete yardımcı oldu.¹⁹³ İktâ sistemi, daha sonra gerçekleştirilecek olan ziraat alanındaki reformlara da bir temel teşkil etti.¹⁹⁴ Gazan Han'ın hükümdarlığı devresinde merkezi yönetime karşı çeşitli bahanelerle emir ve şehzadeler tarafından isyanlar çıkarıldıysa da bunlar sırasıyla bastırıldı.¹⁹⁵ Bu dönemde basılan sikkelerde Büyük Han'ın isminin kaldırıldığı, yalnızca Gazan Han'ın isminin yazılı olduğu görülmektedir. Büyük Han'ın otoritesini kabul etmeyen Gazan Han, “*Ben bu ülkeleri kılıç gücüyle aldım*” demektedir.¹⁹⁶

Gazan Han ülkedeki dâhili meseleleri yoluna koyduktan sonra Memlûklere karşı harekete geçti. Tahta çıkan yeni Memlûk Sultanı Nasır Muhammed'in daha çocuk olmasını fırsata çevirmek isteyen Gazan Han, Hülagü devrinden beri bir hedef haline gelen Suriye meselesini halletmek ve bölgede tam bir hâkimiyet kurmak istemektedir.¹⁹⁷ İki taraf arasında Humus yakınlarında meydana gelen savaşın kazananı İlhanlılar oldu.¹⁹⁸ Böylece İlhanlılar, Gazan Han ile birlikte ilk ve son kez Memlûklere karşı bir meydan savaşında galibiyet almayı başardı.¹⁹⁹

Gazan Han döneminde İlhanlı Devleti ile Altın Orda Devleti arasında daha önceki dönemlerde de olduğu gibi Azerbaycan üzerinde hak iddia etme meselesi yüzünden gerginlik yaşandı. Tokta Han, 1301 senesinde Kuzey Azerbaycan üzerine yürüdü. Ancak başarı elde edemedi. Bir süre sonra kalabalık bir elçilik heyetini Gazan Han'a göndererek Kuzey Azerbaycan'ın kendilerine ait olduğu iddiasını yinelemesine

edilmesidir. Mustafa Demirci, “İktâ”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 43; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, 104-111; Erkan Göksu, “İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-Tarihin Peşinde*, I, 2009, 84-86.

¹⁹³ Spuler, *İran Moğolları*, 105; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 308-322; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, 102; Demirci, “İktâ”, 45; Yuvalı, “İlhanlılar”, 361.

¹⁹⁴ Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, 103; Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, XII/I, 294. Zirai alanda yapılan düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 298-302.

¹⁹⁵ Spuler, *İran Moğolları*, 110; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 361-362; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 113-116, 118-119, 134-136; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 257; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, 66-69; Yuvalı, “İlhanlılar”, 362.

¹⁹⁶ el-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr*, 73; Spuler, *İran Moğolları*, 104; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 360; Barthold, “Gazan”, 729.

¹⁹⁷ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 137; Sağlam, “Gazan Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, 38.

¹⁹⁸ Reşîdüddin Fazlullah, 277-279; Aksarayî, *Müsameret'ül-Ahyar*, (Çev. M. Nuri Gençosman), 310-311; Spuler, *İran Moğolları*, 11-112; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 362; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 138-145; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, 69; Sağlam, “Gazan Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, 38-39.

¹⁹⁹ Sağlam, “Gazan Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, 39.

rağmen bundan da olumlu bir cevap alamadı.²⁰⁰ Cengiz Han'ın toprak taksimatı sırasında Çağatay Ulusu'na bıraktığı topraklar içinde yer alan Horasan, Çağataylılar ve İlhanlılar arasında daima bir sorun teşkil etmiştir. Horasan'ı kendi toprakları içinde idare eden İlhanlılar, burayı bir şehzade sancağı olarak kullanmışlardır. İlhanlılar için önemli bir vilayet olan Horasan, Çağatay Ulusu tarafından ise daima saldırıya uğramıştır.²⁰¹ Gazan Han devrinde de benzer mücadeleler yaşanmış, Horasan'da vali olarak bulunan Şehzade Olcaytu, Horasan'a saldırılarda bulunan Kutluğ Hoca'yı geri çekilmek zorunda bırakmıştır.²⁰² Gazan Han, 1303 yılında Tebriz'de iken bir hastalığa yakalandı ve yapılan tedaviler neticesinde iyileşmeye başladı. Ancak 1304 yılında çıktığı bir seyahatte rahatsızlanan Gazan Han, 17 Mayıs 1304 yılında yerine veliaht olarak Olcaytu Han'ı tayin ederek vefat etti.²⁰³

1.2.7. Olcaytu Han Devri (1304-1316)

Argun Han'ın üçüncü oğlu olan Olcaytu, 1281/2 Mart'ında Uruk Hatun'dan dünyaya geldi.²⁰⁴ Şehzadeligi zamanında Horasan'ın idaresinde bulunmuş olan Olcaytu, özellikle Çağataylılar'a karşı bölgede verdiği mücadele ile Gazan Han'ın takdirini kazandı ve veliaht olarak ilan edildi. Nitekim Gazan Han'ın ölümüyle birlikte de Horasan'dan Ucan'a gelen Olcaytu, 19 Temmuz 1304 yılında İlhanlı tahtına oturdu.²⁰⁵

Olcaytu Han, tahta geçtiği zaman ilk olarak devlet idaresinde yeni düzenlemelere gitti. Daha önce Gazan Han döneminde olduğu gibi²⁰⁶ Olcaytu Han da çifte vezirlik uygulamasını devam ettirdi. Bu doğrultuda Reşidüddin ve Sadüddin Saveci'yi idari, mali ve sosyal alanların sorumluluğunu devrederek vezirlik makamına getirmekle birlikte ordu işlerinde Kutluğ Şah ve Çoban Noyan'ı görevlendirdi. Daha sonra kendi döneminin yeni başkenti olan, imarı ve özellikleriyle Tebriz'i aratmayan

²⁰⁰ Spuler, *İran Moğolları*, 113-114; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 157; Yuvalı, "Gazan Han", 430.

²⁰¹ Spuler, *İran Moğolları*, 106; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 362; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 260; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, 221.

²⁰² Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 221-223; Yuvalı, "Gazan Han", 430.

²⁰³ Spuler, *İran Moğolları*, 117; Ebü'l-Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, (Çev. Derya Örs), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı, Ankara 1992, 55-59; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 366; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 269.

²⁰⁴ Reşidüddin Fazlullah, 150; Kâşânî, 52; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 270; T. H., "Olcaytu", *İA*, MEB, İstanbul 1964, IX, 387; Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 345.

²⁰⁵ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 363; Spuler, *İran Moğolları*, 117; Kâşânî, 67; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 270; Özgüdenli, "Olcaytu Han", 345.

²⁰⁶ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 256.

Sultaniye şehrini inşa ettirdi.²⁰⁷ Sultaniye, kuruluşundan bir süre sonra gelişimiyle döneminin en büyük başkentleri arasında sayılmıştır.²⁰⁸

Olcaytu Han, seleflerinin aksine Memlüklere karşı barışçıl bir politika izlemeye çalıştı. Han, Tebriz’de esir tutulan Memlük elçilerini çeşitli hediyelerle ülkelerine gönderdiyse de 1312 yılında Memlüklere karşı bir askeri harekâta katılmaktan da geri kalmadı.²⁰⁹ Ancak Rahbe’den öteye gidilemeyen bu harekât, Memlüklere karşı yapılmış son sefer oldu.²¹⁰ İlhanlı Devleti’nin kurulduğu ilk zamanlardan beri süregelen Kafkasya’daki hâkimiyet mücadelesi Olcaytu Han zamanında da gergin temaslara neden oldu. Olcaytu’nun tahta geçmesinden sonra ilk olarak Tokta Han 1308 yılında bir heyet gönderdi. Daha sonra tahta geçen Özbek Han’ın gönderdiği elçilik heyetleri takip etti. Kafkasya üzerindeki hak iddiasını sürekli yineleyen Altın Orda Devleti, her zaman olumsuz cevaplarla karşılaştı. Keza bu dönemde de diğer dönemlerde olduğu gibi hak iddia etmekten öteye geçemediler.²¹¹

Olcaytu Han döneminde de Çağataylılarla Horasan üzerinden mücadele devam etti. Olcaytu Han, Herat hâkimi Fahreddin’i itaat altına alması için gönderdiği Danişmend Bahadır’ın beraberindekilerle birlikte öldürüldüğü haberini alınca maktulün oğlu olan Emir Bucay’ı intikam alması için Herat’a gönderdi. Emir Bucay, Fahreddin’den sonra idareyi eline alan Gurlu naip Muhammed Sam’ı yargılatarak idam

²⁰⁷ Aksarayî, *Müsameret’ül-Ahyar*, (Çev. M. Nuri Gençosman), 332; Spuler, *İran Moğolları*, 122; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 278; Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 102; İlhan Erdem, “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılar’da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu’ya Etkileri”, *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20 (31), 2000, 29. “Sultan mahir resamlara, ünlü mühendislere, usta, keskin görüşlü, Uzelli, şirin karlı mimarlara danışarak Tebriz mahsusası gibi, genişliğine geniş, uzunluğunu uzun, Çin baharından daha yeşil, din şiarından daha nefis, felek kubbesinden daha yüksek balıktan aya dek var olan her şeyden daha matbu bir şehir kurulmasını ferman buyurdu. ...” Kâşânî, 86-88.

²⁰⁸ Mahdiyeh Sadeghnezhad, *İran, Zencan/Sultaniye Şehrindeki İlhanlı Dönemi Mimarisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık, Ankara 2014, 16.

²⁰⁹ Memlük sultanı Nasır Muhammed’in üçüncü saltanatı sırasında devletin bünyesindeki pek çok emiri tasfiye etmesinden endişe ederek sıranın kendisine de geleceğini düşünen Karasungur, İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han’a sığındı. Kısa bir süre sonra da Han’a Mısır üzerine bir sefer düzenlemesi yönünde telkinlerde bulunmaya başladı ve nihayet bunda başarılı oldu. İsmail Yiğit, *Memlükler (648-923/1250-1517)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015, 78.

²¹⁰ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 364; Özgüdenli, “Olcaytu Han”, 345; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 81; Mustafa Demir, “İlhanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 8, 377.

²¹¹ Spuler, *İran Moğolları*, 126-127; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 275; Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*, 49, 52.

ettirdi.²¹² Devam eden süreçte Çağataylıların tekrar Horasan'a saldırma girişimlerine ve hatta ele geçirmelerine karşılık Olcaytu Han, oğlu Şehzade Ebu Said'i önemli emirlerle birlikte, 1315'te büyük bir ordunun başında Horasan'a gönderdi.²¹³ Ancak Olcaytu Han'ın sağlığında da nihayete kavuşmayan iki kardeş ülke arasındaki mücadele sonrasında da devam edecektir.²¹⁴ Olcaytu Han'ın oğlu Ebu Said'e atabeg tayin ettiği Emir Sevinç, Anadolu'daki iktidar boşluğundan kaynaklı çıkan isyanları uzun gayretlerin sonunda bastırdı. Diğer yandan selefleri gibi Olcaytu Han da Batı Dünyası ile iyi ilişkiler kurma yolunda adımlar attı. Bunlardan biri Bizans İmparatoru II. Andronikos'un kız kardeşi ile evlenmesidir.²¹⁵

Olcaytu Han zamanında dış ilişkilerde bunlar yaşanırken ülke içinde de bir takım değişiklikler yaşandı. Gazan Han zamanında başlayan imar faaliyetleri bu dönemde de sürdürüldü. Bu dönemde başkent Sultaniye dışında, Sultanabad Çemçimal adında bir şehir kuruldu. Erzurum'daki Yakutiye Medresesi 1310 yılında Olcaytu Han adına inşa edildi.²¹⁶ Bu dönemde devletin bir Yakın Doğu devlet modeline dönüştüğü görülmektedir. Olcaytu Han, 13 Aralık 1316 yılında geçirdiği bir rahatsızlık dolayısıyla vefat etti ve kendisi tarafından inşa ettirilen Sultaniye'deki görkemli türbesine gömüldü.²¹⁷

1.2.8. Ebu Said Bahadır Han Devri (1316-1335)

Sekizinci İlhanlı hükümdarı olan Ebu Said, 2 Haziran 1305 yılında Ucan'da dünyaya geldi.²¹⁸ Olcaytu Han zamanında daha önce yukarıda bahsedildiği gibi Çağataylıların Horasan'a yaptığı saldırılar bölgenin hassasiyetini artırıyor. Bu meseleye bir çözüm getirmek isteyen Olcaytu Han, 9 yaşındaki oğlu şehzade Ebu Said'i beraberindeki birçok emirle beraber 1304 yılında Horasan'a vali olarak atadı.²¹⁹ Emir

²¹² İlhan Erdem, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, 1997, 108-111; Ömer Subaşı, "Olcâyâtü Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar (706/1306-1307)", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 43, 2016, 291-308.

²¹³ Erdem, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", 108-111.

²¹⁴ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 274.

²¹⁵ Hayrunnisa Alan, "İlhanlılar", Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu (Haz.), *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, (ss. 150-179), Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, 171; T. H., "Olcaytu", 388.

²¹⁶ Özgüdenli, "Olcaytu Han", 346.

²¹⁷ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 275-276; Özgüdenli, "Olcaytu Han", 346; T. H., "Olcaytu", 388.

²¹⁸ Abdülkadir Yuvalı, "Ebu Said Bahadır Han", *DİA*, İstanbul 1994, X, 218.

²¹⁹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 279; Kemal Ramazan Haykıran, *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu (1317-1335)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2007, 22.

Sevinç'i onun emir'ü-l ümerası olarak görevlendirdi. Olcaytu Han, oğlu Ebu Said'i Ahbar'a gönderirken onu Sevinç Aka'ya emanet etmişti. Sevinç Aka bundan sonraki süreçte artık Ebu Said'in her konuda eli ayağı olup, her an yanında bulundu.²²⁰ Olcaytu Han öldüğü zaman henüz on iki yaşında olan şehzade Ebu Said, Mazenderan'da iken yanına gelen atabeği Emir Sevinç ile birlikte Sultaniye'ye doğru yola çıktı ve 15 Nisan 1317 yılında tahta oturdu.²²¹

Devletin idari kadrosunun şekillendiği ilk dönemde Emir Çoban beylerbeyi olarak atandı. Taceddin Ali Şah ve Reşidüddin, başvezir olarak görevlendirildiler. Ancak kısa zaman sonra Taceddin Ali Şah ile Reşidüddin arasında ihtilaf çıktı. Zeki ve deneyimli bir devlet adamı olan Ali Şah, Reşidüddin'i görevinden azlettirdi. Akabinde de Olcaytu Han'ı zehirlemekle itham edilen Reşidüddin, 17 Temmuz 1318 yılında idam edildi.²²² Çağatay Hanlığı ile olan mücadeleler Ebu Said'in hükümdarlık döneminde de devam etti. Çağataylı şehzade Yasavur, Ebu Said'in tecrübesizliğinden yararlanarak²²³ Mazendaran'a girmeye çalıştıysa da umduğunu bulamadı ve Emir Hüseyin kumandasındaki İlhanlı kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldı.²²⁴

Diğer yandan Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın kalabalık bir ordu ile Azerbaycan'a doğru harekete geçtiği haberi alındı. İki taraf 1319 yılında Kür Nehri civarında karşı karşıya geldiler. Ebu Said'in ordusu, Emir Çoban'ın²²⁵ katılımıyla güçlenince Özbek Han, Derbent'e doğru geri çekildi. Ancak Emir Çoban, takip ettiği

²²⁰ Dilber İlimli Usul, *İlhanlılar Döneminde Uygurlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2016, 157-158.

²²¹ Spuler, *İran Moğolları*, 132; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 367; W. Barthold, "Ebû Sa'îd", *İA*, MEB, İstanbul 1977, IV, 44.

²²² Spuler, *İran Moğolları*, 135; Grousse, *Bozkır İmparatorluğu*, 367; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 280-281; Osman Gazi Özgündenli, "Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 20; Barthold, "Ebû Sa'îd", 44.

²²³ Ayrıca şehzade Yasavur, Horasan'daki İlhanlı emiri Yasavul'u öldürdükten sonra Ebu Said tarafından sert bir tepkiyle karşılanmak şöyle dursun ikili arasındaki iyi ilişkiler, mektuplaşmalar devam etti. Şehzade, Sultan'ın bu tutumundan da cesaret bulmuştur. Ömer Subaşı, "Horâsân'da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyanı (1317-1320)", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (1), 2016, 285.

²²⁴ Spuler, *İran Moğolları*, 134; Subaşı, "Horâsân'da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyanı (1317-1320)", 285-300.

²²⁵ Emir Çoban'ın mensup olduğu Sulduz kabilesi, daha Cengiz Han zamanında hatırı sayılı bir konuma erişmişti. Emir Çoban'ın büyük atası Sargan Şira, bir muharebe esnasında Cengiz Han'ın hayatını kurtarması hasebiyle onun nazarında önemli bir yer edinmiş, bu kabilenin nüfuzu Cengiz'in halefleri devrinde de devam etmişti. Mezkûr ailenin bir mensubu olan Emir Çoban, İlhanlı Devleti'nde mühim bir yere sahip olmakla birlikte Olcaytu Han'ın da damadıydı. Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", 601; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 26-32.

Özbek Han ordusunu büyük bir bozguna uğrattı.²²⁶ Böylelikle Kafkasya ve Horasan'da alınan galibiyetler İlhanlıları büyük ölçüde rahatlattı. Bu sırada Altın Orda ile yapılan savaştan kaçtığı için cezalandırılacak olan Kurumişi ve İrencin Noyanlar, Emir Çoban'ı öldürmek için plan yaptılar. Bunu öğrenen Emir Çoban, Minare yakınlarında karşı karşıya geldiği savaşta muhalif emirlerin kuvvetlerini dağıttı. Yapılan yargılamadan sonra hepsi idam edildi. Ebu Said, savaşa katıldığı için de "Bahadır" unvanını aldı.²²⁷ Bundan sonra Emir Çoban, İlhanlı Devleti'nde tek başına tam bir otorite sağladı.²²⁸ Vezir Taceddin Ali Şah'ın ölümünden sonra, kendi adamlarından olan Rüknuddin Sayın'ı, Ebu Said hiç istemediği halde vezirliğe getirmiş olması bunun en büyük göstergelerinden biridir.²²⁹

Yukarıda zikri geçen Emir Çoban ile Ebu Said Bahadır Han'ın arasının açılmasının başlıca amillerinden biri Ebu Said'in, Çoban'ın Akboğa ile evli olan kızı Bağdat Hatun'u beğenerek onunla evlenmek istemesidir. Yasa'ya göre han eğer bir kadını beğendiyse, kadın evli dahi olsa eşinden boşanıp Han'a eş olmak zorundaydı. Ancak Emir Çoban bu duruma sıcak bakmadı ve ikilinin arası böylelikle açıldı.²³⁰ Nitekim Dimaşk Hoca'nın,²³¹ haremine girdiği iddiası üzerine Ebu Said derhal onun ve Emir Çoban ailesine mensup olan herkesin öldürülmesini emretti.²³² Emir Çoban, bu haberi duyunca Herat Emiri Gıyaseddin Kert'e sığınma kararı aldı. Emir Çoban, Herat'a geldiği vakit Gıyaseddin Kert tarafından çok iyi karşılandı. Ama bunun haberini alan Ebu Said, Gıyaseddin'e gönderdiği fermanla derhal Çoban'ı öldürmesini istedi. Gıyaseddin, kendi salahiyeti için en doğru olanın Çoban'ı öldürmek olduğuna karar

²²⁶ Spuler, *İran Moğolları*, 133-134; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 283; Haykıran, *Ebu Sa'id Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu*, 30-31.

²²⁷ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 247; Haykıran, *Ebu Sa'id Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu*, 40; Yuvalı, "Ebu Said Bahadır Han", 219; Ömer Subaşı, "İlhanlı Devleti'nde Kerait Bir Aile: Alinak Noyan ve Emir Kurmişi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (41), Aralık 2015, 571-575.

²²⁸ Haykıran, *Ebu Sa'id Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu*, 41; Yuvalı, "Ebu Said Bahadır Han", 219.

²²⁹ Sait Kofoglu, *Hamidoğulları Beyliği*, TTK, Ankara 2006, 197.

²³⁰ Şirin Beyânî, *Moğollar Döneminde İran'da Kadın*, (Çev. Mustafa Uyar), TTK, Ankara 2015, 64-65; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 285; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", 610; Enver Konukçu, "Bağdat Hatun", *DİA*, İstanbul 1994, IV, 444; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 78.

²³¹ Dimaşk Hoca, Emir Çoban'ın oğlu ve Ebu Said Bahadır Han'ın naibiydi. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 89.

²³² Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 285; Yuvalı, "Ebu Said Bahadır Han", 219.

verdi. Nihayetinde Emir Çoban, Ekim 1327’de yay kirişiyle boğularak öldürüldü ve başparmağı da nişan olarak devlet merkezine gönderildi.²³³

Yukarıda da zikredildiği gibi Ebu Said Bahadır Han, henüz genç yaştaiken Emir Çoban’ın kızı Bağdat Hatun’u çok beğenmişti. Han, daha sonra Bağdat Hatun’u eşinden boşatarak kendisine nikâhladı.²³⁴ Ebu Said’in 1333 yılında ise Bağdat Hatun’un yeğeni Dilşad Hatun²³⁵ ile izdivaç yapması Bağdat Hatun’un Han’a karşı kıskançlık ve nefret duymasına sebep oldu. Ebu Said, 1335 yılı sonlarında Altın Orda hanı Özbek’in Azerbaycan üzerine bir sefere çıktığı haberini alınca Karabağ’a doğru yola çıktı. Ancak yolda aniden rahatsızlandı ve bir hafta sonra öldü (30 Kasım 1335).²³⁶ Ebu Said’in bu ani ölümü, şüpheleri Bağdat Hatun üzerine topladı. Ebu Said Bahadır Han’ı Bağdat Hatun’un kıskançlık yüzünden zehirlediği rivayet edilir.²³⁷ Hülagü’nün kurduğu İlhanlı Devleti, onun soyundan gelen son hükümdar Ebu Said Bahadır Han’ın ölümü ile hızlı bir parçalanma sürecine girdi.²³⁸

Ebu Said Bahadır Han’ın ardında bir veliaht bırakmadan vefat etmesi İlhanlı Devleti bünyesinde iktidar çekişmelerini beraberinde getirdi. Devlet erkânından Ali Padişah, Çobanlı Şeyh Hasan (Küçük Şeyh Hasan)²³⁹, Celayir Şeyh Hasan yönetimin kontrolünü ele geçirebilmek için dilediklerini tahta çıkarıp indirmeye başladılar. Nihayetinde yaklaşık bir asır boyunca bulunduğu coğrafyanın kaderini etkileyen ve değiştiren İlhanlı Devleti’nin parçalanmasından sonra mezkûr coğrafyada Celayirli, Karakoyunlular, Eratnalılar gibi irili ufaklı mahalli hanedanlıklar kuruldu.²⁴⁰

²³³ Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, 614-615; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 90. Spuler, Emir Çoban’ın başının kesildiğini söylemektedir. Spuler, *İran Moğolları*, 141; Fakat Emir Çoban idam edileceğini anlayınca başının kesilmemesini vasiyet etti. Bunun üzerine yay kirişiyle boğulan Çoban’ın öldüğünün bir kanıtı olarak başparmağı kesilerek Ebu Said Bahadır Han’a gönderildi. Uzunçarşılı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, 615; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 82.

²³⁴ Beyânî, 65; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 142; Konukçu, “Bağdat Hatun”, 444; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 92.

²³⁵ Delsad Katun (Dilşad Hatun), İlhanlı Sultanı Ahmet Teküdar’ın torunu Tursin Hatun ve Çobanlı Dimaşk Hoca’nın en büyük kızıdır. Charles Melville, “Delsad Katun”, *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/delsad-katun>, (03.05.2019).

²³⁶ Haykıran, “Ebu Said Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu”, 141.

²³⁷ Konukçu, “Bağdat Hatun”, 444.

²³⁸ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 287.

²³⁹ Çobanlı Şeyh Hasan, Emir Çoban’ın oğlu Demirtaş Noyan’ın oğludur. Küçük lakabı, Celayirli Şeyh Hasan ile karıştırılmamak için verilmiştir. Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 132.

²⁴⁰ Spuler, *İran Moğolları*, 144-154; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 368-371; Ayrıca İlhanlı Devleti’nin yıkılış sürecindeki hadiseler için ayrıntılı olarak bkz: Göde, *Sultan Alâeddin Eratna*, 15-26; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, TTK, Ankara 1991, 6-7; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 287-293; Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu – Tarihi Arka Plan ve XIII-XVI. Yüzyıl*

1.3. Memlûkler Devleti

Eyyubi²⁴¹ Sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb'ün, Kıpçak bozkırlarından köle tacirleri aracılığıyla getirterek Nil Nehri'nin ortasındaki Ravza

Moğol Hâkimiyeti, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, 148; Mustafa Demir, "İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 378-380; Muzaffer Ürekli, "Celâyirliler", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 264-265; Yuvalı, "İlhanlılar", 104.

²⁴¹ Türk-Kürt-Arap karışımı bir aile olan Eyyubilerin kökenleri karanlıktır. Eyyubilerin mensup olduğu Ravâdîlerin en eski ataları Yemen Araplarındandır. Bu Araplar Abbasi Halifesi el-Mansur tarafından Azerbaycan'a getirilip yerleştirilmiş ve burada Hezbanîyye Kürtleriyle karışmış bir süre sonra bölgeye Selçukluların gelmesiyle birlikte de Türklerle karışarak Türkleşmişlerdir. Kurdukları devlet, ismini Salahaddin Eyyubi'nin babası Necmeddin Eyyub'dan almıştır. Eyyubiler, Orta Çağ'ın önemli Türk İslam devletlerinden biri olan Zengilerin devamı niteliğindedir. Kaynaklar Eyyubilerden ilk kez 1131 yılında Musul Atabeyi İmameddin Zengi'nin Abbasi Halifesi ile giriştiği bir mücadele esnasında bahsedilir. Bundan sonraki süreçte de Zengi'nin ordusunda yer alarak büyük yararlılıklar gösterdiler. İmameddin Zengi'nin şehit olmasından sonra Halep'te yönetimi eline alan oğlu Nureddin Mahmud zamanında da bölgedeki mücadelelerde önemli roller üstlenen Necmeddin Eyyub ve kardeşi Esedüddin Şirkuh, Mahmud'a özellikle bölgede İslam birliğinin sağlanmasında destek oldular. Eyyubilerin tarih sahnesine güçlü bir şekilde çıkışları ise Fatımi Hilafeti hâkimiyeti altında bulunan Mısır'a gerçekleştirdikleri seferlerle birlikte başladı. Bu seferlerde ordu kumandanı olan Şirkuh'un en büyük yardımcısı yeğeni Salahaddin idi. Seferler neticesinde fethedilen Mısır'da Şirkuh'un ölümünden sonra 1169'da Fatımi veziri olarak tayin edilen Salahaddin, bütün Şii kurumlarını tasfiye ederek Sünniliği hâkim mezhep konumuna yükseltti ve 1171 yılından itibaren hutbeler Abbasi Halifesi adına okunmaya başladı. 1174 yılında Nureddin'in ölümünden sonra meydana gelen karışıklıkları gidermeye çalışan Salahaddin, Nureddin taraftarlarından aldığı destek ve Abbasi Halifesinin gönderdiği taklid ve hâkimiyet alametleri kendisine ulaştıktan sonra sultanlığını ilan etti. Sultan Salahaddin bundan sonra bütün enerjisini bölgedeki Haçlılar ve Haşhaşîlerle mücadele için harcadı. Salahaddin'in dış politikadaki en büyük hedefleri Haçlıları İslam topraklarından çıkarmak ve Kudüs'ü fethetmekti. 1187 yılında gerçekleşen Hittin Savaşı bu mücadelenin önemli ayaklarından biridir. Bu savaşın neticesinde pek çok mevkiyle birlikte Kudüs de fethedildi. III. Haçlı Seferi ile birlikte Hristiyanlar Kudüs'ü tekrar ele geçirmeye çalıştılsa da başarı sağlayamadılar ve Salahaddin ile bir anlaşma yapmak zorunda kaldılar. Salahaddin 1193 yılında Dımaşk'ta hayatını kaybetti. Onun devrinde Eyyubiler, döneminin en önemli Türk İslam devletlerinden biri haline geldi. Coğrafyada İslam birliği büyük oranda sağlandı. Salahaddin'den sonra halefleri zamanında da bölgede Haçlılarla mücadele devam etti. Fakat devlet bundan sonraki süreçte peyderpey geriledi. Nitekim son büyük Eyyubi Sultanı Necmeddin Salih'in ölümünden sonra güçleri hayli artmış olan Memlûkler, Sultan'ın oğlu Turan Şah'ı öldürerek iktidarı ele geçirdiler ve Mısır'da Eyyubiler devri sona erdi. Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, 24-220; Ali Muhammed Sallâbî, *Eyyûbiler Devleti Selâhaddin Eyyûbî ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, (Çev. Şerafettin Şenaslan), Ravza Yayınları, İstanbul 2016, 47-253, 457-726; Ramazan Şeşen, *Eyyûbiler (1169-1260)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2012, 23-154; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûklar (1193-1260)*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, 7-231; Osman Gürbüz, *Selâhaddin Eyyûbî (Hayat ve Şahsiyeti)*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012, 19-210; Ayşe Dudu Kuşçu, *Eyyûbî Devleti Teşkilâtı*, TTK, Ankara 2013, 39-179; Ramazan Şeşen, "Eyyûbiler", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 60-70; Muammer Gül, "Önasya'da Bir Türk Devleti: Eyyûbiler (1175-1250)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 77-81; Ramazan Şeşen, "Eyyûbiler", *DİA*, İstanbul 1992, 20-24.

Adasında Kal'atü'l-Cebel'e²⁴² yerleştirdiği Türk menşeli Memlükler²⁴³ zamanla devlet bünyesinde önemli kademelere geldiler.²⁴⁴

1.3.1. Şecerüddür ve Aybek'in İktidarı (1250-1257)

el-Melikü's-Sâlih'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Turanşah, Haçlılara karşı aldığı zaferde büyük payı olan Memlüklere karşı kötü davranmaya, çevresinden onları uzaklaştırmaya başladı. Aynı şekilde el-Melikü's-Sâlih'in eşi Şecerüddür'e²⁴⁵ de

²⁴² Mısır'da hâkimiyeti ele geçiren Selahaddin Eyyubi tarafından Mukattam Dağı civarında bir tepe üzerine inşa edilen bu kale Selahaddin Kalesi olarak da bilinir. 1176 yılında yapımına başlanan kalenin inşası, Selahaddin Eyyubi'nin ölümünden sonra kardeşi el-Kamil tarafından devam ettirilmiş ve 1207 yılında yönetim merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kalede, Sultan, ailesi ve emirler için ikametgâhların yanı sıra çarşı pazarlar, cami, medrese ve hamamlar da bulunmaktaydı. Memlüklerin yetiştirildiği kalede, her biri bir mahalle büyüklüğünde olup birine yaklaşık bin memlûkün sığıdığı on iki bölme bulunuyordu. Kalenin taht merkezi olarak kullanılmasına Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar devam edilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal-Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhâniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, TTK, Ankara 1988, 315; Ahmet Ali Bayhan, "Kahire Kalesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 10, Erzurum 2003, 7; Eymen Fuâd es-Seyyid, "Kahire", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 174.

²⁴³ *Mülk* kökünden gelen *memlûk*, tasarruf edilen, sahip olunan şey, hizmetli anlamına gelir. Bu kelime İslam toplumlarında bir terim olarak "harplerde esir düşerek veya tüccarlardan satın alınarak köle olan beyaz insan" anlamıyla kullanılmış ve yerleşmiştir. Memlükler, özellikle Kıpçak bozkırlarında, savaş esiri olan ya da aileleri tarafından maddi kazanç amacıyla köle tacirlerine satılan erkek çocuklarıdır. Kendilerini satın alarak ülke aşırı taşıyıp köle pazarlarında satan kişiye *hoca* denirdi. Bu çocukların fiziksel özelliklerine, güçlü ve atik oluşlarına önem verilirdi. Bilhassa dini hassasiyetinin bulunmamasına dikkat edilen küçük çocuklar satın alınarak, İslami esaslara göre sadık birer asker olarak yetiştirilirdi. Eğitimi tamamlanan memlûk, üstat denilen kişi tarafından fidyesi ödenip özgürlüğüne kavuşturulduktan sonra orduya katılırdı. Bu askeri birliklerin kendilerine özgü içtimaî, iktisadî, hukukî bir statüleri vardı. Memlûk kullanımı İslam toplumlarında erken devirlerden itibaren görülmektedir. Emeviler döneminde bu uygulamanın varlığı bilinmekle birlikte, memlûkler bu devrede mevali anlayışı yüzünden ön plana çıkamamışlardır. Abbasiler devrinde orduda önemli bir kitleyi oluşturan memlûkler Mu'tasım tarafından kurulan Sâmerâ şehrine yerleştirilerek onlara iktaların verildiği bilinmektedir. Elde ettikleri gücü kullanarak devlet dahi kurmuş olan memlûkler, İslam dünyasının azatlı hükümdarları olmuşlardır. Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayınları, İstanbul 2007, 42-52; Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, 19-25; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, 417-418; Lev Nikolayeviç Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, 304; Coşkun Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi (Tarihsel Gelişimi, Özellikleri ve Uygulanışı)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2010, 5-6; A. J. Wensinck, "Memlûk", *İA*, MEB, İstanbul 1978, VII, 688; Kazım Yaşar Koprman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 5, 99; Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 87-89; David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", (Çev. Samira Kortantamer), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4, 1989, 213-247; Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 320-323, 325-333.

²⁴⁴ İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 90.

²⁴⁵ Babasının adının Abdullah olduğu bilinen Şecerüddür, Eyyubi sultanı el-Melikü's-Sâlih'in Türk asıllı cariyesiydi. Bir erkek çocuk dünyaya getirdikten sonra Sultan ile evlenen Şecerüddür, akıllı, dirayetli, haşmetli bir kadındı. İbni Tagrıberdi, 19; Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, 67; Samira Kortantamer, "Memlûk Toplumunda Kadın", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 406; Cengiz Tomar, "Şecerüddür", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 404; İsmail Yiğit, "Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmî*

hor davranıp babasından kalan bütün serveti kendisine göndermesini istedi. Bu durum hem Şecerüddür'ü hem de Memlûkleri rahatsız etti. Bahri memlûklerinden Baybars el-Bundukdâri, tasarladığı bir suikastla Turanşah'ı öldürdü. Böylelikle Eyyubiler Devleti sona erdi. Onun yerine Memlûklerin huşdaşı olarak gördüğü Şecerüddür, 1250 Mayıs'ında tahta çıkarıldı. İzzeddin Aybek de onun saltanat naibi²⁴⁶ olarak tayin edildi. Bu saltanatla birlikte çekirdeğini Bahri²⁴⁷ memlûklerinin oluşturduğu Memlûk Devleti tarih sahnesine çıkmış oldu.²⁴⁸

Yaklaşık üç ay tahtta kalan Şecerüddür, cariyeye kökenli olması bunun da ötesinde bir kadın olması hasebiyle olumsuz tepkiler ve isyanlarla karşılaştı. Abbasi Halifesi ise sultanlığını onaylayan bir hilat göndermeyi reddetti.²⁴⁹ Bunun üzerine Şecerüddür, İzzeddin Aybek ile evlenerek, saltanatını ona devretti. Aybek'in tahta çıkmasından kısa süre sonra Eyyubi hanedanından henüz 10 yaşındaki el-Eşref Musa, müşterek hükümdar ilan edildi. Ancak kısa bir süre sonra Aybek, bu çocuk hükümdarı bertaraf ederek yönetimi tamamen eline aldı ve Memlûklerin ilk resmi hükümdarı oldu.²⁵⁰

Dergi, 40 (2), t.y., 135; Abdullah Mesut Ağır, "Memlûklarda Bir Kadın Sultan: Şecer Ed-Durr İsmet Ed-Dîn Umm-i Halîl (1250)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (13), 2010, 10.

²⁴⁶ Örneklerine Anadolu Selçuklularında da rastlanan bu görev, Memlûklerde ehemmiyet kazanmıştır. Naib-i saltana diğer bir ismiyle naib-i kafil makamında görevli olan kişi sultanın vekili konumundaydı. Çok geniş yetkileri bulunan naib, sultana danışmaksızın idari ve askeri pek çok şey hakkında tek başına karar alabiliyordu. Bazı mühim hadiselerde sultanın fikrine başvururdu. Memlûklerin ilk saltanat naibi İzzeddin Aybek idi. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 349; Bahattin Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 311; Sadi S. Kucur, "Nâib-i Saltanat", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 314.

²⁴⁷ Mısır'ın yaşam kaynağı olan Nil Nehri, büyüklüğü dolayısıyla deniz manasındaki "bahr" adıyla da anılırdı. Bahri Memlûkleri, el-Melikü's-Sâlih tarafından Nil Nehri'nin ortasında bulunan Ravza Adasındaki Kal'atül-cebel'e yerleştirildikleri için Nil'e izafeten bu ismi almışlardır. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 293; Eymen Fûad es-Seyyid, "Nil", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 122.

²⁴⁸ İbni Tagrıberdi, 19; Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye – Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)*, (Çev. Hüseyin Polat), TTK Yayınları, Ankara 2016, 17-19; Ramazan Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûklar (1193-1260)*, İsam Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, 219-231; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 27; Yiğit, "Memlûkler", 90; Cengiz Tomar, *Memlûk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1240-1260)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1996, 53-63; Kazım Yaşar Koprman, "Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)", Semih Yalçın, Altan Çetin (Haz.), *Makaleler*, (ss.55-61), Berikan Yayınevi, Ankara 2005, 58; Ağır, "Memlûklarda Bir Kadın Sultan", 12.

²⁴⁹ Halife, hilat göndermeyi reddetmekle birlikte bir kadının iktidara gelişine şu sözlerle tepki göstermiştir: "Eğer aranızda Mısır'a sultanlık edecek erkek kalmadıysa biz size bir sultan gönderelim. Tekmil umur-i devleti bir kadının eline teslim eden kavim felâh bulmaz, hadis-i şerifini duymadınız mı?" Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, 235; Üçok, 76-78; Clot, 24; Kortantamer, "Memlûk Toplumunda Kadın", 406; Koprman, "Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)", 58.

²⁵⁰ İbni Tagrıberdi, 24; Baybars el-Mansûrî, 19; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûklar*, 235-243; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 28; M. Sobernheim, "Memlûkler", *İA*, MEB, İstanbul 1978, VII, 689; Yiğit, "Memlûkler", 90.

Bir memlûk olan Aybek, onun hükümdarlığını kabullenemeyen Eyyubi meliki en-Nasır Yusuf ile giriştiği mücadelede başarılı oldu. Bu durum onun iktidarını sağlamlaştırdı. Aybek, emirler tarafından fazla güçlü olmadığı, kolayca ilga edilebileceği düşüncesiyle sultan ilan edilmişti. Ancak giderek güçlenmesi ve faaliyetlerinde başarılı olması diğer bir güçlü emir olan Fariseddin Aktay ve onu destekleyen birçok Bahri Memlûkünü rahatsız etmeye başladı. Aktay'ın otoriter davranışları da artmaya ve yönetim bazında söz sahibi olmaya başlayınca Aybek tarafından düzenlenen bir suikast sonucu öldürüldü. Bu durum Baybars ve beraberindeki önemli birçok emirin Kahire'den kaçarak Dımaşk sahibi melik en-Nasır Salahaddin'e sığınmalarına sebep oldu.²⁵¹

Diğer yandan Şecerüddür, yönetimi Aybek'e bırakmış gibi görünse de devlet işlerinde aktif bir rol oynamaya devam ediyordu. Baskın bir karakter olan Şecerüddür, Aybek'i de yönetiyor hatta kendisinden önceki eşini ve ondan olan çocuğunu görmesine engel olmaya çalışıyordu. Aybek ise Şecerüddür'ün bu egemen tavrını kırmak için Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü'nün kızıyla siyasî bir evlilik yapmak istedi. Bu duruma kızan Şecerüddür, Aybek'i tertiplediği bir suikast sonucu öldürttü. Aybek'in öldürülmesinden sonra yerine henüz 15 yaşındaki küçük oğlu Nureddin Ali geçirildi. Bu hadisenin akabinde tepkileri üzerine çekmiş olan Şecerüddür ise Nureddin Ali'nin annesinin emriyle öldürüldü.²⁵²

1.3.2. Seyfeddin Kutuz Devri (1259-1260)

İzzeddin Aybek'in öldürülmesinden sonra yerine henüz 15 yaşındaki küçük oğlu Nureddin Ali geçirildi.²⁵³ Ancak devlet yönetimindeki asıl söz sahibi saltanat naibi tayin edilen Kutuz²⁵⁴ idi. Bağdat'ın istila edilmesinden sonra Moğolların yönünü Suriye'ye

²⁵¹ Baybars el-Mansûrî, 20-21; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûklar*, 243-245; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 31-32; Tomar, *Memlûk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, 69-71, 75-78.

²⁵² İbni Tagrıberdi, 20-23; Baybars el-Mansûrî, 29-30; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûklar*, 248-251; Üçok, 86-92; Tomar, *Memlûk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, 80-82; Kortantamer, "Memlûk Toplumunda Kadın", 406.

²⁵³ Aybek'in ölümünden sonra yerine küçük oğlunun geçirilmesinin saltanatın babadan oğula geçtiği veraset anlayışıyla ilgisi yoktur. Tahtın boş kaldığı ilk evrede karışıklıkların önüne geçebilmek için bu adımın atılmış olduğu görülür. Aslında bu, tahtı hak eden güçlü ismin ön plana çıkması için geçen doğal bir süreçtir. Ali Aktan, "Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usulü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1990, 272; Tomar, *Memlûk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, 84; P. M., Holt, "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı", (Çev. Samira Kortantamer), *Belleten*, LII (202), Ankara 1988, 229-230.

²⁵⁴ Memlûklerin üçüncü hükümdarı olan Kutuz'un tam künyesi Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz Mahmud bin Memduh bin Harzemşah'dır. Harezmşah Hanedanına mensup bir Türk olan Kutuz'un

çevirmesi ve bazı yerlerin Moğollar tarafından istila edilmesi Mısır’da endişeye yol açtı. Dımaşk hâkimi en-Nasır Yusuf, Moğol tehdidine karşı Memlûklerden yardım talebinde bulundu. Memlûk emirleri arasında ise bu karışıklık ortamında tahtın istikbali için tartışmalar başladı. Nihayetinde 17 yaşında deneyimsiz bir çocuk olan Nureddin Ali’nin yerine gücü ve cesaretiyle kendini kanıtlamış olan Kutuz’u, Kasım 1259’da Sultan ilan ettiler.²⁵⁵

Kutuz, bu andan itibaren Moğollara karşı girişilecek bir savaşın hazırlıklarına başlamışken, Baybars’tan özür mahiyetinde bir mektup aldı. Kutuz bu özrü kabul ederek Baybars ve beraberindeki memlûklerin Mısır’a dönmesine müsaade etti (7 Mart 1260). Böylece ordusuna önemli bir takviye yapmış oldu.²⁵⁶ Nihayetinde Ketboğa kumandasındaki Moğol ordusuyla Ayn Calut²⁵⁷ mevkiinde karşılaşan Memlûkler, ilk kez, yenilmez denen bu fatihlere galebe çalarak önemli bir başarı elde etmiş oldular.²⁵⁸ Bu savaşta alınan galibiyet neticesinde Memlûkler, bundan sonraki süreçte sürekli bölgeye saldırıları olan İlhanlılara karşı güçlü ve istikrarlı bir siyaset izleyebilmişlerdir.²⁵⁹ Bu zafer, henüz kurulmuş olan Memlûklerin ve Seyfeddin Kutuz’un kendini ispatladığı iyi bir deneyim oldu. Ancak Kutuz, kazandığı zaferin keyfini fazla süremedi. Bu mühim savaşta büyük yararlılıklar gösteren emir Baybars el-Bundukdarî’ye Halep naipliği vaat edilmişti. Ancak sözünden cayarak bölgeye Alaaddin

babası, Celaleddin Harezşah’ın amcasının oğlu, annesi ise kız kardeşidir. Kendisi Moğol işgali esnasında esir edilenler arasında olup, Dımaşk’ta İzzeddin Aybek tarafından satın alınarak Kahire’ye götürülmüştür. Hülya Karababa, *Memlûk Sultanı Seyfeddin Kutuz’un Hayatı, Siyasi ve Askeri Kariyeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Çankırı 2018, 33-34; Amitai-Preiss, *Mongol and Mamluks*, 35; M. C. Şehabeddin Tekindağ, “Kutuz”, *İA*, MEB, İstanbul 1977, VI, 1057; İsmail Yiğit, “Kutuz”, *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 500; Ali Aktan, “Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1991, 187-188.

²⁵⁵ İbni Tagrıberdi, 33; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûklar*, 257-259; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 32; Tomar, *Memlûk Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, 98-99; Karababa, 35-36; Aktan, “Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi”, 185,190; Tekindağ, “Kutuz”, 1058.

²⁵⁶ Şeşen, *Eyyubiler-Memlûklar*, 260, 268; Aktan, “Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi”, 192-193;

²⁵⁷ Ayn Calut, Filistin’de Nablus ve Beysân arasında bulunan küçük bir arazidir. Amitai-Press, *Mongol and Mamluks*, 40; Abdülkerim Özaydın, “Aynicâlüt Savaşı”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 275.

²⁵⁸ İbni Tagrıberdi, 36-37; Baybars el-Mansûrî, 35-36; Şeşen, *Eyyubiler-Memlûklar*, 265-268; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 33; Tomar, *Memlûk Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, 104-107; Karababa, 42-43; Aktan, “Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi”, 195; Özaydın, “Aynicâlüt Savaşı”, 276.

²⁵⁹ Cüneyt Kanat, “Memlûkler’in Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova Siyaseti ve Bu Siyasetin Çukurova’nın Türkleşmesindeki Rolü”, *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Sempozyumu*, (ss. 423-434), Adana 1998, 426.

Ali b. Lü'lü'yü naip tayin etti. Bu duruma öfkelenen Baybars, etrafındaki emirlerle anlaşarak planladığı bir suikast sonucu Kutuz'u öldürdü.²⁶⁰

1.3.3. Rükneddin Baybars Devri (1260-1277)

Kutuz'un ölümünden sonra, Memlüklerde hâkim olan "sultanı öldüren sultan olur"²⁶¹ anlayışı doğrultusunda kendisine itaat edilen Baybars,²⁶² Ekim 1260 yılında Kal'atü'l-Cebel'e gelerek el-Melikü'z-Zahir²⁶³ unvanıyla tahta oturdu.²⁶⁴ Sultan Baybars iktidarının ilk zamanlarında dâhili karışıklıklarla ilgilendi. Daha önce savaş sebebiyle alınan vergileri kaldırarak halkın sempatisini kazanmaya çalıştı. Akabinde Kutuz'un ölümünü fırsat bilen İlhanlıların harekete geçmesi dolayısıyla ülke içinde çıkan karışıklıkları gidermeye çalışan Baybars, Dimaşk'ta²⁶⁵ Emir Halebi'nin, Halep'te Şemseddin el-Berlî önderliğinde Azizî ve Nasirî Memlüklerinin, Kerek'te ise Eyyubi meliki el-Melik Mugis'in isyanlarını bastırdı.²⁶⁶

Baybars içteki meseleleri hallettikten sonra dış politikaya yöneldi. 1265 yılında İlhanlıların Fırat yakınlarındaki Birecik Kalesi'ne saldırması üzerine kendisinin de

²⁶⁰ İbni Tagrıberdi, 39; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi II*, 578; Ayaz, *Memlükler (1250-1517)*, 34; Tomar, *Memluk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, 110; Karababa, 45-46; Osman Çetin, *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Emin Yayınları, Bursa 2015, 339-340.

²⁶¹ Ahmet Sağlam, "Ortaçağ'da Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2 (4), Aralık 2015, 116-120.

²⁶² Tam künyesi el-Melikü'z-Zâhir Rüknuddîn es-Sâlihî el-Bundukdârî olan Baybars, Kıpçak Türklerinden Borçalı kabilesine mensuptur. Takriben 1223 yılında dünyaya gelen ve Moğol istilası sırasında esir edildiğinde henüz on dört yaşlarında olan Baybars, köle tüccarları vasıtasıyla Dimaşk'a kadar getirildi, burada da emir Alaaddin Aytekin el-Bundukdari tarafından satın alındı ve onunla Kahire'ye gitti. Bu emire nispetle de el-Bundukdari lakabıyla tanındı. Kahire'de el-Melikü's-Salih'in özel birliklerine katılan Baybars, yaptığı başarılı işlerle, kazandığı güven ve saygınlıkla konumunu yükseltti. İbni Tagrıberdi, 40-41; Süleyman Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-Din Baybars El-Bundukdârî (?-1277) Hayatı ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988, 16-17; M. Fuad Köprülü, "Baybars I", *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 257; Kazım Yaşar Kopruman, "Baybars I", *DİA*, İstanbul 1992, V, 221; Meryem Doygun, *Kutadgu Bilig'de Hükümdar ve Komutan Özellikleri Açısından Alâeddin Keykubad-Selahaddin Eyyübî-Baybars'ın Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2014, 77-78.

²⁶³ Baybars, sultan olduğu ilk anda el-Melik'ül Kâhir lakabını aldı. Fakat geçmişte bu lakabı alan kimsenin iflah olmadığı yönündeki ikazların ardından lakabını el-Melikü'z-Zahir olarak değiştirdi. İbni Tagrıberdi, 44.

²⁶⁴ Baybars el-Mansûrî, 37-38; Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-Din Baybars El-Bundukdârî*, 31-32; Kopruman, "Baybars I", 221.

²⁶⁵ Günümüzde başkenti bulunduğu Suriye'nin güneybatısında yer alan Şam (Dimaşk), tarihi perspektifte daha geniş bir coğrafyayı ifade etmekte olup (Bilâdüşşâm) eski devirlerden itibaren pek çok devlet ve hanedan tarafından idare olunmuş önemli bir merkezdir. Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 311.

²⁶⁶ İbni Tagrıberdi, 44-46; Baybars el-Mansûrî, 39; Ramazan Şeşen, *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, 29-38; Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-Din Baybars El-Bundukdârî*, 34-40; Köprülü, "Baybars I", 357-358; Kopruman, "Baybars I", 221.

bulduğu bir ordu İlhaneliler üzerine sefere çıktı. İlhaneli askerlerinin geri çekilmesinden kısa bir süre sonra²⁶⁷ Hülagü'nün ölmesi Baybars'ın Ortadoğu'dan silip atmaya düşündüğü Haçlı bakiyelerine karşı harekete geçmesine imkân tanıdı. Nitekim Baybars, 1265 yılının Şubat ayında Kayseriya ve Hayfa'yı, Nisan'da ise Arsuf'u zapt etti. Bir sonraki yıl Templier şövalyelerinin muhkem kalesi Safed ve ardından Toron kaleleri fethedildi. Nihayet 1267 yılının Mayıs ayında ani bir baskınla Antakya'yı kuşatıp fetheden Baybars, Haçlıları tamamen bu coğrafyadan silip atamamış olsa bile Haçlı krallığının hızlı bir çöküş sürecine girmesine yol açtı.²⁶⁸ Ayrıca sürekli Müslümanlar aleyhinde hareket eden Ermeni Kralı I. Hetum'un Moğollarla iş birliği yaparak Şam'ı istila etmelerine yardım etmesi ve Müslümanları kılıçtan geçirmesinin sonucunda Sultan Baybars, Hetum üzerine bir ordu gönderdi. 1266 yılının Ağustos ayında Ermenilere büyük bir darbe vuruldu ve Adana, Tarsus, Sis gibi şehirler ele geçirildi.²⁶⁹

Sultan bu başarılarından sonra yönünü Moğol hâkimiyeti altındaki Anadolu'ya çevirdi. 1277 yılında Moğolları Elbistan'da ağır bir yenilgiye uğratan Baybars, kısa bir süre sonra Anadolu'dan ayrılarak Antakya yoluyla Şam'a geldi. Aniden rahatsızlanan Baybars, Haziran 1277 yılında elli altı yaşında vefat etti ve burada inşa ettirdiği türbesine gömüldü.²⁷⁰

1.3.4. Seyfeddin Kalavun Devri (1279-1290)

Sultan Baybars, henüz sağlığında oğlu Bereke Han'ı 1264 yılında veliaht tayin etmişti. Nitekim onun ölümünden sonra Bereke Han, *es-Said* unvanıyla beşinci hükümdar olarak tahta çıktı.²⁷¹ Tahta geçtiğinde henüz 19 yaşında olan Bereke Han, bu tecrübesizliğinin getirdiği hatalı tutumları yüzünden kısa zamanda olumsuz tepkilerle karşılaştı. Nitekim bir süre sonra bu tutumları onu tahttan feragat etmek zorunda bıraktı

²⁶⁷ İbn Şeddâd, 58-60; Şeşen, *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, 63-64.

²⁶⁸ Şeşen, *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, 66-89; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I-III*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1987, III, 271-277; André Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı*, (Çev. Turhan Ilgaz), İstanbul 2005, 55-56, 57-58; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2004, 231-234; Necati Kotan, *Türk ve İslâm Âlemine Karşı Haçlı Seferleri*, Kemal Matbaası, Adana 1974, 98-99; Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-Din Baybars El-Bundukdârî*, 41-51.

²⁶⁹ Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Altıncıoğlu Matbaası, Ankara 1990, 76; Şeşen, *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, 76-77; Clot, 56-57; Abdülkerim Durmaz, *Memlûk Sultanı El-Melikü'z-Zahir Rükneddin Baybars ve Kilikya Ermenileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Karabük 2013, 85-90, 104-108.

²⁷⁰ İbni Tagrıberdi, 52; Clot, 63; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 35; Şeşen, *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, 135-136; Kopruman, "Baybars I", 222.

²⁷¹ İbni Tagrıberdi, 57; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 57; Clot, 66.

ve Kerek emirliğiyle iktifa etti. Bereke Han'dan sonra tahta Baybars'ın 7 yaşındaki oğlu Sülemiş çıkarıldı. Ancak Sülemiş de henüz çocuk yaşta bulunduğu için kısa zaman sonra tahttan indirildi ve emirlerin ittifakıyla Kasım 1279 tarihinde Kalavun,²⁷² *el-Melik el-Mansur* unvanı ile sultan ilan edildi.²⁷³

Sultan Kalavun, saltanatının ilk zamanlarında tahttan uzaklaştırarak Kerek emirliğine tayin ettiği Bereke Han'ın isyan hareketiyle uğraştı. Bereke Han, Kerek'e gönderilirken sadece bu bölgeyle iktifa edeceği yönünde söz vermişti. Ancak sözünde durmayan Bereke Han, Şevbek'i zapt ederek kardeşi Hızır'ı buraya tayin etti. Kısa süre sonra Bereke Han'ın ölmesi üzerine Sultan, Kerek'e onun kardeşi Hızır'ı atadı.²⁷⁴ Diğer yandan Sultan Kalavun'un Şam naipliği görevine getirdiği Emir Sungur el-Aşkar, merkeze karşı başkaldırarak bağımsızlığını ilan etti. Etrafında güç oluşturan Sungur, Kerek emiri Hızır ile birlikte hareket etmeye hatta Moğollarla işbirliği yapmaya başladı. Kalavun'un ordusuna karşı aldığı başarısızlıklar nihayetinde İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ı Suriye'ye davet bile etti. Ancak bir süre sonra Sungur el-Aşkar Kalavun'a itaat etmeyi ve Moğollarla işbirliği yapmaktan vazgeçmeyi kabul etti. Sungur'un davetiyle Suriye'ye gelen Moğol ordusu ise Kalavun'un büyük bir orduyla harekete geçtiği haberini alınca geri çekildi.²⁷⁵

Emir Sungur'un şahsi çıkarları doğrultusunda hareket etmesi, Moğolların yeniden Suriye'ye yönelmelerine sebep oldu. Bu durum bölgedeki Haçlılar için de cesaret kaynağı oldu. Fırsattan istifade etmek isteyen Markap Kalesi St. Jean şövalyeleri, bölgedeki Müslüman şehirlerine saldırmaya başladılar. Sultan Kalavun,

²⁷² Tam künyesi el-Melikü'l-Mansur Seyfeddin Ebü'l-Feth Kalavun el-Elfi el-Alâi es-Sâlihî olan Kalavun da bir Kıpçak Türkü olup savaş sırasında esir düşmüş ve tüccarlar vasıtasıyla Mısır'a getirilmiştir. Köle pazarında Eyyubi hükümdarı el-Melikü's-Salih'in emiri Alâeddin Aksungur tarafından bin dinara satın alınmıştır. Çok yakışıklı ve gösterişli bir genç olduğu için böyle yüksek bir meblağa satın alınan Kalavun, buna nispetle "elfi" lakabıyla anılmış ve Necmeddin Eyyüb'ün Ravza Adası'ndaki birlikleri arasına katılarak eğitim almıştır. Kalavun, zamanla en önemli isimler arasında yer almayı başarmıştır. Ramazan Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu El-Melikü'l-Eşref Devri (1279-1293)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, 11; Ali Aktan, "Bahri Memlûklerinden Sultan Kalavun ve Hânedanı", *Bellekten*, LIX (226), 1995, 608; İsmail Yiğit, "Kalavun", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 227.

²⁷³ İbni Tagrıberdi, 57-62; Clot, 66; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 57-58; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 36; Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 14-21; Aktan, "Bahri Memlûklerinden Sultan Kalavun ve Hânedanı", 606-607.

²⁷⁴ Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 59; Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 23-24; Aktan, "Sultan Kalavun ve Hânedanı", 608-609; Mesut Ağır, *Memlûk Tarihiçilerine Göre Sultan Kalavun Dönemi Siyasî Olayları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih-Ortaçağ Anabilim Dalı, İzmir 2004, 21-22.

²⁷⁵ İbni Tagrıberdi, 63-66; Clot, 67; Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 24-27; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 59-60; Ağır, *Kalavun Dönemi Siyasî Olayları*, 23-30, 32.

hazırlıklarını tamamlayarak büyük bir orduyla harekete geçti. Bunun üzerine Franklar sulh akdetmek istediklerini bildirdiler. Yapılan anlaşma on yıllık bir süreyi kapsayıp, Müslüman esirlerin serbest bırakılması ve Moğollarla işbirliği yapılmaması yönünde idi. Böylece İlhanlıların bölgedeki olası ittifak girişimleri başlamadan bitti ve tehlike asgari seviyeye inmiş oldu.²⁷⁶ İlhanlılar ise 1281 yılında yeniden harekete geçerek üç koldan Suriye'ye girdi. Ermeni ve Gürcü askerlerin de yer aldığı bu büyük orduda İlhanlı hükümdarı Abaka ve kardeşi Mengü Timur da bizzat bulunmaktaydı. Mengü Timur'un komutasındaki ordu Humus'a hareket etti. Bunun üzerine Sultan Kalavun da ordusuyla birlikte buraya geldi. Ekim 1281 tarihinde meydana gelen savaş Memlüklerin galibiyetiyle sonuçlandı.²⁷⁷

Sultan Kalavun, İlhanlılar meselesini de hallettikten sonra kâh Moğollarla kâh Haçlılarla birlikte hareket ederek, her fırsatta Memlükler aleyhinde faaliyette bulunan Ermenilere odaklandı. Bu doğrultuda Ermeniler üzerine sefer tertip edilmesi emrini verdi. Yapılan seferlerde Ayas dâhil birçok şehir ve kale fethedildi. Müttefiki konumundaki İlhanlılar ve Haçlıların Memlükler tarafından etkisiz hale getirilmesinin yanında yapılan akınlarla giderek güç kaybeden Ermeni Kralı III. Leon, Sultan Kalavun'a barış teklifinde bulundu. Taraflar arasında akdedilen anlaşmaya göre Ermeniler Memlüklere çok ağır bir tazminatla birlikte yıllık belli bir miktar vergi ödemeyi kabul etti. Anlaşmanın maddeleri arasında Müslüman esirlerin serbest bırakılması da vardı.²⁷⁸

Sultan Kalavun, özellikle kuzeydeki Moğol tehlikesini yatıştırdıktan ve Ermenilerle bir anlaşma yaptıktan sonra yönünü Ortadoğu'da varlığı Müslümanlar için büyük bir sorun olan Haçlılara çevirdi. Kalavun, Suriye'de tam bir hâkimiyet tesis etmek istiyordu. Bu doğrultuda daha önce Moğollarla giriştiği mücadeleye müdahil olmasınlar diye Haçlılarla yaptığı anlaşmaları çeşitli gerekçelerle bozarak – Haçlılar anlaşmanın aksine çevredeki Müslüman şehirlerine saldırmakta, yağma ve tahrip

²⁷⁶ Clot, 67; Yiğit, *Memlükler (648-923/1250-1517)*, 60; Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 35-38; Ağır, *Sultan Kalavun Dönemi Siyasi Olayları*, 34-36.

²⁷⁷ İbni Tagrıberdi, 67-68; Kazvinî, 481; Clot, 67; Yiğit, *Memlükler (648-923/1250-1517)*, Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 27-33; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi – Güney Kafkasya 1220-1346-*, 126-130; Abdullah Mesut Ağır, "Sultan Kalavun Devri Memlûk-İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H.679/M.1281", *Akademik Bakış*, 15, 2008, 5-8.

²⁷⁸ Clot, 68; Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 45-47, 53-55; Ağır, *Sultan Kalavun Dönemi Siyasi Olayları*, 47-49; Fatma Akkuş Yiğit, "Memlûk Sultanı Kalavun Zamanında Ermeniler", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 163, 2012, 14-17.

yapmakta, halka zarar vermekteydiler- sefer hazırlıklarına başladı. 1285 yılında ilk olarak çok müstahkem bir kale olan Markab Kalesi'ne yöneldi. Daha önce de kuşatılmış olan bu kale, bu kez yoğun bir çabanın sonucunda fethedildi. Bunu Marakiyye, Kâhta, Lazkiye gibi diğer kalelerin fethi izledi. Nihayet Sultan, siyasî karmaşa içerisinde olan Trablus'u, Frankların Müslümanlara saldırması gerekçesiyle 1289 yılında kuşattı ve ele geçirdi.²⁷⁹

Bundan sonraki hedefi Akka olan Sultan Kalavun, bu hedef doğrultusunda ordusuyla harekete geçti ancak yolda rahatsızlandı ve 10 Kasım 1290 yılında hayatını kaybetti. Sultan Kalavun, hükümdarlığı sürecinde içte ve dışta birçok meseleyle uğraştı. Moğolların verdiği zararı önemli ölçüde bertaraf etti, bölgedeki Haçlı etkinliğini azalttı ve siyasî istikrarı büyük oranda sağladı. Kalavun devrinin en karakteristik hadiselerinden biri, ileride devletin hâkimiyetini eline geçirecek olan Çerkez asıllı memlûklerin oluşturduğu Burcî Memlûkler Birliği'nin teşkil edilmiş olmasıdır.²⁸⁰

1.3.5. Eşref Halil Devri (1290-1293)

Kalavun'un ölümünden sonra ortanca oğlu ve veliahdı olan Halil,²⁸¹ *el-Melikü'l-Eşref* unvanıyla Kasım 1290'da tahta çıktı. Kalavun, hastalık döneminde Eşref Halil'in Akka fethini tamamlamasını istemişti. Kalavun'un ölümünü haber alan Franklar, bir elçilik heyetini Sultan Halil'e göndererek bu seferden vazgeçmesini rica ettiler. Ancak Sultan bu isteği kabul etmediği gibi elçileri de hapsedti. Askeri hazırlıklar tamamlandıktan sonra ilkbaharda harekete geçildi. Akka güçlü ve uzun bir muhasaradan sonra nihayet Mayıs 1291 tarihinde fethedildi. Bu fetih haberi İslam dünyasında büyük bir coşkuyla karşılandı. Akka, iki asır sonra nihayet Haçlı egemenliğinden kurtulmuş

²⁷⁹ İbni Tagrıberdi, 69; Clot, 68-70; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*; 61-62; Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 51-53, 66-68; Ağır, *Sultan Kalavun Dönemi Siyasi Olayları*, 52-67; Selim Hilmi Özkan, "Sultan Kalavun ve Haçlıların Ortadoğu'dan Temizlenmesi (1279-1290)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Kemal Göde Armağanı*, Isparta 2013, 516-523.

²⁸⁰ İbni Tagrıberdi, 70; Clot, 70-71; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 62-63; Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 76-80; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 37; Ağır, *Sultan Kalavun Dönemi Siyasi Olayları*, 68, 78-9.

²⁸¹ Tam künyesi, Melik Eşref Salahaddin Halil b. Es-Sultan el-Melik el-Mansûr Seyfeddin Kalavun el-Elfi es-Salihî en-Necmî'dir. Esasında Sultan Kalavun büyük oğlu Melik Salih Ali'yi veliaht olarak tayin etmişti. Ancak Salih Ali'nin onun sağlığında vefat etmesi üzerine istemeyerek de olsa diğer oğlu Halil Eşref'i veliaht tayin etti. Bu gönülsüzlüğünün sebebi, Halil Eşref'in gayri ahlaki davranışları ve hırçın tutumudur. İbni Tagrıberdi, 66, 71; Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 66; Mustafa Kılıç, "Memluk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, 2010, 136.

oldu. Akka'nın fethini Haçlıların elindeki Sayda, Hayfa, Sur, Aslis gibi diğer kalelerin fethi izledi. Böylece Suriye sahillerindeki Haçlı varlığı sonlandırılmış oldu.²⁸²

Sultan Halil, Akka'dan sonra yönünü Ermenilere çevirdi ve Sis seferi için hazırlık yapılması emrini verdi. Bunun üzerine Ermeni Kralı, Sultana barış teklifinde bulunarak Besni, Tell-Hamdun, Maraş kalelerini teslim edeceğini bildirdi. Sultan dış politikada gösterdiği bu başarıyı dâhili meselelerde gösteremedi. Özellikle babasının memlûklerine karşı kötü davranarak etrafından uzaklaştırması birçok emirin kendisine karşı kin beslemeye başlamasına neden oldu. Bunun nihayetinde de saltanat naibi Bedreddin Baydara'nın da içlerinde olduğu bir grup emir anlaşılabilir ve ava çıkmış olan Sultan'ı düzenlemiş oldukları bir suikast sonucunda öldürdüler (Aralık 1293).²⁸³

1.3.6. Melik Nasır Muhammed Devri (1293-1294/1299-1309/1310-1341)

Eşref Halil'in ölümünden sonra Baydara, etrafındakiler tarafından sultan ilan edildi. Ancak buna karşı başta Zeyneddin Ketboğa olmak üzere Sultan'ın sadık emirleri, Baydara'nın emirlerine karşı harekete geçtiler. Baydara ve yanındakiler yakalanarak öldürüldü. Daha sonra Ketboğa, Kahire'de bulunan naip Sencer eş-Şücaî ile anlaşılabilir ve Kalavun'un 9 yaşındaki oğlu Nasır Muhammed sultan ilan edildi. Sencer eş-Şücaî Vezir, Ketboğa ise Naib-i Saltanat makamına tayin edildi. Henüz çok küçük olan Nasır Muhammed'in devlet yönetiminde bir irade ortaya koyması beklenemezdi. Nitekim devletin yönetimini elinde bulunduran asıl isimler olan Ketboğa ile Sencer arasında güç çekişmesi başladı. Bu çekişme Sencer'in öldürülmesiyle sona erdi.²⁸⁴

Zeyneddin Ketboğa,²⁸⁵ saltanat naibi sıfatıyla bütün yetkileri elinde toplayarak yönetimde tek söz sahibi haline geldi. Nasır Muhammed bir kukla haline gelmişti. Bir

²⁸² İbni Tagrıberdi, 71-74; Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 81-88; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 64; Clot, 71-72; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 37; Kılıç, "Memluk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri", 136; Abdülkerim Özaydın, "Halil b. Kalavun", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 319.

²⁸³ İbni Tagrıberdi, 75-76; Clot, 75; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 65; Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 93-94; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 37; Kılıç, "Memlûk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri", 165-168.

²⁸⁴ İbni Tagrıberdi, 78-80; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 66; Şeşen, *Sultan Kalavun ve Oğlu*, 94-95; Ahmet Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, Manisa 2015, 74-78.

²⁸⁵ Tam künyesi Melik Adil Zeynüddin Ketbuga b. Abdullah el-Mansûri et-Türki el-Muğli'dir. Moğol asıllı olan Zeyneddin Ketboğa, Humus Savaşı esnasında esir edildi ve Seyfeddin Kalavun'un memlûkleri arasına katılarak yetişti. Askeri kabiliyeti dolayısıyla kısa zamanda önemli bir konum elde etmiş olan Ketboğa'nın adının duyulduğu ilk olay Eşref Halil'in katli hadisesidir. İbni Tagrıberdi, 83; Sağlam,

süre sonra emirlerden Hüsameddin Lâçin'in teşvik ve tahrikine kanan Ketboğa, yaşının küçük olması dolayısıyla devlet yönetiminde yetersiz kalan Nasır Muhammed'in yerine kendisinin geçmesi gerektiğini söyleyerek emirlerden biat istedi. Nihayetinde bu teklifi kabul edildi ve Kasım 1294'te *el-Melikü'l-Adil* lakabıyla tahta oturdu. Nasır Muhammed ise annesiyle birlikte kaleye hapsedildi.²⁸⁶ Ketboğa'nın saltanatı uzun sürmedi. Ülkede baş gösteren kıtlık ve salgın hastalıklara, İlhanlı hâkimiyetinden kaçarak Memlûklere sığınan Uyratların varlığının yarattığı rahatsızlık da eklenince Ketboğa düşman kazanmaya başladı. Bu büyüyen muhalefetin öncülerinden biri de Sultan'ın saltanat naibi olarak tayin ettiği Hüsameddin Lâçin idi. Ketboğa'nın Mısır'dan ayrılarak Suriye'ye gitmesini fırsat bilen emirler, Ketboğa ve emirlerine karşı bir suikast planı hazırlayarak Hüsameddin Lâçin'i *el-Mansur* unvanıyla 1296'da sultan ilan ettiler. Durumdan haberdar olan Ketboğa, tahttan feragat ettiğine dair Lâçin'e bir mektup gönderdi ve öldüğü 1302 tarihine kadar kendisine tevcih edilen Hama naipliği görevinde kaldı.²⁸⁷

Hüsameddin Lâçin, hükümdarlık tahtına oturunca daha önce vermiş olduğu sözleri unuttur oldu. Onun sultan olmasına yardımcı olan büyük emirleri uzaklaştırdığı önemli görevlere kendi memlûklerini getirmeye başladı. Bunlardan en dikkat çeken saltanat naibi olarak atadığı Emir Seyfeddin Mengü Timur idi. Sultan Lâçin nezdinde büyük nüfuzu olan Mengü Timur'un emirler üzerindeki tahakkümü artmaya başladı. Sultan, Mengü Timur'un söylediği her şeyi yapmanın yanında onun hakkında yapılan şikâyetleri de dikkate almıyordu. Hatta baskısı sonucu onu veliaht olarak ilan etmişti. Lâçin'in Mengü Timur'un etkisinde *el-Ravk el-Husami*²⁸⁸ olarak bilinen bir îkta

Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri, 82; Cüneyt Kanat, "Ketboğa", *DİA*, İstanbul 2016, Ek. II, 47.

²⁸⁶ İbni Tagrıberdi, 80-82; Clot, 75; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 66-67; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, 79-81.

²⁸⁷ İbni Tagrıberdi, 84-88; Clot, 75-76; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 67-68; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 38-39; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, 82-85; Kanat, "Ketboğa", 48-49.

²⁸⁸ Toprağın kıymeti, işleyişi ve verimliliği gibi durumların incelenerek tespit ve tahlil edilmesine, arazi ölçümlerinin gerçekleştirilmesi işlemine Memlûklerde *er-Ravk* adı verilirdi. Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûklerde İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, 53; Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler Döneminde Mısır'da Sosyal Hayat", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, 17; David Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, (Çev. Abdullah Mesut Ağır), TTK, Ankara 2015, 50. Memlûklerde zaman zaman yapılan bu arazi tahriri, mezkûr dönemde sultan ve emirleri lehinde bir artış gösterirken, diğer emirler, askerler ve halk azalan payları yüzünden sıkıntıya düşmekteydiler ve buna bağlı olarak ordu zayıflamaya başlamıştı. Bu yüzden mağdur olan kesim Sultan'a karşı kin beslemeye başlamıştı. İbni Tagrıberdi, 90-91; Ayalon, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar*, 51-52; Keleş, *Bahrî Memlûklerde İktisadî ve Ticarî*

sistemini uygulaması emirler arasındaki memnuniyetsizliği ayyuka çıkardı. Bir grup memlûk bir araya gelerek Ocak 1299'da Lâçin'i ve hemen ardından Mengü Timur'u öldürdüler.²⁸⁹ Lâçin'in hükümdarlığı esnasında Kerek'e gönderilmiş olan Nasır Muhammed, onun ölümüyle birlikte emirler tarafından Kahire'ye getirilerek Şubat 1299'da yeniden sultan ilan edildi. Görevlerin yeniden taksim edildiği merasimde Seyfeddin Salar saltanat naibi, Baybars el-Çaşnigir ise üstâdâr²⁹⁰ olarak tayin edildi. Nasır'ın ikinci hükümdarlık devri 14 yaşında başlamıştı ve dolayısıyla emirlerin kendisi üzerinde kurdukları baskı devam etmekteydi.²⁹¹

Sultan Nasır'ın ikinci hükümdarlık devresinde Akdeniz sahillerindeki Arvad/Ervad (Ruad) Kalesi üzerine bir donanma gönderilerek bu kale fethedildi ve Templier şövalyelerinden gelebilecek herhangi bir tehlike bertaraf edildi (Eylül 1302). Aynı yıl, yapılan anlaşmalara sadık kalmayan ve vergilerini geciktiren Ermeniler üzerine de bir sefer yapılması kararlaştırıldı. Ancak Ermenilerin barış istemesi üzerine bu seferden vazgeçildi.²⁹² Bu önemli başarılarla rağmen Sultan Nasır, Naib Salar ile Üstadar Çaşnigir'in artan baskılarına dayanamayacak noktaya geldi ve bir gün Hacca gideceğini söyleyerek Kahire'den ayrılıp Kerek'e geldi. Buradan Kahire'ye bir mektup göndererek tahttan feragat ettiğini ve istedikleri birini sultan ilan edebileceklerini bildirdi. Bu haber üzerine emirler aralarında anlaştilar ve Nisan 1309'da Baybars el-Çaşnigir'i *el-Muzaffer* unvanıyla sultan ilan ettiler.²⁹³

Çaşnigir, Çerkez asıllı ilk Memlûk sultanı olmakla birlikte saltanatı çok uzun sürmedi. Çünkü tahttan feragat eden Nasır Muhammed, gerek Suriye gerekse Mısır'daki

Hayat (1250-1382), 54; Clot, 76; Ahmet Sağlam, "Hüsameddin Lâçin ve Saltanat Dönemi (696-698/1296-1299): Memlûkler'de Meşrutî Bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/1, 2017, 179-181.

²⁸⁹ İbni Tagrıberdi, 90-95; Clot, 76; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 69-70; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 39; Ahmet Sağlam, "Hüsameddin Lâçin ve Saltanat Dönemi", 177-184; Asri Çubukçu, "Lâçin", *DİA*, İstanbul 2003, XXVII, 39-40.

²⁹⁰ Üstâdâr, sultanın sarayındaki bütün işlerin ve maiyetinde çalışan herkesin sorumluluğunu üstlenmiş kişiye denirdi. Fatih Yahya Ayaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, 49-56; Keleş, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", 310.

²⁹¹ İbni Tagrıberdi, 97; Clot, 76; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 39-40; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, 97-98.

²⁹² İbni Tagrıberdi, 108; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 74-75; Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi*, 115-116, 121-122; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed'in Siyasi Faaliyetleri*, 285-287, 303-304.

²⁹³ İbni Tagrıberdi, 115-117; Kâşânî, 171; Clot, 78; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 75-76; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 40; Kâsım Abduh Kâsım, "Muhammed b. Kalavun", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 547-548.

emirler tarafından destekleniyor ve tahta avdet etmesi isteniyordu. Uygun zamanı bekleyen Nasır, nihayet harekete geçti ve Dimaşk'a gitti. Bu bölgedeki bütün emirler ona katıldığı gibi Kahire'deki emirler de gruplar halinde kaçarak yanına gelmekteydi. Durumun aleyhine bir seyir izlediğini gören Çaşnigir, tahttan feragat ettiğini Nasır'a bildirerek Kahire'den kaçtı. Ancak kısa bir süre sonra yakalanarak öldürüldü(1310).²⁹⁴

Nasır Muhammed, Kahire'ye gelerek 1310 yılında üçüncü kez sultan ilan edildi. Artık 25 yaşında olan Sultan, devletin bütün yönetimini elinde toplamak için harekete geçti. Bu doğrultuda kendisine muhalefet etmiş veya edebilecek olan emirleri tamamen bertaraf etti. 1313 yılında Hac vazifesini yerine getirdikten sonra Kahire'ye döndü. Ülkede bir dizi reformlar gerçekleştirdi. Pek çok vergiyi kaldırarak halkı hoşnut etti. Sultan Nasır, her fırsatta İlhanlılarla birleşerek aleyhlerinde hareket eden ve ödemekle yükümlü bulunduğu vergileri aksatan Ermeniler üzerine seferler tertipleledi ve anlaşmalar yaptı. Bu seferlerden birinde Malatya ele geçirildi (Nisan 1315).²⁹⁵ Nasır Muhammed, yaklaşık 32 yıl süren üçüncü saltanatı devresinde dâhilde istikrarı sağladı ve dışarda komşusu olan devletlerle iyi ilişkiler tesis etti. Mayıs 1341'de rahatsızlandı. Hastalığı artınca yerine oğlu Ebu Bekir'i veliht ilan etti ve aynı yılın Haziran ayında vefat etti.²⁹⁶

Nasır Muhammed'in ölümünden sonra oğullarının kısa aralıklarla değişen saltanatlarında devlet tam bir fetret devri yaşadı. Nasır'ın sekiz oğlu Memlûkler Devleti tahtında bulundu. Çok kısa ömürlü olan hükümdarlık dönemlerini, devlet yönetiminden uzak bir şekilde emirlerin elinde kukla gibi geçirdiler. Devletin yönetimini elinde toplayan güçlü emirler, bu basiretsiz kukla sultanları diledikleri gibi tahta çıkarıp, dileyince azlettiler hatta bazılarını öldürdüler.²⁹⁷ Aynı hadiseler Nasır'ın, yönetime getirilen torunları döneminde de yaşandı ve nihayet zaten devlet yönetimini eline almış olan güçlü emirlerden Berkuk, kendi eliyle tahta çıkardığı son Bahri Memlûkleri sultanı

²⁹⁴ İbni Tagrıberdi, 122-134; Clot, 78; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 76-77; Ayaz, *Memlûkler 1250-1517*, 41; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed'in Siyasi Faaliyetleri*, 120-129; R. Hartmann, "Barbars II", *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 363; Kâzım Yaşar Koprıman, "Baybars II", *DİA*, İstanbul 1992, V, 224; Cüneyt Kanat, "Bahri Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnigir 1309-1310", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13 (1), 1998, 107-108, 112-118.

²⁹⁵ Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 78; Fatma Akkuş Yiğit, "Memlûk-Ermeni Münâsebetleri", *Akademik Bakış*, 8 (16), 2015, 194.

²⁹⁶ İbni Tagrıberdi, 143; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 80; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed'in Siyasi Faaliyetleri*, 387-389.

²⁹⁷ İbni Tagrıberdi, 147-223; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 82-89; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 43-47; Yiğit, "Memlûkler", 91.

olan 11 yaşındaki Zeyneddin II. Hacci'yi tahttan indirdi ve 1382 yılında *el-Melikü'z-Zahir* unvanıyla tahta çıktı.²⁹⁸

1.3.7. Berkuk Devri (1382-1399)

Berkuk²⁹⁹ tahta çıktıktan sonra dâhilde bazı isyanlarla karşılaştı. Bu isyanlar özellikle Türk memlükleri ve emirleri tarafından çıkarılıyordu. Berkuk, kendisine karşı çıkarılan ilk isyanları bastırmasına rağmen Malatya naibi Mintaş ile Halep naibi Yelboğa en-Nasırı'nin kendisi aleyhinde birleşerek isyana girişmeleri karşısında başarı sağlayamadı ve tutuklanarak Kerek'e gönderildi. Onun bertaraf edilmesinden sonra Zeyneddin II. Hacci tekrar sultan ilan edildi.³⁰⁰ II. Hacci'nin ikinci saltanatı da uzun sürmedi. Kerek'te konumunu güçlendiren Berkuk, yeniden sultanlık mevkiini elde etmek için Dımaşk üzerine yürüdü. Durumu haber alan Atabek Mintaş, beraberinde Sultan da olmak üzere Dımaşk'a hareket etti. Ancak yapılan savaşta geri çekilmek zorunda kaldı. Savaşta esir edilen II. Hacci, tahttan çekildiğini açıkladı. Böylece Berkuk, Ocak/Şubat 1390 tarihinde yeniden sultan ilan edilerek biat aldı.³⁰¹ Bir süre sonra, onun tahtına muhalefet eden Mintaş, Halep'te yakalanarak öldürüldü ve Berkuk böylece dâhilde daha rahat hareket etme fırsatı buldu. Bu fırsatı değerlendiren Berkuk,

²⁹⁸ İbni Tagrıberdi, 224-252; Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1961, 51-54; Clot, 97; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 90-94; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 47-49; Yiğit, "Memlûkler", 92.

²⁹⁹ Çerkezlerin Kesâ kabilesine mensup olan Berkuk, esir edilerek kendi memleketinden önce Kırım'a getirildi. Bir süre sonra buradan da Mısır'a götürüldü ve 1362'de Emir Yelboğa el-Ömeri el-Hassekî'ye satıldı. Berkuk, Yelboğa'nın eli altında Yelboğaviye memlûkleri arasında yetişti. Zamanla güçlü bir konum elde eden Berkuk, önemli mevkilere kadar ulaştı. Ez-Zahirîyye adıyla bilinen Çerkezlerden mürekkep bir memlûk grubu teşkil etti ve arkasına önemli bir güç unsurunu almış oldu. Nitekim elde ettiği bu güç ve giriştiği mücadele zamanla iktidarı ele geçirme fırsatı verdi. Böylece onunla birlikte Mısır'da Türk Memlûkleri dönemi kapanıp Çerkez asıllı Burci Memlûkler dönemi açılmış oldu. İbni Tagrıberdi, 253-255; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, 40-52; M. Sobernheim, "Berkuk", *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 555; Şehabeddin Tekindağ, "Berkuk", *DİA*, İstanbul 1992, V, 511. Burci Memlûkleri, Sultan Kalavun tarafından teşkil edilmiş bir memlûk grubudur. Kalavun, iktidarı ele geçirdikten sonra kendisine sadık yeni bir grup meydana getirmek için birçok memlûk satın aldı ve bunların içinden seçtiği yaklaşık 3700 civarındaki Çerkez asıllı memlûkü Kal'atü'l-Cebel'deki burçlara yerleştirip her şeyden ve herkesten uzak bir şekilde yetişmelerini sağladı. Bu memlûkler ikamet ettikleri bu burçlara nispeten Burciyye Memlûkleri olarak adlandırıldılar. Özellikle Sultan Halil Eşref'in katli esnasında ön plana çıkan mezkûr memlûkler, bundan sonraki süreçte siyasî olaylara daha fazla katılmaya, ön plana çıkmaya başladılar. Nihayet Memlûkler iktidarını ele geçirecek raddeye ulaştılar. M. Sobernheim, "Burci", *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 805; Kazım Yaşar Koprıman, "Burciyye", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 419-420; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, 32-33; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 95-97.

³⁰⁰ İbni Tagrıberdi, 253-292; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, 55-62; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 100-101; Clot, 97-98; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 55; Sobernheim, "Berkuk", 555-556.

³⁰¹ İbni Tagrıberdi, 284-289; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, 64-69; Clot, 98; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 102; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 55; Sobernheim, "Berkuk", 556.

soydaşı olan Çerkez asıllı memlûklerini devletin her kademesine yerleştirmeye başladı.³⁰² Berkuk, dâhilde her şeyi yoluna koyarken öte yandan dış politikada bir tehdit unsuru olmaya başlayan Timur'a karşı siyasî ve askeri bir takım yaptırımlara girişti. Timur, 1393'te Bağdat'ı alınca, buranın hâkimi Ahmet Celayir,³⁰³ Berkuk'a sığındı. Berkuk'un çok iyi karşıladığı ve beraberine bir kuvvet sevk ettiği Ahmet Celayir, Bağdat'ı yeniden ele geçirdi. Sultan bölgenin diğer devletleriyle karşılıklı elçilik teatisinde bulundu. Bu cümleden olarak Osmanlılar, Altın Orda ve Kadı Burhanaddin ile ittifak kurdu. Bunun yanında büyük bir ordunun hazırlanmasını emretti.³⁰⁴

Timur ise aleyhinde kurulan ittifakın farkındaydı ve bu yüzden temkinli olmak istiyordu. Bu sebeple Memlûkler üzerine yürümek yerine yönünü kuzeye, Altın Orda üzerine çevirdi. Hazırladığı orduyla Suriye'ye gelmiş olan Berkuk ise bu haber üzerine geri döndü. Berkuk ile Timur arasında tehdit dolu mektuplaşmalar olsa da hiçbir zaman karşı karşıya gelmediler.³⁰⁵ Berkuk, güçlü emirlerin kendisine karşı muhalefette bulunabileceği korkusuyla en yakınındaki isimleri bile görevinden uzaklaştırmaya başlamıştı. Bunun bir sonucu olsa gerek önemli emirlerden Ali Bay, Sultan'a karşı bir suikast girişiminde bulundu ancak başarılı olamadı.³⁰⁶ Bu hadiseden sonra, kendi eliyle devletin bütün kurumlarına yerleştirdiği ırkdaşı olan Çerkez memlûkleriyle arası açıldı.³⁰⁷ Bir süre sonra da Berkuk rahatsızlandı ve Haziran 1399 tarihinde vefat etti.³⁰⁸

³⁰² Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 103; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 56.

³⁰³ İlhanlılar bünyesinde birçok görevde bulunmuş olan Celayirliler Moğolistan'dan gelmiş bir Moğol kabilesidir. İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan iktidar boşluğundan yararlanan emirlerden Celayirli Şeyh Hasan-ı Büzürg, Celayirliler adıyla bilinen bir devlet kurdu. 1382 tarihinde devletin yönetimini eline geçiren Ahmet Celayir ise Şeyh Hasan'ın torunudur. Muzaffer Ürekli, "Celâyirliler", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 264-265; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 375; Faruk Sümer, "Ahmed Celâyir", *DİA*, İstanbul 1989, II, 53.

³⁰⁴ İbni Tagrıberdi, 301-308; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, 76-81; Clot, 100; Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları*, 46-50; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 103-104; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 55; Sobernheim, "Berkuk", 556; Cüneyt Kanat, "Orta Doğu'da Hâkimiyet Mücadelesi Memlûk-Timurlu Münasebetleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 134-135.

³⁰⁵ İbni Tagrıberdi, 308; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, 81-82; Clot, 100; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 104; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 56; Sobernheim, "Berkuk", 556.

³⁰⁶ İbni Tagrıberdi, 309-312; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, 111-112.

³⁰⁷ İbni Tagrıberdi, 312.

³⁰⁸ İbni Tagrıberdi, 312-313; Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, 112-113; Clot, 100; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 104; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 56.

İKİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ’NİN İLHANLILAR VE MEMLÜKLERLE DİNİ MÜNASEBETLERİ

XIII. yüzyılda teşkilatlanarak tarih sahnesine çıkan Moğolların İslam dünyasıyla ilk temasları batıya yönelen Moğol istilasıyla başladı. Bu istila her ne kadar ilk başta bütün İslam dünyasını büyük bir tahribata uğratmış olsa da zamanla Moğol İmparatorluğunun ardılları gelip yerleştikleri bu coğrafyada varlıklarını idame ettirebilmek için siyasî, sosyal, kültürel akışa uyum sağlamaya başladılar. Bu uyum süreci neticesinde ise yıkılan dünyanın yeniden inşası yine bu millet yoluyla mümkün oldu.

Bu cümleden olarak, çalışmanın odağındaki Altın Orda Devleti’nin asli unsuru olan Moğolların, Deşt-i Kıpçak bozkırlarında bilhassa Kıpçaklardan oluşan yoğun Türk kitleleri arasında eriyerek Türkleştiği³⁰⁹ ve İslamlaştığı takip edilebilmektedir.³¹⁰ Yine bu minvalde başka bir Moğol ardılı olan İlhanlı Devleti’nin de siyasî, sosyal kültürel alanlarda uğramış oldukları değişim bahsi geçen uyum sürecinin diğer bir sonucudur. Bu bölümde, mezkûr değişimin dini boyutu incelenecek olup, bu durumun dönemin sair devletlerinin ve toplumlarının kaderlerine etki eden üç önemli devlet arasındaki münasebetleri irdelenmeye çalışılacaktır.

Moğol topraklarının taksimi sırasında Cuçi’ye bırakılan İrtiş Nehri’nin batısındaki topraklar, onun vakitsiz ölümünden sonra Cengiz Han tarafından Cuçi’nin oğulları Batu ve İçen Han’a bırakıldı. Batu Han, böylece Sayın Han lakabıyla hem yeni kurulan devletin ilk hükümdarı hem de Moğolların batıdaki ilk temsilcisi oldu.³¹¹

³⁰⁹ Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Bilgi Yayınları, Ankara 1984, 526; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Çev. M. Fuad Köprülü), TTK, Ankara 1973, 66; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 520; László Rásonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, (Çev. İbrahim Kafesoğlu, Şerif Başstav), İdeal Matbaa, Ankara 1942, 208; Marie Francine Favereau, “Altın Orda Hanlığı”, Umberto Eco (Ed.), *Ortaçağ 3 – Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, (ss.169-174), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2016, 173; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 228; Mirkasım A. Usmanov, “Coçi Ulusunun Etnik Tarihinin Erken Gelişmesindeki Özellikleri Hakkında”, (Çev. Nilüfer Erol), *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 429. Moğolların bu bozkırlarda Kıpçaklar arasında hızla Türkleşmesini el-Ömerî şöyle ifade etmiştir: “*Altın Orda Devleti eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lakin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra Tatarlar Kıpçaklarla karıştılar ve akraba oldular. Toprak, Tatarların tabiat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamıyla Kıpçaklaştılar. Çünkü Tatarlar Kıpçak topraklarına yerleştiler, onlardan kız aldılar ve onların yurtlarında kaldılar*”. Yalvar, 22.

³¹⁰ Coğ, “Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, 67.

³¹¹ Bu taksimat için bkz: Batu Han Devri (1227-1256), 6-7.

2.1. Batu Han Döneminde Dini Münasebetler

Hülagü Han'ın Mengü Han tarafından görevlendirilerek batıya gönderilmesi İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlandı ve bu da iki kardeş devlet olan Altın Orda ile İlhanlılar arasında uzun yıllar devam edecek çeşitli münasebetlerin kurulmasına yol açtı.³¹² Coğrafyanın iki önemli gücü olan Altın Orda - İlhanlı ilişkileri, bölgedeki diğer bir önemli güç olan Memlüklerin de bu ilişkilere müdahil olmasıyla bambaşka bir hüviyet kazanmış oldu.³¹³

Daha önce de bahsedildiği gibi Moğol Büyük Hanı Mengü, Yakın Doğu'da tam bir hâkimiyet tesis edilebilmesi için kardeşi Hülagü'yü batıya gönderdi. Mezkûr coğrafyadaki siyasî istikrarsızlık ve karışıklıklar bu seferin oluşumunu tetikledi. Özellikle Sünnî İslam inancının hâkim olduğu bölgede halk, Şii bir oluşum olan İsmaililerin saldırgan faaliyetlerinden rahatsızlık duymakta ve korkmaktaydı. Hatta bu yüzden yerel yöneticiler, dönemin en büyük otoritesi olan Moğol İmparatorluğunun başkenti Karakorum'a giderek, bu konuda yardım talebinde bulundular.³¹⁴ Bu yüzden de 1253 tarihinde toplanan büyük kurultayda Hülagü, İsmaililer sorununu halletmek, Abbasi Halifeliğini itaat altına almak ve bölgede tam bir kontrol sağlamak amacıyla batıya yapılacak seferin idaresine tayin edildi.³¹⁵

Peki, İsmaililer aleyhinde Sünni Müslümanların şikâyetleri etkili olmuşken Mengü Han'ın Halifeliği de seferin diğer bir hedefi olarak işaret etmesinin sebebi ne idi? Sünni Müslümanların İsmaililer aleyhinde yaptığı yönlendirmenin bir benzerini Ermeni Kralı'nın Abbasi Halifeliği için yaptığı görülmektedir. Nitekim Moğolların bölgede kurduğu üstünlüğü lehine çevirerek kendisi ve Hristiyan halkı için imtiyazlar elde etmek isteyen Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum, Mengü Han'ın hükümdarlığı esnasında önce kardeşi Simbat'ı 1246 yılında Moğolistan'a gönderdi. Kardeşinin Moğol Hanı nezdinde çok iyi karşılanması üzerine Hetum, Moğol ülkesini bizzat ziyaret etmek için hazırlık yaptı ve aralarında birçok prensin de bulunduğu büyük bir heyetle yola çıktı. Hetum, Mengü Han'ın huzuruna vardığında beraberinde getirdiği kıymetli

³¹² Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 193.

³¹³ Durmuş, 37.

³¹⁴ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 132

³¹⁵ Murat Tural, "Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilas (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi", *Tarih Okulu Dergisi*, XXX, Haziran 2017, 22. Mengü Han, kardeşi Hülagü'ye bu görevi verirken, İsmaililere gereken cezayı vermesini istedi. Abbasi Halifeliğine ise eğer itaat arz ederse müsamaha göstermesini, affetmesini eğer itaat etmezse cezasını vermesini söyledi. Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 134.

hediyeleri sundu ve büyük bir iltifatla karşılandı. Bununla birlikte iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Halifeliği de hedef alan bu anlaşma metninin içeriği şu şekildedir: *“Ermeni Kralı birkaç gün istirahat ettikten sonra Handan buraya kadar gelmesine sebep olan işlerle ilgilenmesi ve memleketine dönmesi için müsaade istemiştir. Han ise onu dikkatle dinledi ve Kralın her istediğinin yerine getirileceğini, kendi isteğiyle bu yolculuğu gerçekleştirmesinden de çok memnun kaldığını bildirdi. Kral yedi maddeden oluşan istek listesini hazırlayarak Mönge Han’a verdi. Kral Hetum’un isteklerini şöyle sıralayabiliriz:*

1. *Han ve bütün halkın inançlarından vazgeçerek Hristiyanlığı kabul etmeleri,*
2. *Hristiyan ve Tatarlar arasında daimi barış ve iyi ilişkilerin olması,*
3. *Tatarların ele geçirdikleri ve geçirecekleri bütün yerlerdeki kiliseyle din görevlilerinin bütün vergi ve yükümlülüklerden muaf tutulması,*
4. *Hanın kutsal toprakları Müslümanların elinden alarak Hristiyanlara iade etmesi,*
5. *Hanın Müslümanların önderi Bağdat halifesiyle savaşması,*
6. *Hanın Ermeni ülkesine özel imtiyaz (ihtiyaç duyulduğu takdirde başta Ermeni Krallığı’na komşu olanlar olmak üzere bütün Tatarlardan yardım isteme hakkı ve bu yardımın hiç vakit kaybedilmeden yapılması) vermesi,*
7. *Ermeni Krallığı’na eskiden bağlı olup da şimdi Müslümanların ve Tatarların elinde bulunan toprakların geri verilmesi ve Müslümanlardan alınacak bu topraklarda rahat hüküm sürebilmek için müsait ortamın hazırlanması olduğunu söyleyebiliriz.*

Mönge Han, Ermeni Kralı’nın isteklerini dinledikten sonra, yakınlarını topladı ve onlara şöyle seslendi: “Ermeni Kralı zorunda olmadığı halde çok uzaklardan geldiği için onun isteklerini, özellikle de haklı ve mantıklı olanları yerine getirmeliyiz.”

Hanın cevabı şu şekilde olmuştur, “Ey Ermeni Kralı, sizin istekleriniz hoştur ve tanrının yardımıyla onları yerine getirmeye çalışacağız. İlk önce ben, Han ve Tatarların hükümdarı, vaftiz edileceğim ve Hristiyan dinini kabul edeceğim. Ayrıca halkın da benim yolumu takip etmeleri için gayret göstereceğim. Ancak, bu konuda kimseye baskı yapılmayacaktır. İkinci isteğinize gelince, bizim amacımız Hristiyan ve Tatarlar

arasında ebedi barışı sağlamaktır. Bundan dolayı siz Hristiyanların, bu antlaşmayı desteklemesini sağlamalısınız. Bizim topraklarımızda bulunan Hristiyanlara ait bütün kilise ve oradaki din görevlilerinin hür olmalarını istiyoruz. Onlar hiçbir gerekçeyle sıkıştırılmamalı ve rahatsız edilmemelidir. Kutsal topraklar meselesiyle ilgili ise, eğer hiçbir engel olmadan oralara gidebilseydik, Hz. İsa'ya duyduğumuz saygıdan dolayı kendim giderdim. Ancak, meşgul olduğumdan bu işe kardeşim Hülagü'yü görevlendireceğim. O gerekeni yapacaktır. Kudüs'ü kuşatıp ele geçirir, bütün kutsal topraklardan Müslümanları kovar ve buraları Hristiyanlara verir. Türk (Selçuklu) Krallığı'nda bulunan Tatarların komutanı ve komşu ülkelerdeki diğer komutanlarımızdan kardeşimizin emirlerine uymalarına hazır olmalarını isteyeceğiz. Bizim istediğimiz, Bağdat Halifesi'nin bizim düşmanımız gibi yok edilmesidir. Ermenistan için ayrı bir imtiyaz verilmesi konusuna gelince, yardıma ihtiyacınız olduğu zaman yeter ki Kral, Tatarlardan istesin, biz seve seve bu isteğinizi kabul ederiz. Yine Ermeni Kralı'nın Müslümanların ve bizim ele geçirdiğimiz Ermeni topraklarının iadesi konusundaki taleplerine de olumlu cevap veriyoruz. Kardeşimiz Hülagü'ye bu yerlerin bir an önce teslim etmesini emrediyoruz. Ele geçirdiğimiz yerlerdeki kaleleri de sizin hâkimiyetinize veriyoruz. Bunlar ülkenizin korunmasında size hizmet etsinler. Bu size bizim armağanımızdır.”³¹⁶

Hülagü'ye yolculuğunda eşlik edecek olan ordu için Moğol kuvvetlerinin beşte birinin hazırlanması emri verildi.³¹⁷ Hülagü, hazırlanan bu büyük ordunun başında Nisan 1253 tarihinde batıya hareket etti.³¹⁸ Batıya yolculuğu esnasında Ön Asya'nın

³¹⁶ Özgür Işık, *Cengiz Han Döneminden Timurlu Devletinin Yıkılışına Kadar Ermeni-Moğol İlişkileri (1220-1447)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Kasım 2015, 31-34.

³¹⁷ Spuler, *İran Moğolları*, 59. Moğolistan'da hazırlanan bu büyük orduda şehzade ve noyanların görev ve sorumlulukları tayin edilmiş olup, askerler geleneksel onluk sisteme göre tanzim olmuştu. On iki bin kişilik bu ordunun öncü birliğine Kit-Buğa kumanda ediyordu. Hülagü'nün emrindeki bu orduya, Baycu Noyan idaresindeki Moğol kuvvetleri, bir tümen Moğol askeri ve Keşmir sınırında görevli bulunan Sali Noyan da katılmıştı. Yine bu orduda, Çağatay ve Cuci oğullarını temsil eden şehzadeler de yer alıyordu. Ayrıca Batu Han'ı temsilen Batu idaresindeki askerlerle birlikte Şiban oğlu Balagay ile Orda İçen oğlu Kuli ve Çağatay ulusundan Muci oğlu Teküdar bulunuyordu. Orduda yer alan damatlar, emirler ve büyük noyanların da ayrı ayrı görevleri vardı. Ayrıca orduda yabancı kuvvetler olarak Ermeni ve Gürcü birlikleri de bulunuyordu. Cüveyni, 498; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 56; Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2007, 46; Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi – Güney Kafkasya 1220-1346-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, 84.

³¹⁸ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 136; Tural, “Hülâgü Han'ın Bağdat'ı İstilası”, 24.

hükümdarlarına ve emirlerine mektuplar göndererek onları, yok edeceği İsmaililer³¹⁹ aleyhinde kendisine yardımcı olmaya çağırdı. Zira yardımda bulunmazlarsa bu bozgunculardan sonra sıranın kendilerine de geleceğini ve mutlaka cezalandırılacaklarını bildiren tehdit dolu mektuplar gönderdi. Bunun üzerine Anadolu Selçuklu Devleti'nin iki kardeş hükümdarı, II. İzzeddin Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıçarslan ayrı ayrı Hülagü'nün huzuruna çıkarak bağlılıklarını bildirdiler. Yine Fars Atabegi Saad, Irak, Azerbaycan, Horasan, Erran ve Gürcistan'ın tanınmış pek çok ünlü emir ve şahsiyetleri beraberlerindeki hediyeleriyle birlikte Hülagü'nün yanına gelip bağlılıklarını bildirdiler.³²⁰

Diğer yandan Hülagü'nün itaat çağrısına uymayan İsmaililer, eskisi kadar aktif olmasalar da hala bölge ve Moğollar için tehlikeli sayılıyorlardı. Bu şartlar doğrultusunda Moğollar, İsmaililer'e karşı harekete geçti.³²¹ Hülagü İsmaili kalelerinden biri olan Alamut'a³²² yürüdü. Bu kuşatma sırasında İsmaililerin vezirlik görevinde bulunan Nasüriddin Tusi'nin³²³ de yardımı alındı.³²⁴ Kuşatma sonunda

³¹⁹ İsmâiliyye, İsmail b. Ca'fer es-Sâdık'a nispetle bu ismi alan, Bâtınî anlayışını düstur edinmiş bir Şii mezheptir. Hz. Ali soyundan altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın halefi büyük oğlu İsmail iken yerine küçük kardeşi Musa'nın gelmesi üzerine, İsmail'in ölümünden sonra onu destekleyenlerin oğlu Muhammed'in etrafında toplanmasıyla oluşan bir firkadır. Genellikle Sünni Müslümanların hâkim olduğu topraklarda kendilerini gizleyerek işlerini yürüten bu topluluk, Selçuklular ve Abbasiler döneminde birçok devlet adamı ve âlimi öldürerek bölücü faaliyetlerde bulunmaya çalışmışlardır. Cüveyni, 523-533; Joseph von Hammer, *Doğu Kaynaklarında Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi*, (Çev. Ahmet Aydoğan), Say Yayınları, İstanbul 2017; 290; Hayrullah Hâmîdi, *İslâm Tarihinde Sünnîlik-Şîîlik Mücadelesi ve Alevîlikten Doğan Zümreler*, San Matbaası, Ankara 1976, 175; Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, (Çev. Sıbğatullah Kaya), Çelik Yayınları, İstanbul 2010, 65-68; Bernard Lewis, "İsmâîlîler", *İA*, MEB, İstanbul 1968, 1120; Muzaffer Tan, *Haşşâşîliğin Tarihsel Arka Planı -İsmâîli Davet Yapılanması-*, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara 2017, 24-29; Avni İlhan, "Bâtıniyye", *DİA*, İstanbul 1992, V, 190-193; Mustafa Öz - Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 128.

³²⁰ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, 573; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 59.

³²¹ Cüveyni, 505; Ayşe D. Erdem Kuşçu, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlüklerle İlk Teması", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 365.

³²² Alamut, İran'da Kazvin'in kuzeydoğusunda Elburz Dağları üzerinde kurulmuş müstahkem bir kaledir. Âluh ve âmut kelimelerinden oluşan Alamut, eski Fars dilinde 'kartal yuvası' anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Abdülkerim Özaydın, "Alamut", *DİA*, İstanbul 1989, II, 336; L. Lockhart, M. G. S. Hodgson, "Alamût", (Çev. Süleyman Tülücü), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, Erzurum 2008, 198.

³²³ Tam künyesi Muhammed b. Muhammed el-Hasan Ebû Câfer Nasireddin et-Tûsî'dir. 1201'de Horasan'ın Tus şehrinde dünyaya gelen Tusi, çok küçük yaşlarda dönemin önemli âlimlerinden ders alarak akli ve nakli ilimleri öğrendi. Henüz çok genç yaşta büyük bir üne kavuşan Tusi, İsmaililer ve Halifeliliğin ilga edilmesinden sonra Hülagü'nün emri altına girerek İlhanlı Devleti bünyesinde vezirlik ve maliye nazırlığı görevlerinde bulundu. Onun en büyük eserlerinden biri Hülagü'nün desteğiyle Meraga'da yaptırdığı rasathanedir. Özellikle Matematik, astronomi ve felsefede önemli eserler kaleme almış bir âlimdir. Fahrettin Olguner, *Üç Türk-İslam Mütefekkiri (İbn Sinâ, Fahreddin Râzi, Nasireddin Tûsi) Düşüncesinde Varoluş*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, 11; Agil Şirinov, "Tûsî, Nasîrüddin", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 437-442; Anar Gafarov, *Nasîrüddin Et-Tûsî'nin Ahlak Felsefesi*, (Yayımlanmamış

İsmaili önderi Rükneddin Hürşah ve taraftarları 1 Aralık 1256'da mağlup ve esir edildi. Daha sonra Mengü Han'ın huzuruna çıkarılan Hürşah'ın idam kararı verildi. Geride kalan diğer İsmaili taraftarları da Kazvin'de yok edildi.³²⁵ Hülagü, İsmaililer meselesinden sonra Halifelik meselesini halletmek için Bağdat'a³²⁶ yöneldi.³²⁷

Hülagü'nün Bağdat odaklı seferini gerçekleştirme işini ağırdan aldığı görülmektedir.³²⁸ Bunun sebebi olarak henüz genç bir şehzade olan Berke'nin müdahalesine işaret edilebilir. Berke, İslamiyet'i kabul etmiş ve Halife ile iyi ilişkiler kurmuştu. Hülagü'nün Bağdat üzerine bir sefer düzenleyeceği haberini alınca abisi Batu Han'a başvuran Berke, Halifenin dostu olduğunu ve bu seferin durdurulmasını Moğol hanından rica etmesini istedi.³²⁹ Bunun üzerine Mengü Han ile iletişime geçerek ricada bulunan Batu Han'ın bu isteği seferi engellemiş oldu.³³⁰ Bazı araştırmacılar batıya gönderilen orduya Batu Han'ın da birlikleriyle destek verdiğini, dolayısıyla bu rivayetin

Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (İslam Felsefesi) Anabilim Dalı, Ankara 2009, 7-11; Murat Demirkol, "Nasîreddin Tûsî'nin Bilim ve Felsefedeki Yeri", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, IV, Kasım 2010, 39-45.

³²⁴ Aksarayî, *Müsameret'ül-Ahyar*, (Çev. M. Nuri Gençosman), 142. Nasuriddin Tusi, Abbasi Halifesine sunduğu eserinin hakarete uğrayarak nehre atılmasından sonra kaçarak İsmaili kalesi Alamut'a sığındı. Tusi, Abbasi Hilafetine karşı duyduğu kin yüzünden Hülagü ile işbirliği yapmayı kabul etti ve bu doğrultuda İsmaililerin yok edilmesine de göz yumdu. Hammer, 292-295.

³²⁵ Cüveynî, 505-523; Hammer, 300; Kuşçu, 365; Reşîdüddin'e göre Hürşah İmparatorluk merkezine gitmek için yola çıkmıştı. Bunu öğrenen Mengü Han "neden ulak onu buraya kadar getirerek yoruluyor" deyip öldürülmesi emrini verdi ve yolda idam edildi. Reşîdüddin Fazlullah, 26.

³²⁶ Bugün Irak'ın başkenti olan Bağdat, Dicle Nehri'nin batı yakasında Abbasi Halifesi Ebu Ca'fer El-Mansur tarafından 758 veya 761 tarihinde kuruldu. Bağdat, kelime olarak "Tanrı'nın ihsanı veya armağanı" anlamına gelmektedir. Ticaret yolları üzerinde uğrak bir kasaba olması, ordunun ve halkın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için tercih edilen bu merkez, 1258'de Hülagü tarafından işgaline kadar Abbasi Halifeliği'nin ve İslam dünyasının temsil merkezi oldu. el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri)*, (Çev. Mustafa Fayda), Sevinç Matbaası, Ankara 1987, 422; M. Streck, "Bağdad", *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 195-199; Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 425-426; İsmail Yiğit, "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", *Ümraniye Belediyesi (Haz.) Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Sempozyumu*, (ss. 39-54), Kasım 2008, 39-53.

³²⁷ Aksarayî, *Müsameret'ül-Ahyar*, (Çev. M. Nuri Gençosman), 143.

³²⁸ H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilasası ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı Cengiz ve Hülagü Dönemleri (612-656/1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, 258; Ekici, *Anadolu Selçuklu Devletinde Üç Kardeş Devri (1246-1266)*, 36.

³²⁹ Berke Han'ın bu mesele hakkında abisi Batu Han'a sitemde bulunmasını el-Ömerî şöyle naklediyor: "Mengü Kaan'ı tahta geçiren biziz, buna mukabil bize ve dostlarımıza fenalık etmek, andımızı bozmak, emanımızı ayak altına almak, halifenin memleketlerine saldırmak gibi hallerde bulunuyor. Halife benim dostumdur, aramızda mektuplaşmalar, muhabbet bağları vardır. Bu işte hafî olmayan bir çirkinlik vardır" el-Ömerî, "Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emşâr", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 396.

³³⁰ Fahreddin, 43. Ömerî'ye göre Batu Han, direkt olarak Hülagü'ye bir mektup göndererek seferi durdurmasını istedi. el-Ömerî, "Mesâlikü'l-ebşâr", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* 396; Ekici, *Anadolu Selçuklu Devletinde Üç Kardeş Devri (1246-1266)*, 37.

geçersiz olduğunu belirtmektedir.³³¹ Fakat Batu Han'ın, Moğol Büyük Hanı'nın her ulusun belirlenen miktardaki askeriyle sefere iştirak etmesi yönündeki emri mucibince bu sefere katıldığını göz önünde bulundurmamak gerekiyor. Bunun yanında seferin durdurulmasını isteyen Berke olduğuna göre Batu Han, erkini kullanarak kardeşinin isteğinin yerine getirilmesi için ricacı olmuştur. Mengü Han'ın Batu Han'a duyduğu minnet ve saygı gereği bu isteği olumlu karşılaması olağandır.³³²

Ayrıca bazı rivayetlere göre Batu Han İslamiyet'i kabul etmiş ancak bunu açığa vurmamıştı.³³³ Nitekim Altın Orda Devleti'nde kesilen ilk paralar Batu Han devrinde 1240-1250 tarihleri arasında Halife Nasıreddin adına kesilmiştir. Bu paralar başkent Saray şehri yanında Bulgar ve Saratov gibi birçok Altın Orda şehrinde de görülmektedir.³³⁴ Bununla birlikte Batu Han'ın İslamiyet'i gizlice kabul ettiği şeklindeki rivayetler ve paralardaki bulgular birbirini doğrular nitelikte görünse de Han'ın dini inancı noktasında kesin bir yargıda bulunmak ve ihtilafları gidermek için yeterli değildir.

Bu ihtimalleri bir kenara bırakacak olursak Hülagü, ancak Batu Han'ın ölümünden sonra Büyük Han'dan aldığı icazetle batıdaki ilerleyişine devam etti.³³⁵ Yolculuğu sırasında Halifeye bir mektup ileterek İsmaililer meselesini halletmesinde kendisine destek olmak için bir birlik göndermesini istedi. Halife, vezirinin de etkisiyle bunun bir tuzak olduğunu düşünerek Hülagü'nün teklifine olumsuz cevap verdi.³³⁶

Hülagü, daha sonra tehdit dolu birkaç mektup daha göndererek itaat etmesini, dostluğunda samimi ise bunu kanıtlamasını istedi. Bir aralık Halife bu tehditler karşısında itaate razı olup Hülagü adına hutbe okutmak istedi ise de etrafında bulunanların ikaz ve itirazlarına uyararak bunu yapmaktan vazgeçti.³³⁷ Bütün İslam dünyasının olası bir savaş durumunda tek bir çağrısına uyararak yardıma koşacağını

³³¹ Özdemir, *Moğol İstilâsı*, 259. Vernadsky'e göre Altın Orda Devleti'nden katılan birlikleri Batu Han'ın oğlu Ulakçı göndermişti. Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 189.

³³² Batu Han ile Mengü Han arasındaki sıkı ilişkiler için bkz: Batu Han Devri (1227-1256). Ayrıca bkz: Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 373.

³³³ Cüzcani'den aktarılan bir rivayete göre Batu Han, İslamiyet'i kabul etmişti ancak bunu gizlemişti. Barthold, "Batu", 353; Kafalı, "Batu Han", 209. Eğer bu rivayetin doğruluk payı var ise Batu Han'ın sadece kardeşi Berke'nin isteği doğrultusunda Mengü Han'a başvurmadığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

³³⁴ Kalan, "Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)", 26. Bu para için bkz: Ek 1.

³³⁵ Fahreddin, 43; Ekici, *Anadolu Selçuklu Devletinde Üç Kardeş Devri (1246-1266)*, 37.

³³⁶ Cüveyni, 592-593; Özdemir, *Moğol İstilâsı*, 248-249.

³³⁷ Spuler, *İran Moğolları*, 62.

kendinden emin bir şekilde belirterek itaati reddetti.³³⁸ Fakat İslam coğrafyasında büyük bir keşmekeş hüküm sürmekteydi ve Moğol tehdidi herkesi aynı derecede korkutmaktaydı.³³⁹

Halife, İslam dünyasının lideri olarak kendisine ve Bağdat'a yapılacak saldırıların kötü sonuçlar doğuracağını, bunu yapanların iflah olmadığını ve olmayacağını belirten sözlerle Hülagü'yü bu seferden vazgeçirmeye çalıştı. Hülagü'nün maiyetinde bulunan Hüsameddin adındaki bir müneccimin sözleri ise Halifeyi doğrular nitelikteydi. Müneccim, Bağdat'a ve bu aileye saldıranların nihayetinde zelil olduğunu, eğer Hülagü bu saldırıyı gerçekleştirirse atlarının ve askerlerinin öleceği, büyük doğal felaketler yaşanacağı, kısa bir süre içerisinde hanın öleceği şeklindeki kehanetlerin gerçekleşebileceğini ifade etti.³⁴⁰

Ancak özellikle Nasirüddin Tusi'nin Hz. Peygamber ve dört büyük halifeden ikisinin yaşadıklarından örnekler vererek cesaretlendirmesi üzerine³⁴¹ Hülagü, kendisinin de 30 bin kişilik bir kuvveti kumanda ettiği Moğol ordusuyla birlikte 18 Ocak 1258 yılında Bağdat'a girdi. Hülagü, Halife ve efradına, âlimlere, şeyhlere, Hristiyan keşişlere dokunulmayacağını bildiren bir ferman yazmış olmasına rağmen,

³³⁸ Özdemir, *Moğol İstilasası*, 249-256; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 152

³³⁹ Tomar, *Memluk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi*, 90.

³⁴⁰ Aksarayî, *Müsameret'ül-Ahyar*, (Çev. M. Nuri Gençosman), 143; Özdemir, *Moğol İstilasası*, 255, 262-263; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 154; Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-Din Baybars El-Bundukdârî*, 119; Tural, "Hülâgü Han'ın Bağdat'ı İstilasası", 24. Abbasilerin kendilerine atfettikleri bu kutsiyetin kökleri Hz. Peygamber tarafından söylendiği iddia edilen "Din kıyamete kadar veya hepsi Kureyşli olan on iki halife başımıza gelene kadar varlığını koruyacaktır" şeklindeki hadise kadar uzanmaktadır. Bu hadis "İmamlar Kureyş'tendir" formundan zamanla "Halifeler Kureyş'tendir" formuna dönüşmüştür. Emeviler döneminde önem kazanan ve Abbasiler döneminde yerleşen bu anlayışla Hilafet makamına dini bir hüviyet ve kutsiyet kazandırılmış oldu. Coşkun Erdoğan, *Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasi Tarihi (1200-1220)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2015, 179; İsrail Balcı, "İmamlar/Halifeler Kureyş'tendir" İddiasının Kritiği", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 2016, 10-11; Sahîh-i Buhârî, *Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh (2226 Seçilmiş Hadis ve Açıklaması)*, (Çev. Abdullah Feyzi Kocaer), Hüner Yayınları, Ankara 2004, II, 786. Ayrıca Abbasi Halifesi'nin Hülagü'ye karşı sunduğu bu gerekçeler, Hz. Peygamber'in vefatının ardından gerçekleşen halife seçimi esnasında Hz. Ömer tarafından söylendiği ifade edilen şu sözlerle benzerlik göstermesi açısından da dikkat çekicidir: "Bizler onun soyundan olduğumuz için onun yerini alacak emirlik/başkanlık konusunda bize, ancak davası batıl olan veya gûnahtan kaçınmayan ya da felaket çukuruna saplanan kimseler karşı çıkabilir." Balcı, "İmamlar/Halifeler Kureyş'tendir" İddiasının Kritiği", 9. Ayrıca Hilafet makamına karşı yapılacak olan herhangi bir saldırının kendilerine yönelik ters döneceği düşüncesi Hârezmşâh Muhammed döneminde yaşanan Bağdat Seferi ile de desteklenmektedir. Bu seferde Hârezmşâh Muhammed'in ordusunun yoğun kış şartları ve fırtınada helak olması bu görüşü desteleyen bir hadisedir. Erdoğan, *Hârezmşâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasi Tarihi (1200-1220)*, 182; Coşkun Erdoğan, "Hârezmşâh Muhammed ve Halife en-Nâsır Lidîmillâh'ın İktidar Mücadelesi", Alparslan Ceylan (Ed.), *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, (ss.121-135), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2018, 128-129.

³⁴¹ Aksarayî, *Müsameret'ül-Ahyar*, (Çev. M. Nuri Gençosman), 143; Özdemir, *Moğol İstilasası*, 263; Tural, "Hülâgü Han'ın Bağdat'ı İstilasası", 24-25.

Moğol ordusu şehre girdiği andan itibaren içinde büyük şahsiyetlerin de bulunduğu pek çok insanı katletti.³⁴² Halife ise esaretinden on gün sonra 20 Şubat 1258'de saklı hazineleri meydana çıkarmasının akabinde³⁴³ atların ayakları altında tekmelenerek öldürüldü.³⁴⁴ Böylece Hülagü, Müslümanlar için büyük bir tehlike olan İsmailileri ortadan kaldırmasının yanı sıra Bağdat'ı istila ile Halifeyi öldürerek İslam Dünyasının coğrafyadaki en büyük temsilciliğine son vermiş oldu.³⁴⁵

Bağdat'ın düşüşü İslam dünyasında manevi bakımdan büyük bir yıkım meydana getirdi. İslamiyet'in hem siyasî hem manevi merkezi olarak görülen Bağdat'ın istila edilmesi, eski öneminin kaybolmasına ve Müslümanların da savunmasız kalmasına sebep oldu.³⁴⁶

2.2. Berke Han Dönemi Dini Münasebetler

Bağdat'tan sonra yönünü Suriye'ye çeviren Hülagü, Ayn Calut mevkiinde gerçekleşen savaşta alınan yenilgiden sonra ileri harekâtını durdurup gayretini yeni bir devlet kurmaya yöneltti. Hülagü'nün kurduğu yeni devlet, bundan sonraki süreçte bölgenin diğer iki önemli devleti olan Altın Orda ve Memlüklerle eş zamanlı olarak temaslar kurmaya başladı. Nitekim her iki devlet de coğrafi konum olarak komşu statüsünde buldukları İlhanlıların gücünün ve dolayısıyla bir tehdit unsuru olduğunun farkındaydılar. Bu yüzden de karşılıklı münasebetler geliştirdiler ve buna dini bir mahiyet kazandırdılar. İlhanlılar da bu münasebetlere kendi geliştirdikleri temaslar ve saldırgan siyasetleriyle karşılık verdiler.

Altın Orda Devleti'nde Batu Han'ın ölümünden sonra tahta çıkan Berke Han, daha iktidara gelmeden önce İslamiyet'i kabul etmiş ve Halife ile iyi ilişkiler kurmuştu.³⁴⁷ Bu yüzden de Hülagü'nün Bağdat'ı istila ederek Halife ve efradını katletmesini tenkit ediyordu.³⁴⁸ Zehebî'ye göre Altın Orda hükümdarı Berke Han ile

³⁴² Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2018, 478; Özdemir, *Moğol İstilas*, 276-279; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 159; Kuşçu, 366.

³⁴³ Spuler, *İran Moğolları*, 63; Özdemir, *Moğol İstilas*, 280.

³⁴⁴ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 570; Kazvinî, 478; Özdemir, *Moğol İstilas*, 285; Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, 136; M. Cavid Baysun, "Bağdad", *IA*, MEB, İstanbul 1979, II, 200.

³⁴⁵ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 223, 284.

³⁴⁶ Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum 2008, 42.

³⁴⁷ Fahreddin, 43.

³⁴⁸ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 376; Spuler, *İran Moğolları*, 73.

İlhanlı hükümdarı Hülagü arasındaki düşmanlığın temel sebebi, Hülagü'nün Halifeyi öldürmüş olmasıydı.³⁴⁹

Diğer yandan Hülagü'nün Memlûklerle ilk diplomatik ilişkileri oldukça kötü başladı ve hep bu düzlemde devam etti. Nitekim Hülagü, Suriye üzerine yapmayı düşündüğü sefer öncesinde Mısır Sultanı Kutuz'a bir mektup göndererek kendisi ve ordusunu Allah'ın gazabı olarak nitelendirmekteydi. İslamî ifadeler hatta Kur'an'dan alıntılar yaparak yazılan mektupta, dünya iktidarının Cengiz ailesine Allah tarafından verildiğini, kendilerine isyan edecek olanların ziyana uğrayacağını da ekleyerek itaat etmelerini istiyordu.³⁵⁰

Hülagü'nün, Haleb melikine bu meyanda kaleme almış olduğu mektubun muhtevası şöyledir: *“Melikü'n-Nasır bilsin ki, Bağdat üzerine yürüyüp Tanrı'nın kılıcı ile burasını aldık ve oranın sahibini (yani Halifeyi) yanımıza çağırarak kendisine iki sorgu sorduk, sorgularımıza karşılık veremedi, bundan dolayı Kur'an'ınızda 'Tanrı hiçbir kavmin elindeki nimeti, bu kavmin kendi kendisini bozmayınca, almaz' denildiği gibi, kendisinin yapmış olduğu işler yüzünden bizim gazabımıza müstahak oldu. Bundan sonra, Tanrı'nın buyurduğu gibi, her ne yaptılarsa cezasını buldular. Çünkü biz, Tanrı'nın kuvveti ile aldık ve onun kuvveti ile muvaffak olduk ve olmaktayız. Hiç şüphe yoktur ki biz Tanrı'nın yeryüzündeki askeriyiz; kendisi, gazaba uğratmak istediği kimselerin üzerine bizi gönderir. Hadiseler size ibret ve sözümler size nasihat olsun. Nice kimseleri yok ettik, nice çocukları atasız bıraktık, yeryüzünün üstünü değiştirdik ve altüst ettik; size kaçmak var, bizde ise kaçanları yakalamak var, sizin için bizim kılıcımızdan kurtulmak yoktur; siz nerede bulunursanız bulunun oklarımız size yetişir, atlarımız her attan ziyade koşar ve oklarımız bütün siperleri deler, kılıcımız indiği yere yıldırım gibi iner, akıllarımız dağlar gibi sağlamdır, sayımız ise kumlar kadar çoktur; bizden aman dileyen selamete erer, bizimle savaşa yeltenenler sonunda pişman olurlar. Siz bize “kâfir” diyorsunuz, biz de size “fâsık” diyoruz. Biz, bütün işleri tedvin ve takdir eden Tanrı tarafından, size musallat edildik. Yeryüzünün batı ve doğusu bizim*

³⁴⁹ I. M. Mirgaleev, “The Golden Horde State In The System Of International Relations”, *Golden Horde Review*, No.1, 2015, 141.

³⁵⁰ Amitai-Preiss, *Mongol and Mamluks*, 36; Ahmet Sağlam, “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Belleten*, LXXXII (293), TTK, Ankara 2018, 86; Aktan, “Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi”, 200.

elimizdedir, hiçbir yere kaçıp kurtulamazsınız.”³⁵¹ Bu ifadeler, Türk-Moğol milletlerinde görülen kut inancı ve cihan hâkimiyeti mefkûresinin Hülagü’nün mektubundaki bir yansımasıdır.³⁵² Ayrıca Hülagü mektupta kullandığı dini ifadeler ve ayetlerle Müslümanları, hassasiyetlerine dokunarak korkutmaya ve itaate ikna etmeye çalışmıştır.

Nitekim Hülagü’nün çağrısı ve Moğol ordusunun İslam coğrafyasında yaptığı vahşet, Memlük ordusunun savaşa karşı şevkini kırıyordu. Kutuz’un aldığı savaş kararına Baybars da orduyu cesaretlendirerek destek veriyordu. Hülagü’nün ordusuna karşı konulamayacağını söyleyen bir emire Baybars’ın verdiği “*Müslümanların mahvolmasına senin gibiler sebep oluyor*” şeklindeki cevabı Moğollara karşı girişilecek mücadeleyi *cihad* anlayışıyla bağdaştırdığını gösterir.³⁵³ Kutuz’un orduyu yüreklendirmek için yaptığı konuşmalar da ailelerini ve İslam’ı kâfir Moğollara karşı savunmaya yönelik cihat anlayışı taşır nitelikteydi. Yapılan bu konuşmalar askerler arasında büyük bir etki göstermiş olacak ki ağlayarak Moğolları topraklarından çıkaracaklarına dair yemin ettiler.³⁵⁴

Nihayet taraflar arasındaki bu gerginlik ve uyuşmazlık üzerine Hülagü Han, hazırlıklarını tamandıktan sonra 12 Eylül 1259’da Tebriz’den ayrılarak harekete geçti. Moğol ordusu karşısında hazırlıksız olup müdafaada bulunamayan Urfa, Harran, Hama, Humus ve Dımaşk gibi şehirler kısa sürede teslim oldu. Hülagü komutasındaki ordu Halep’i kuşattı ve kısa sürede orayı ele geçirdi. Ardından da Antakya civarındaki Harim Kalesi düştü.³⁵⁵

Hülagü’nün, Ayn Calut savaşından biraz önce kuşattığı Halep’de birçok Müslümanın katledilmesine göz yumarken Yahudi Havralarına dokunulmayacağına ve yine Dımaşk’ta Hristiyanlara konulan bütün kısıtlamaların kaldırıldığına ve dini vecibelerini istedikleri gibi icra edebileceklerine dair çıkardığı fermanlar, Müslümanlar karşısında Hristiyanlar lehine bir tavır içerisinde olduğunu göstermektedir.³⁵⁶ Hülagü

³⁵¹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 224-225. Mektubun uzun versiyonu ve Melik Nasır’ın Hülagü’ye verdiği cevap için bkz: Aksarayî, *Müsameret’ül-Ahyar*, (Çev. M. Nuri Gençosman), 146-150.

³⁵² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 107.

³⁵³ Şeşen, *Salahaddin’dan Baybars’a*, 260.

³⁵⁴ Amitai-Preiss, *Mongol and Mamluks*, 39.

³⁵⁵ Abdülkadir Yuvalı, “Hülagü”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 474.

³⁵⁶ Şeşen, *Salahaddin’dan Baybars’a*, 261, 264. Hülagü’nün kendisi bir Budist olmasına rağmen eşi Dokuz Hatun’un tesiriyle Hristiyanlara ve Hristiyanlığa karşı her zaman müsamahakâr olmuş ve iyi

Han, ilerleyişi esnasında Memlük hükümdarına da bir mektup göndererek tehdit etti ve itaat etmesini emretti. Ancak Memlük Sultanı ve devlet adamları yaptıkları istişare nihayetinde savaş kararı alarak İlhanlı elçilerini öldürdüler.³⁵⁷

Bu sırada daha önce yukarıda zikri geçtiği gibi Mengü Han'ın ölümünden sonra Karakurum'da baş gösteren "Büyük Han" olma mücadelesini yakından takip etmek isteyen Hülagü Han, Suriye'de bulunan Moğol ordusunun komutasını Ketboğa'ya vererek Tebriz'e yönelmişti.³⁵⁸ Memlük ordusu Haziran 1260'da Suriye'ye doğru hareket etti. Rivayete göre Ketboğa Noyan on bin kişilik bir ordu ile Filistin'e yürümüş ve 3 Eylül 1260 tarihinde Ayn Calut'ta Memlük ordusuyla karşılaşmıştı. Savaşın iki taraf arasında gidip geldiği ve hatta Memlüklerin durumunun kötüleştiği bir anda kaynaklar, Kutuz'un "*Ah İslam! Ya Allah, Moğollara karşı senin hizmetçin olan Kutuz'a yardım et!*" diye bağırdığını belirtir. Nihayet savaşta Moğollar büyük bir bozguna uğradı ve ordunun önemli bir bölümü yok oldu. Sonuna kadar çarpışan Ketboğa ise esir edilerek Kutuz'un emriyle başı kesildi. Bir meydan savaşında Moğollar ilk defa böyle kati bir hezimete uğradılar.³⁵⁹

Ayn Calut Savaşı İslam dünyasında büyük bir sevinçle karşılandı. Moğolların yenilgisi bölgede Hristiyanların Müslümanlara karşı daha fazla saldırgan tutum sergilemesinin önünü kesti. Diğer taraftan Moğollar karşısında alınan bu galibiyet, Memlükler için İslam Dünyasının hamiliğini üstlenme fırsatı vermesinin yanında henüz teşekkül etmiş devletleri için meşruti bir zemin kazandırdı ve ülkede birlik sağlanmasının önünü açtı.³⁶⁰

Yukarıda değinildiği gibi Hülagü'nün Hristiyan yanlısı bir tutum sergilemesi Ayn Calut'ta alınan galibiyetten sonra Mısır toplumunda kargaşa meydana getirdi. Moğolların çekilmesinden sonra Müslüman halk öfke ile Hristiyanlara saldırmaya, şahsi

muamelede bulunmuştur. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 339-340; Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, 139; Yuvalı, "Hülâgü", 475.

³⁵⁷ Reşidüddin Fazlullah, 57; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, 88; Amitai-Preiss, *Mongol and Mamluks*, 36; Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi", 193.

³⁵⁸ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 345; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 172; Yuvalı, "Hülâgü", 474.

³⁵⁹ Reşidüddin Fazlullah, 58-59; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, 576; Spuler, *Iran Moğolları*, 68; Ostrogorsky, 423; Amitai-Preiss, *Mongol and Mamluks*, 39-43; W. Barthold, "Hulagu", *IA*, MEB, İstanbul 1977, 582; Kuşçu, 370; Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi", 195.

³⁶⁰ Süleyman Özbek, "Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, V, 130-131; Süleyman Özbek, "Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar "Sultanı Öldüren Sultan Olur"', *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32 (53), 2013, 158.

ve dini mekânlarını yağmalamaya başladı. Moğollara yardım eden gayrimüslimler sıkı takibe tabi tutuldu ve yakalananlar cezalandırıldı. Hristiyan ve Yahudilerden savaş sonrası vergi toplandı. Normal zamanlarda farklı dinlere mensup insanların gayet iyi anlaşığı Mısır'da yaşanan bu keşmekeş,³⁶¹ Hülagü'nün davranışlarının yarattığı kaosun bir yansımasıdır.

Ayn Calut Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Kutuz'u öldürerek iktidara gelen Baybars, hâkim bulunduğu coğrafyada İslam birliğini kurma vazifesiyle hareket etmekte ve Müslümanları tehdit eden bu tehlikeyi bertaraf etmenin yollarını aramaktaydı.³⁶² Bunun için de öncelikle hem içte istikrarı sağlayıp hem de dışarda düşmanlarına karşı gücünü artırmanın bir yolu olarak gördüğü Halifeliği³⁶³ yeniden ihya etmek için harekete geçti.³⁶⁴

Hülagü tarafından Abbasi Halifeliğinin ortadan kaldırılıp Bağdat'ta büyük bir katliama girişildiği sırada bu hengâmeden kaçıp kurtulan Ahmed b. Zahir, bir süre gizli olarak yaşadktan sonra Baybars ile iletişime geçti ve onun tarafından Kahire'ye davet edildi. Baybars, hilafet namzedi olan bu şahsı büyük bir törenle karşıladı ve Kadı'l-kudât³⁶⁵ önünde şeceresi sayılarak, şahitlerce tasdik olunduktan sonra el-Mustansır unvanıyla biat aldı (8 Haziran 1261).³⁶⁶

³⁶¹ Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, 269-270, 286-287; Amitai-Preiss, *Mongol and Mamluks*, 45-46.

³⁶² Durmuş, 71; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlük-İlhanlı Münasebetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, 2001, 32; Kemal Göde, "Mısır Türk Sultanı Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'ye Gelişi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (5), 1994, 84; Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", 13.

³⁶³ *Hilafet*, birinin yerine gelmek, yerini almak, birini temsil etmek anlamlarına gelen sözcük, *halife* ise birini temsil eden, yerine gelen kimse demektir. İslami terim olarak Hilafet, Hz. Peygamberin vefatından sonra O'nu temsilen yerine geçen, din ve dünya işlerinin düzenlenmesinden sorumlu kişinin bir tanımı olarak ortaya çıktı. Hilafet kurumu, İslam dünyasının maddi ve manevi otoritesi olarak kabul gördü. Ancak zamanla siyasî otoritesi yerini manevi varlığına terk etti. Yine de devrin hükümdarları meşruti bir zemine ihtiyaç duydukları için halifenin onayına her zaman itibar göstermek durumunda idiler. İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015, 88-91; Casim Avcı, "Hilâfet", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 539, 543. Henüz çok yeni bir devletin kurucusu ve gasıp sultan olan Baybars'ın halifeliği yeniden tesis etmesinde hükümdarlığını meşruti bir zemine oturtmak istemesi de etkili olmuştur. Yiğit, *Memlükler 648-923/1250-1517*, 42; Süleyman Özbek, "El-Melikü'z-Zahir Rükne'd-Din Baybars Zamanı Memluk Devletinin Dini Siyaseti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, 1994, 292; Abdullah Mesut Ağır, "Memlük Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 2011, 641.

³⁶⁴ Yiğit, *Memlükler (648-923/1250-1517)*, 42. Aslında bunu Baybars'tan önce sultan olan Kutuz düşünmüş fakat ömrü vefa etmemiştir. Özbek, *El-Melikü'z-Zahir Rükne'd-Din Baybars El-Bundukdâri*, 119; Köprülü, "Baybars I", 358.

³⁶⁵ Kadı'l-kudât kelimesi kadılar kadısı manasına gelmektedir. İlmiye sınıfına mensup olan kadılar arasından seçilen ve bugünkü adalet bakanının görevine tekabül eden vazifesiyle adli teşkilatın başında bulunan şahsa kadı'l-kudât diğer bir ifadeyle başkadı adı verilirdi. Her türlü siyasî etkiden uzak olarak karar vermekle yükümlü idiler. Din adamları, vakıflar, medreseler vs. bu görevlilerin idaresi altında

Baybars, Halifeyi bir süre sonra eski Hilafet merkezleri olan Bağdat'a tekrar hâkim olması için bir birliğin başında yolcu etti. Ancak bu birlik Hit civarında Moğollar tarafından saldırıya uğradı ve muhtemelen Halife de bu esnada öldürüldü. Bundan sonra Baybars, Abbasiler soyuna mensup bir başka isim olan Ebu'l Abbas Ahmed'i *Hâkim bi-emrillah* unvanıyla halife ilan etti (28 Kasım 1262).³⁶⁷

Sultan, dış politikada denge unsuru olabilecek başka aktörler aradığı bu sıralarda İlhanlıların kuzeyinde bulunan kardeş hanedanın hükümdarı Berke Han'ın Müslüman olduğuna dair haberler aldı.³⁶⁸ Berke Han ise tam da bu tarihlerde Sultan Baybars'la haberleşmeye başladı. Nitekim Berke Han tarafından gönderilen Kadı oğlu Emir Celaleddin ile Şeyh Nureddin Ali adındaki elçiler Hilafet meselesinin gündemde olduğu bu sırada Mısır'a ulaştı.³⁶⁹

Berke Han, elçiler vasıtasıyla kendisinin de bir Müslüman olduğunu bildiriyordu. Sultan Baybars ise bu haber karşısında duyduğu sevinci ifade ediyordu.³⁷⁰ Baybars, Halife'nin biat aldığı törende Berke Han'ın elçilerini de kabul etti. Merasim tamamlandıktan sonra Baybars, Halife'nin seçeresinin kopya edilmesini emretti. Bu

bulunurdu. Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a*, 293; Şükrü Özen, "Kâdılkudât", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 77.

³⁶⁶ İbni Tagrıberdi, 46; Baybars el-Mansûrî, 40; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 42-43; Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-Din Baybars El-Bundukdârî*, 119-120; Özbek, "El-Melikü'z-Zahir Rükne'd-Din Baybars Zamanı Memluk Devletinin Dini Siyaseti", 292-293; Celâleddîn Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, (Çev. Onur Özatağ), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, 483-484; Sarıçam, Erşahin, 92; Köprülü, "Baybars I", 358; Mahmut Goloğlu, *Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı? Nasıl Kaldırıldı?*, Kalite Matbaası, Ankara 1973, 16; I. M. Mirgaleev, "The Golden Horde State In The System Of International Relations", 141.

³⁶⁷ İbni Tagrıberdi, 48; Baybars el-Mansûrî, 42-43; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi II*, 582; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 43-44; Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-Din Baybars El-Bundukdârî*, 120-121; Suyûtî, *Halifeler Tarihi*, 484-485; Kanat, "Memlûk-İlhanlı Münasebetleri", 34.

³⁶⁸ Rükneddin Baybars, "Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 159; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 43.

³⁶⁹ Rükneddin Baybars, "Zübdetü'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 161.

³⁷⁰ Baybars, Berke Han'ın Müslüman olduğunu bildirmesi üzerine ona gönderdiği elçilik heyetinin beraberinde birçok hediye göndererek verdiği bu güzel haberden dolayı Han'ı kutladı. Bu hediyelerin maiyeti Nüveyri ve Rükneddin tarafından şöyle anlatılmaktadır: "Bereke 661 yılında Mısır İli, Şam eyaleti padişahı Sultan Melik Zahir Rükneddin Baybars Salihî ile mektuplaştı. Mektup Melik Zahir'e Tanrı'nın in'am ettiği Müslümanlığı haber veriyor, Melik Zahir de onu bu nimetten dolayı kutluyor, ona kıymetli hediyeler hazırlıyor. O hediyeler arasında bir mushafî şerif ki masahifi Osmaniyeden olduğu zikrolunuyor, namaz seccadeleri, Akdenizin Şark kıyılarından yapılan nice kumaşlar, seradık postundan kalıçlar ve sahtiyanlar, gümüş kakmalı kallecuri kılıçlar, altın yıldızlı topuzlar, taslar, kalkanlar, fanuslar, şamdanlar, ayakları altın kakmalı çift el kandilleri, Harezmi eğerleri, hepsinin de altın ve gümüş ile işlenmiş yularları, halkalı yaylar, gülle atmak için yaylar, nefi atmak için yaylar, süngüler, kargılar, bunlar sandıklarda; biram taşından yapılan kazanlar, altın yıldızlı lâmbalar, siyah hademe, aşçı kadınlar, yöğrek Arap atları, Nübe hecinleri, çok yürüyen merkepler, bir nevi maymunlar, erkek semiz geyikler vesaire var idi. Sultan Meliküzzahir onun elçilerini bu yılın remazanında iade etti." Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 251-252; Rükneddin Baybars, "Zübdetü'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 159; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 43.

kopya Berke Han'a gönderilmekle vaziyet bildirildi.³⁷¹ Sultan Baybars, bu haberi Berke Han'a bildirmek için daha önce yaptığı gibi dini bir şahsiyete kendi gönderdiği elçilik heyetinde yer verdi. Üstelik bu kez bir Abbasi kadısı gönderdi. Bu hareketiyle hem kendi Müslüman yönetici pozisyonunu vurguluyor hem de İslam dininin manevi temsilcisi olan Halife ve ailesinin kendi ülke sınırları içerisinde yaşama imkânı bulduğunu göstermek istiyordu.³⁷²

Sultan, bununla birlikte mektubunda Berke Han'a, amcazadesi Hülagü Han'a karşı cihat çağrısında bulundu. Müslüman olduktan sonra kan bağıının bir ehemmiyeti olmadığını vurgulayan Baybars, Hz. Peygamber'in katlandığı türlü zorluklara rağmen akrabalarına karşı din uğrunda giriştiği mücadeleleri örnek olarak sundu. Hülagü'nün karısının tesiriyle Hristiyan yanlısı bir tavır içerisinde olduğunu da belirten Sultan, cihadın her Müslümana farz olduğunun altını çizerek açıkça Berke Han'ı ona karşı bir savaşa davet etti. Bu kışkırtmalarla Sultan Baybars, Berke Han'ı İlhanlılarla derin bir düşmanlığa itmek istedi.³⁷³ Sultan Baybars, Berke Han'ın elçilerine büyük ihtiramalarda bulundu ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra onları ülkelerine dönmek üzere uğurladı.

³⁷¹ İbn Abdüzzâhir, "sîreti'l-Meliki'z-Zâhir", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 113. Sultan Baybars'ın Berke Han'a gönderdiği elçilik heyetinde ordu kumandanı olan Emir Seyfeddin Küşerbeg ve daha önce Mısır'a iltica eden Altın Ordu askerlerinden iki Moğol ile birlikte din âlimi olan Fakih Mecdü'd-Din Ruzverî'yi de görevlendirmişti. Bunun sebebi İslamiyet'i henüz kabul etmiş olan Berke Han'ın yeni dinine karşı duyduğu heyecandan yararlanarak ilişkileri geliştirmekti. Bu yüzden de İslam dininin bir temsilcisine de heyette yer vermeyi uygun görmüştü. İlişkilerin pekiştiği ileriki aşamalarda artık dini şahsiyetleri göndermekten vazgeçip heyette sadece ordu kumandanlarına yer verdiği görülmektedir. Anne F. Broadbridge, "Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols", Frédéric Bauden, Malika Dekkiche (Ed.), *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (ss. 263-301), Brill, Leiden-Boston 2019, 268-269; Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-Din Baybars El-Bundukdârî*, 73.

³⁷² Broadbridge, "Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols", *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, 269.

³⁷³ İbn Abdüzzâhir, "sîreti'l-Meliki'z-Zâhir", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 111, 115; Rükneddin Baybars, "Zübdetü'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 159; Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 252; Zehebî, "Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 351; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 57; Clot, 50-51; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 43; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 516; Nureddin Birol, *İbn Battuta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 1991, 13; E. Kılıç, 51-52; Marie Favereau, "The Golden Horde and The Mamluks: The Birth of A Diplomatic Set-Up (660-5/1261-7)", Frédéric Bauden, Malika Dekkiche (Ed.), *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (ss. 263-301), Brill, Leiden-Boston 2019, 305-306.

Akabinde Mekke ve Medine'ye haber göndererek hutbede Halife ve kendisinden sonra Berke Han için de dua edilmesini ve Mekke'de onun adına Umre yapılmasını emretti.³⁷⁴

Altın Orda ve Memlûkler arasındaki haberleşmeler bu şekilde devam etti. Berke Han'ın 1262 yılının Aralık ayında Hülagü Han ile Kür Irmağı yakınlarında giriştiği ve nihayet ırmak buzlarının kırılmasıyla aldığı büyük galibiyetin³⁷⁵ haberi, 1263 tarihinde Mısır'a ulaştı. Berke Han'ın mektubunun bir kısmı şöyledir: *"Büyük, küçük kardeşlerimiz, oğulları, kızları, Budakür evladı da bütün hadem ve haşemle ve evlatlarile İslam oldular. Pulatkükacur, Yisünoğay da memleketlerinde olanlar ile; Kudağo, Karaçar, Tenüşukbuğa, Şıramun, Bozbakü, Mengkadar bütün askerlerle, köyleri ile; Bek-Kadak – Baynal, dokuz oğul, Kutluktemir, Acı bütün oğul ve kızlarile, Durbay, Horasana gönderilen on bin nefer asker, Baynal Noyon, Aykako gibi Baycunun maiyetindekilerin hepsi de İslam'a geldiler; farzları, sünnetleri zekatı, Tanrı yolunda gaza ve cihadı yerine getirdiler. 'Tanrıya hamdolsun bizi buna hidayet etti. Tanrı bize hidayet etmeseydi, biz hidayet bulamazdık' dediler; biz de "إِلَيْهِ رَجِئْمِنَ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ ءَامَنَ بِاللَّهِ"*³⁷⁶ *ayetini okuduk. Sultan bilsin ki ben İslam dinine taassup uğurunda Allahın yüksek kelimesini ila için, etimden ve kanımdan olan Hülagü ile savaş ettim. Çünkü o bağı ve yağidir. Bağı Tanrıyı ve yalvacını inkâr eden kâfirdir. Sultanın elçileri ile birlikte Arboga, Ortemir ve Önaması elçi ve ulak koşup gönderdim, bilesince vuruşmanın şaşılacak cihetlerini hikâye etmek için vak'ayı gözile gören Gazi ibni Şehabı da yolladım. Sultanın ilmine aşikâr olsun ki kendisine hayırlara, saadetlere muvaffak olup Abbas uruğundan Hâkim Biemrillahı İslam halifeliği makamına imam getirmekle himmetine teşekkür ettim. Hele o tarafları kâfirler elinden kurtarmak için*

³⁷⁴ İbn Abdüzzâhir, "sîreti'l-Meliki'z-Zâhir", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 123-127; I. M. Mirgaleev, "The Golden Horde State In The System Of International Relations", 142.

³⁷⁵ Altın Orda ordusuyla İlhanlı ordusu Aralık 1262 tarihinde Kür Nehri yakınlarında karşılaştı. Savaşın ilk safhasında Berke Han'ın ordusu bozguna uğrayıp Terek Irmağı civarına kadar ricat etmiş olsa da akabinde ani bir dönüş yaparak İlhanlı ordusunun üzerine hücum etti. Bu sırada donmuş olan Terek Irmağı'nın buzları İlhanlı ordusunun geri çekilmesi esnasında kırıldı ve birçok asker boğularak can verdi. Ordunun çok az bir bölümünün kaçarak kurtulabildiği bu muharebede, bir galibiyet elde etmiş olmakla birlikte gördüğü manzara karşısında içerleyen Berke Han, *"Allah, Moğol'u Moğol'a kırdıran Hülagü'yu utandırsın. Eğer söz birliği etmiş olsaydık yeryüzünü tamamen fethederdik"* diyerek üzüntüsünü dile getirdi. İbn Vâsıl, "Müferricü'l-Kürüb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 153; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 57; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 41; Barthold, "Berke", 554; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 377; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 204.

³⁷⁶ "Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, mü'minler de (iman) ettiler." (Bakara: 286/285)

İslam askerleriyle Bağdada azimetini işidince Tanrıya hamdeyledim".³⁷⁷ Bu haberleşmelerin vuku bulduğu esnada, 1263 senesinde Berke Han, Batu Han zamanında Hülagü'nün seferine iştirak etmiş olan askerlerine gönderdiği haberde derhal Hülagü'nün emrinden ayrılarak ya Orda'ya dönmeleri ya da Mısır'a iltica etmelerini emretti. Bunun üzerine bin kişilik bir birlik Mısır'a geldi ve Sultan Baybars tarafından kabul edildi. Bu askerler Müslüman olarak İslam'ın emrettiği vecibeleri yerine getirdiler.³⁷⁸

Berke Han, Mısır ile yaptığı bu görüşmelerin yanı sıra İlhanlılar ile kurduğu iyi ilişkilerden cesaret alan Hristiyanların Müslümanlara karşı giriştiği zalimane davranışları bertaraf ederek dindaşlarını korumaya çalıştı. Nitekim Semerkant'ta İslam dinine giren bir gencin şikâyet edilmesi üzerine buranın Moğol hâkiminin genci dinden dönmeye zorlayarak işkence edip öldürmesi Müslümanlarda büyük bir korku yarattı. İslamiyet'i kabul etmiş olan Berke Han'ın yardımına başvurmaya karar verdiler ve Han'ın huzuruna vardılar. Berke Han, hadiseyi dinledikten sonra bu şikâyetleri bildiren Seyyidi bir grup asker ile birlikte geri gönderirken, Hristiyan cemaatinden bu işi yapanların cezalandırılmasını emretti. Bunun üzerine bölgeye gelen birlikler emredildiği gibi yaparak Hristiyanların birçoğunu öldürdüler.³⁷⁹

Bu ve benzeri hadiselerin yaşanması din unsurunun bölgede siyasî ve sosyal ilişkileri bir hayli etkilediğini göstermektedir. Mesela yine Abaka Han döneminde bir Nesturi rahibin sevdiği kadın için dinini değiştirerek İslamiyet'i benimsemesine Hristiyanlar tarafından karşı çıkılmış ve Moğol ordu komutanına şikâyette

³⁷⁷ Rükneddin Baybars, "Zübdetü'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 161-162; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 143.

³⁷⁸ Rükneddin Baybars, "Zübdetü'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 166; T. W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, (Çev. Hasan Gündüzler), Akçağ Yayınları, Ankara 1971, 326. İyi ilişkilerin geliştiği bu dönemde Berke Han'ın kızı ile Sultan Baybars'la evlendirildiği yönünde bir bilgi mevcuttur. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 146; İzgi, 171. Fakat elçilik görüşmelerinde bu izdivaç konusu hiç dile getirilmemiştir. Bununla birlikte Berke Han'ın çocuğunun olmadığı da kaynaklarda sabittir. Baybars'ın evlendiği kadın, henüz Necmeddin Eyyub'un sağlığında gelip Mısır'a sığınan Harezmlî komutan Emir Hüsameddin Berke Han'ın kızı olmalıdır. Baybars'ın bu kadından dünyaya gelen oğlu Said Berke Han'ın künyesi İbn Tagrıberdi'de "Bereke Han b. Devlet Han el-Havarezmi" şeklinde geçmektedir. Berke Han ismi de dedesine nispetle verilmiştir. İbni Tagrıberdi, 57; Fatma Akkuş Yiğit, "İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 49, 2016, 106-107; Barthold, "Berke", 555; Konukçu, 506.

³⁷⁹ Cüzcânî, 183-185; Arnold, 319-321.

bulunulmuştur. Ordu komutanı Tarpaşı de rahibi öldürmek isteyince Müslüman halk harekete geçerek bu şahsı kurtarmıştır.³⁸⁰

Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus,³⁸¹ 1262 tarihinde Anadolu Selçuklu Devleti içerisinde yaşanan taht kavgaları ve devlet adamlarının kardeşi Rükneddin Kılıçarslanla iş birliği yapmasının neticesinde çareyi önce Konya'dan Antalya'ya oradan da İstanbul'a kaçmakta buldu. Bizans İmparatoru ise Hülagü Han ile olan ilişkilerini iyi tutmak için Sultan'ı tutuklayıp hapsedti. İmparator, Sultan'ın küçük oğlunu Melik Kontstantin ismiyle vaftiz ederek bir Hristiyan gibi yetiştirmeye başladı. Sultan'a yapılan bu muameleye rıza göstermeyen ve kendisini de İslam'ın hamisi olarak gören Berke Han, derhal Emir Nogay komutasında bir birliği İstanbul üzerine gönderdi. Nogay tarafından kurtarılan Sultan, Orda'ya getirildi ve Han tarafından çok iyi karşılandı. Ölümüne kadar da kendisine ikta olarak verilen Suğdak şehrinde yaşamını sürdürdü.³⁸² Bu sefer sırasında Altın Orda ordularının Bizans'a karşı bir saldırıda bulunması Mısır elçisi Farisi Mesudi tarafından engellendi. Bu durum Mengü Timur tarafından hoş karşılanmadı. Nitekim Baybars da müttefikiyle olan iyi ilişkilerini sekteye uğratabilecek bu davranışı dolayısıyla Mesudi'yi cezalandırarak hapsedti.³⁸³ Sultan'ın, Berke Han döneminde de iyi ilişkileri zarar görmesin diye benzer şekilde müdahalede bulunduğu görülmektedir. Nitekim Berke Han'a gönderilen elçilerin İstanbul'da tutuklanarak mallarına el konulmasının haberi Mısır'a ulaşınca Sultan Baybars öfkeyle dolu bir mektup göndererek tepkisini göstermiştir. Bunun üzerine İmparator elçilerin serbest bırakılmasını emretmek zorunda kaldı.³⁸⁴ İmparatorun ilk hamlesinin sebebi Hülagü ile yapmış olduğu gizli bir anlaşmadan ileri gelmekteydi.³⁸⁵

³⁸⁰ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 592; Akkuş, "Abaka Han'ın Dini Şahsiyeti", 78.

³⁸¹ II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in en büyük oğlu olan İzzeddin Keykavus II, tahta ilk çıktığında on bir yaşında idi. 1254-1256 ve 1259-1262 tarihleri arasında Moğollar tarafından ülke topraklarının aralarında taksim edilmesinden sonra kardeşleriyle müşterek saltanat sürdü. Bundan sonra devlet yönetimi tamamen Kılıçarslan'a geçince Keykavus ülkeden kaçtı. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 521; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü*, TTK, Ankara 2011, 148-149.

³⁸² Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), 57; Rükneddin Baybars, "Zübdetü'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 175; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, 582, 585; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 515-518; Togan, *Umumi Türk Tarihi*, 268; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 58; Öngül, 203; E. Kılıç, 52-61; Kayaloğlu, 53-60, 64-68; Faruk Sümer, "Keykâvus II", *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 356; Ekici, *Anadolu Selçuklu Devletinde Üç Kardeş Devri (1246-1266)*, 55-60; Bal, "II. İzzeddin Keykâvus Dönemi", 248-251.

³⁸³ Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 259.

³⁸⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 516.

³⁸⁵ Spuler, *İran Moğolları*, 76.

Hülagü, daha önce de zikredildiği gibi bir Budist idi. Onun Müslümanlara duyduğu kine karşılık Hristiyanlara gösterdiği müsamahakâr ve yakın bir tutumu vardı.³⁸⁶ Kuzey ve güney komşuları olan Altın Orda ve Memlüklerin İslam'ın temsilcisi olarak ortak bir paydada buluşup ittifak kurmaları Hülagü'yü bu tavra daha çok itti. Nitekim bu ittifaka karşı gerek Suriye'deki Haçlılar, Anadolu'nun güneyindeki Kilikyalı Ermeniler, İstanbul'daki Bizans İmparatorluğu ve gerekse batıdaki Avrupalı devletlerle yakın temaslarda bulunarak müttefik arayışı içinde oldu.³⁸⁷

Hülagü, Batıya gönderdiği mektuplarında kendisini “*Müslümanların düşmanı, Hristiyanların dostu olarak*” tanıtmıştır. Bunun yanında Müslümanlara karşı sergilediği sert tutumun aksine Hristiyanlara yaklaşımında hoşgörülü ve anlayışlı oluşundan bahisle yakınlaşmalarının ve bir ittifak içine girmelerinin gerekliliğini din temelli tavır ve düşünceleriyle göstermeye çalıştı.³⁸⁸ Hülagü'nün doğudaki Hristiyanlara karşı yaklaşımı da aynı ölçüde iyimser ve anlayışlıydı. Hristiyanlar onun için, “*Hülagu Han çok hayırhah bir zattu ve Hristiyanları, kiliseyi ve papazları severdi*” yorumu yapmışlardır.³⁸⁹

Hülagü, doğuda birlikte hareket ettiği Haçlılara, Müslümanlar karşısında yardımcı olup destekleyeceğini bildirdiği gibi Avrupa ile yaptığı mektuplaşmalarda da Müslümanların elinde esir olan Hristiyan askerleri kurtarmayı vadediyordu.³⁹⁰ Hristiyanlar ise Müslümanlar karşısında himayesini gördükleri İlhanlıları kendi dinlerine çekmeye çalışıyorlardı.³⁹¹ Hülagü, Memlüklere karşı Macaristan Kralı ile de ittifak kurma çabasından geri kalmadı ve bu meyanda mektuplaşmalar gerçekleştirdi.³⁹²

³⁸⁶ Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi – Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş), Kronik Kitap, İstanbul 2018, 60.

³⁸⁷ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 388; Durmuş, 38.

³⁸⁸ Alican Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2018, 29.

³⁸⁹ Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, 139.

³⁹⁰ Abdülkadir Yuvalı, “Doğu-Batı İlişkilerinin Mahiyeti Hakkında (XIII. Yüzyılda)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 1987, 127; Sağlam, “Memlük-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, 86; Kirişoğlu, 29.

³⁹¹ Abdülkadir Karaköse, *İlhanlı Devletinin Yönetici Kesiminin Dini İnançları ve İslamiyet*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Kayseri 2010, 82; Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlı Hükümdarlarının Hristiyan Dünyası İle Münasebetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), Elazığ 1988, 272.

³⁹² Macar Kralının Roma ve Paris'e gönderdiği mektuplarda Hülagü ile Avrupa arasındaki ittifakın kurulması için bulunduğu girişimleri anlatmasının yanı sıra Dokuz Hatun'un samimi bir Hristiyan olduğundan bahsetmekte ve Hülagü'nün de vaftiz edilmiş olduğunu söylemektedir. Yuvalı, “İlhanlı Hükümdarlarının Hristiyan Dünyası İle Münasebetleri”, 272.

Ancak Hülagü ile Avrupalı devletler arasında devam eden karşılıklı ittifak görüşmelerine rağmen, bu hiçbir zaman fiiliyata geçmedi.³⁹³ Yine de bu politikaların din temelli olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Hülagü, bu ittifak girişiminin devamını getiremeden 1265 yılında öldü. Berke Han, Hülagü'nün yerine İlhanlı tahtına geçen oğlu Abaka Han ile de siyasî ve dini mücadelesine devam etti. Nitekim Abaka Han da İlhanlı Devleti'nin Hristiyanları himaye etme politikasını devam ettirdi.³⁹⁴ Abaka Han, devlet bünyesinde Hristiyanlara karşı oldukça hoşgörülü ve anlayışlıydı. Aynı şekilde dış politikada da Altın Orda ve Memlûklere karşı Hristiyanlarla ittifak içerisine girdi.³⁹⁵ Bu meyanda Bizans İmparatoru'nun babası Hülagü ile izdivaç kurması için gönderdiği gayrimeşru kızı Despina ile kendisi evlendi.³⁹⁶ Bu nikâhın gerçekleşmesi esnasında babası gibi bir Budist olan Abaka'nın Bizans prensesinin isteği üzerine vaftiz edilmeyi kabul etmesi dikkat çekicidir.³⁹⁷ Bu davranışı Abaka'nın farklı bir inanca mensup olmasına rağmen Hristiyanlara ve Hristiyanlığa karşı ne kadar müsamahakâr olduğunun bir göstergesidir.

Bunun yanında Abaka'nın Müslümanlara karşı oldukça sert bir yaklaşımı vardı. Bu yaklaşımında dış politikada iki büyük düşmanı olan Altın Orda ve Memlûk devletlerinin Müslüman olmasının etkisi de şüphesiz vardır.³⁹⁸ Bu cümleden olarak Abaka Han'ın İslamiyet'in etrafında birleşen bu iki düşmanına misilleme olarak Müslümanlara karşı beslediği kını, zaman zaman dışa vurduğu görülmektedir. Hatta Büyük Han olan amcası Kubilay'a gönderdiği bu mektupta Kur'an'da bütün müşriklerin öldürülmesine dair bir ayetin bulunduğunu vurgulayıp, onu Müslümanlar aleyhinde kışkırtarak Han'ın İslam mensubu olan insanlara karşı sert bir tutum içine girmesine sebep oldu.³⁹⁹

Memlûkler ve Altın Orda ittifakı karşısında müttefik bulmak isteyen Abaka Han, babası Hülagü zamanında da temaslarda bulunmuş olan Hristiyan Batı dünyası ile ilişkilerini geliştirdi. 1267-1278 yılları arasında Papa X. Gregoe ve Papa III. Nikolaus'la

³⁹³ Yuvalı, "İlhanlı Hükümdarlarının Hristiyan Dünyası İle Münasebetleri", 275.

³⁹⁴ Mustafa Akkuş, "Abâkâ Han'ın Dini Şahsiyeti ve Anadolu'daki Uygulamaları", 78.

³⁹⁵ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 350.

³⁹⁶ Ebü'l-Ferec, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, 47; Reşîdüddin Fazlullah, 76; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, 585; Spuler, *İran Moğolları*, 78; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 227; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, 282; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 201.

³⁹⁷ Akkuş, "Abâkâ Han'ın Dini Şahsiyeti", 77.

³⁹⁸ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, 585; Akkuş, "Abâkâ Han'ın Dini Şahsiyeti", 77, 79.

³⁹⁹ Akkuş, "Abâkâ Han'ın Dini Şahsiyeti", 80-81.

elçiler vasıtasıyla görüşmelerde bulundu. Ancak Abaka Han devrinde de İlhanlı Devleti ile Batı Dünyası arasında karşılıklı mektuplaşmalar dışında bir ittifak oluşumu söz konusu olmadı.⁴⁰⁰

Berke Han'ın hükümdarlığının ilk zamanlarında Abaka Han ile ilişkilerini iyileştirmeye çalıştığını söylemek mümkündür. Nitekim Berke Han'ın adamları Abaka Han'a başvurarak Han adına Tebriz'de bir cami yapmak istediklerini bildirdiler. Abaka Han bunu kabul etti. Yapılan bu camiye Berke Han'ın adı verildi.⁴⁰¹ Halkının çoğunluğunun Müslüman olduğu Tebriz'de böyle bir faaliyete imza atan Berke Han, halkın ilgisini çekmeye çalışmakta, Müslümanların hamisi olmaya layık olduğunu göstermeyi amaçlamaktaydı.⁴⁰² Berke Han'ın, Tebriz'de dini tutumunu ön plana çıkararak yapmış olduğu bu faaliyetler aynı zamanda Onun Azerbaycan üzerinden giriştiği siyasî politikasının da zeminini oluşturmaktaydı.

İki taraf arasındaki bu iyi ilişkiler fazla uzun sürmedi ki yukarıda da değinildiği gibi Abaka Han babası Hülagü Han'ın dış politikasını aynen devam ettiriyordu. Bu da iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep oldu. Taraflar 1265 Ağustos'unda Kür Irmağı yakınlarında karşı karşıya geldiyse de sıcak savaşa girilmedi.⁴⁰³ Nihayet geriye dönüş yolunda 1266 başında Berke Han hayatını kaybetti.⁴⁰⁴

Berke Han dönemi Altın Orda Devleti'nin İslamiyet ile tanıştığı ilk evredir. Bu dönemde Berke Han'ın çabalarına rağmen İslamiyet, elit tabaka arasında küçük bir alanda yayıldı.⁴⁰⁵ Bununla birlikte Han, yeni dinini dış politikada bir iletişim aracı olarak kullanmaktan geri kalmadı. Nitekim Berke Han, Altın Orda Devleti ile İlhanlılar arasındaki siyasî anlaşmazlıkların en büyük sebebi olan Azerbaycan bölgesini değil, Halife'nin öldürülmesi meselesini öne sürerek Hülagü ile gerginlik yaşadı. Bu gerginlik diğer bir Müslüman devlet olan Memlüklerle de yakınlaşmasını sağladı ve iki taraf

⁴⁰⁰ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 354-357; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 240; Yuvalı, "İlhanlı Hükümdarlarının Hristiyan Dünyası İle Münasebetleri", 275; Sümer, "Abaka", 8; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", 183; Barthold, "Abaka", 4.

⁴⁰¹ el-Ömerî, "Mesâlikü'l-ıbsâr", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 384.

⁴⁰² Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 42; Mustafa Akkuş, "Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü", *Turkish Studies*, 11/11, 2016, 8.

⁴⁰³ Daha önce de zikredildiği gibi Berke Han Tiflis'e kadar ilerleyerek nehrin karşısına geçip İlhanlılarla karşılaşmayı umuyordu. Fakat bu esnada vefat etti ve bu yüzden de olası bir savaş başlamadan bitmiş oldu. Berke Han'ın naaşı Saray şehrine götürülerek toprağa verildi. Reşidüddin Fazlullah, 80; Barthold, "Berke", 555; Konukçu, "Berke Han", 506; Ötemiş Hacı, 45; Schamiloglu, "Altın Ordu", 415.

⁴⁰⁴ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 58-59.

⁴⁰⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 44.

arasındaki iletişimde temeli dini söylemler teşkil etti. Bütün bu gelişmeler Berke Han döneminde geliştirilen siyasette dinin ne denli büyük bir rol oynadığını göstermektedir.

2.3. Mengü-Timur Han Döneminde Dini Münasebetler

Berke Han'dan sonra yerine yeğeni Mengü Timur Altın Orda tahtına geçti. Mengü Timur Han devrinde de Berke Han devrinde olduğu gibi İlhanlılar ile mücadeleler, Mısır sultanlarıyla iyi münasebetler devam etti.⁴⁰⁶ Sultan Baybars, amcasının ölümü dolayısıyla taziyelerini ve tahta çıkışı münasebetiyle de kendisine tebriklerini bildirdiği mektubunda, Han'ı İlhanlı hükümdarı Abaka'ya karşı kışkırtmaktan geri kalmadı.⁴⁰⁷ Sultan'ın bu mektubuna olumlu cevap veren Mengü Timur, amcasının yolundan gideceğini belirtti.⁴⁰⁸

Elçilik heyetinin geçiş güzergâhı olarak İstanbul üzerinden gidiş gelişi İlhanlı Devleti ile ilişkilerini iyi tutmaya çalışan Bizans İmparatorluğu tarafından zaman zaman engellenmeye çalışıldı. Bu da Altın Orda Hanlığının Bizans üzerine seferler tertip etmesine sebep oldu.⁴⁰⁹ Nitekim 1270 yılında ünlü komutan Nogay⁴¹⁰ öncülüğünde bir Altın Ordu birliği İstanbul üzerine yürüdü. Ancak bu sırada İstanbul'da bulunan Mısır elçisi Farisüddin Mesudi, ordunun herhangi bir saldırıda bulunmasını engelleyerek onların geri dönmesini sağladı.⁴¹¹ Bizans İmparatorluğunda bir süre tutuklu kalan

⁴⁰⁶ Bu ilişkilerin yürütülmesinde elçilik heyetleri karşılıklı olarak iki devlet arasında gelip gitmekteydi. Nitekim yine 1271/1272 yılında Mengü Timur Han tarafından Mısır'a gönderilen elçilerin gemisine Akdeniz'deki Marsilyalı korsanlar tarafından el konulmuş ve elçilik heyeti esir edilerek köle pazarında pazarlık konusu edilmiştir. Bu durum Sultan'ın kulağına gidince derhal harekete geçmiş ve korsanlara haber göndererek esirleri bırakıp mallarını iade etmelerini emretmiştir. Bunun üzerine korsanların elindeki elçilik heyeti serbest bırakılmıştır. Rükneddin Baybars, "Zübdetü'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 173; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 60; R. R. A., "Mengü Timur", *İA*, MEB, İstanbul 1978, 718.

⁴⁰⁷ Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 257.

⁴⁰⁸ Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 143.

⁴⁰⁹ R. R. A., 718; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devletleri Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1986, 424; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 60; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 46.

⁴¹⁰ Nogay, özellikle Mengü Timur döneminden itibaren güç kazanmaya ve sivrilmeye başladı ve idari arenada sözünü geçirir konuma geldi. Onun Altın Ordu tahtını elde edememesinin tek nedeni hanedan üyesi olmamasıydı. Ne var ki elde ettiği güç ile Altın Orda hanlarını yönetmeye, tahttan indirip tahta çıkarmaya muktedir oldu. Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 1972, 129; Schamiloglu, "Altın Ordu", 418; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 48.

⁴¹¹ Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 259; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 60; Broadbridge, "Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols", *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, 266; R. R. A., 718. Elçi Farisiddin Mesudi, Nogay birliklerini şu sözler ile durdu: "Bilirsiniz ki İstanbul hükümdarı Mısır hükümdarı ile barışıktır. Ben de Melik Zahir'in elçisiyim. Benim efendim ile Mengütemir Han arasında mektuplaşma, barışıklık söz birliği vardır. İstanbul Mısır, Mısır İstanbul demektir." Ancak bu durumdan haberdar olan Sultan Melik Zahir, bu fütursuz davranışından dolayı Mesudi'yi cezalandırdı. Nüveyri,

İzzeddin Keykavus'un da bu esnada kurtarılarak Altın Orda Hanlığına götürüldüğü şeklinde bilgiler mevcutsa da⁴¹² Sultan'ın Berke Han devrinde kurtarıldığı konusunda pek çok kaynakta görüş birliği mevcuttur.⁴¹³

Mengü Timur'un dini inanışı noktasında bazı yaklaşımlar vardır. Han'ın, Memlûklerle iyi ilişkileri devam ettirmek için dini bir araç olarak kullandığı görülmektedir. Kaynaklar onun Müslüman olduğunu bildirmektedir.⁴¹⁴ Ancak anlaşıldığı kadarıyla dini hassasiyetlerden uzak bir kişiliktir. Suğdak'da sakin bulunan Anadolu Selçuklu hükümdarı İzzeddin Keykavus'un ölümünden sonra dul kalan eşini, üvey oğlu Mesud ile evlendirmeye çalışması bunun iyi bir göstergesidir. Nitekim Şehzade Mesud, bu durumu mide bulandırıcı ve şeriata aykırı bularak Altın Orda Devleti topraklarından kaçıp İlhanlılara sığındı.⁴¹⁵ Öte yandan Vernadsky ise Mengü Timur'un bir Müslüman değil de Şamanist olduğunu ve bu yüzden özellikle Altın Orda Devleti ile İlhanlılar arasındaki sürtüşmenin önemli unsurlarından biri olan din hususunun bu dönemde ortadan kalktığını belirtmektedir.⁴¹⁶

“Nihayetu'l-ereb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 259; Broadbridge, “Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols”, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, 267; R. R. A., 718; İlyas Kamalov, “Altın Orda – Bizans Münasebetleri (1261-1453)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 4, 2005, 6. Bizans İmparatoru Mikhail VIII. bu taarruzlardan sonra Altın Orda Hanlığı ile de ilişkilerini iyi tutmanın ehemmiyetini kavramış olacak ki Altın Orda Hanlığının güçlü bir ismi olan Tümen beyi Nogay ile anlaşmaya varmış ve bu doğrultuda gayrimeşru kızı Euphrosyne'yi ona eş olarak göndermiştir. Bu gelişme Bizans İmparatorluğu'nun Altın Orda ile yakın münasebetler kurmasına vesile olduğu gibi Boğazlar üzerinden devam eden Mısır – Altın Orda iletişimini de artırmıştır. Ostrogorsky, 424; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 204; R. R. A., 719; Abdülkadir Yuvalı, “Mengü Timur”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 138.

⁴¹² Nüveyri, “Nihayetu'l-ereb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 259; R. R. A., 719.

⁴¹³ Baybars, “Zubdetu'l-fikre”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 175; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 58; Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*, 31.

⁴¹⁴ Altın Orda Devleti'nde kendi adına para bastıran ilk hükümdar olan Mengü Timur'un paraları üzerinde “Mengü-Timur Han el-Adil” ibaresinin yanında İslami geleneğe uygun olarak Kelime-i Tevhid de bulunuyordu. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 59; Kalan, “Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, 27.

⁴¹⁵ Baybars, “Zubdetu'l-fikre”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 175; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 61; Yuvalı, “Mengü Timur”, 138; E. Kılıç, 72. Cengiz Han Yasası'nda bu konu hakkındaki hüküm şöyledir: “Babasının ölümünden sonra, anası bir yana, karılarının ne olacağı oğulun tasarrufuna bırakılmıştır ve isterse onlarla evlenir veya başkalarıyla onları evlendirebilir.” Bademci, *Cengiz ve Yasası*, 115. İslamiyet'in bu konu hakkındaki hükmü ise Kur'an-ı Kerim'de Nisa Suresi 23. Ayet ile sabittir: “Analarımız, kızlarımız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı...” (Nisâ: 4/23); Abdülkerim Zeydân, *İslâm Hukukuna Giriş*, (Çev. Ali Şafak), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2008, 56; Bunun yanında İslamda üvey anne ile evlilik haram olduğu gibi kocası henüz ölmüş bir kadınla da şeri hükümlerce belirlenmiş süre geçinceye kadar evlenilmez. Bekir Topaloğlu, *İslâm'da Kadın*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1979, 56-57.

⁴¹⁶ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 204.

Kafalı'ya göre Mengü Timur ya devleti bünyesindeki Müslüman halkın gözünde konumunu yükseltmek ya da amcası Berke Han devrinden beri özenle sürdürülen ilişkileri devam ettirmek için Memlüklerin teveccühünü kazanmanın bir yolu olarak Müslüman kisvesine bürünmüştür.⁴¹⁷ Bu ikincisinden dolayı olsa gerek ki Mengü Timur devrinde Baybars'ın Altın Orda Devleti topraklarında bir cami ve bir medrese yaptırmış olduğu bilinmektedir.⁴¹⁸ Mengü Timur samimi bir Müslüman olsun ya da olmasın dış politikada din unsurunu kullandığı görülmektedir. Nitekim dış ilişkilerde münasebetlerin kurulması, geliştirilmesi veya mücadelelerin yaşanması süreçlerinde din temelli yaklaşımların da önemi göze çarpmaktadır.

Mengü Timur'un hükümdarlık devresinde çok önemli hadiseler yaşanmamış olmakla birlikte Sultan Baybars'tan İlhanlılara karşı yardım istediği görülmektedir. Mektubunda *Hülagü ailesinin kökünü kurutmak için* yardım talebinde bulunduğunu belirtmektedir.⁴¹⁹ Sultan Baybars ise gerek Altın Orda ile yaptığı haberleşmeler gerekse Anadolu'dan İlhanlılar aleyhinde aldığı şikâyetlerle yönünü Anadolu'ya çevirdi. Daha önce de zikredildiği gibi Sultan Baybars İslam birliğini kurmayı hedeflemekte ve kendini Müslümanların hamisi olarak görmekteydi. Bu yüzden de Anadolu'ya gidip Müslüman halkı gayrimüslim İlhanlı tahakkümünden kurtarmanın gerekliliğine inanmaktaydı.⁴²⁰

Ancak Anadolu, Sultan'ın bu düşüncesinin tam tersi bir seyre sahne oldu. Muineddin Süleyman Pervane ve IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın kendisine karşı kurduğu ittifak ve tuzaklar karşısında kaçmak zorunda kalan II. İzzeddin Keykavus, önce Bizans'a daha sonra Altın Orda Devleti'ne sığındı.⁴²¹ Selçuklu tahtına tek başına hâkim olan IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı da bertaraf etmek isteyen Pervane, hakkında çıkardığı haberler sonucunda Abaka Han'dan aldığı yarlıkla IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı öldürterek tahta onun küçük oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i çıkardı (1266-1284).⁴²²

⁴¹⁷ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 61. Vernadsky'e göre Mengü Timur Müslüman değil bir Şamanistti. Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 203-204.

⁴¹⁸ R. R. A., 718.

⁴¹⁹ El-Mufaddal, "en-Nehcü's-sedîd", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 334.

⁴²⁰ Karaköse, *İlhanlı Devletinin Yönetici Kesiminin Dini İnançları ve İslamiyet*, 35.

⁴²¹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, 585; Ömer Tokuş, "Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu'da Moğol Noyanlarının İsyanları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 117 (230), Eylül 2017, 186.

⁴²² Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 592; Tamara Talbot Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, (Çev. Tuna Taştan), Nobel Yayınları, Ankara 2015, 79.

Bundan sonra Abaka Han, oğlunu IV. Rükneddin Kılıçarslan'ın kızı Selçukî Hatun ile evlendirdi. Bahsi geçen evlilik dolayısıyla Pervane'nin Selçukî Hatun ile Tebriz'e gitmesini fırsat bilen Türkmenler, Memlûk Sultanı Baybars'tan Moğol tahakkümüne karşı yardım isteyerek Şerefeddin Mesud Hatıroğlu liderliğinde isyan ettiler. Bu isyanın ardından 1276 yılında Hatıroğlu Şerefeddin, Sultan Baybars'a yardım etmesi için müracaat etti.⁴²³ Kendisine yardım için başvuran emirlerin bu yardım talepleri karşısında Baybars, durumu haysiyet ve şeref meselesi görerek 1277 yılında harekete geçti ve Anadolu'ya gelip Moğol tahakkümü altındaki bölgeleri ele geçirdi. 18 Nisan'da Moğol ordusunu Elbistan'da bozguna uğrattı. Baybars'a karşı Moğollarla hareket eden Muineddin ise durumun Moğollar aleyhine seyrettiğini görünce kaçtı. Muineddin, savaş alanından kaçtıktan iki gün sonra da Kayseri'ye ulaştı.⁴²⁴

Sultan Baybars burada üstünlük sağladıktan sonra Kayseri'ye geldi ve tahta oturdu. Ancak Selçuklu emir ve beylerinin huzuruna gelmesi için ferman gönderdiyse de Selçuklulardan kimse gelmedi. Sultan, kendisini Anadolu'ya çağıranlardan umduğu desteği alamamıştı. Yanlarında bulunan erzakın azalması ve Pervane'nin de bir hile yapabileceği ihtimali yüzünden Baybars, Suriye'ye doğru harekete geçti.⁴²⁵ Baybars'ın Elbistan Savaşı'ndan sonra geri dönmesi üzerine Anadolu'ya gelen Abaka Han, Memlûklere duyduğu öfke ve Müslümanlara duyduğu kinin etkisiyle büyük bir katliam gerçekleştirdi (1277). Sadece Sivas, Erzurum ve Kayseri'de katledilenlerin sayısının 700.000'e ulaştığı rivayet edilir. Öyle ki Abaka Han'ın bu dini öfkeden doğan şiddeti, coğrafyada istikrar ve iltizamı daha da bozdu.⁴²⁶

Mengü Timur'un saltanatı sırasında Altın Orda Devleti'nde önemli bir nüfuza sahip olduğu bilinen Nogay'ın giderek daha çok ön plana çıktığı ve bilhassa Mengü

⁴²³ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), 78; İbn Şeddâd, 73-74; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, 587; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 593; İbrahim Güneş, "Memlûk Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2), Elazığ 2010, 346; Tokuş, 187; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", 180.

⁴²⁴ İbn Şeddâd, 84-88; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, 599; Kaymaz, *Pervane Mu'inü'd-din Süleyman*, 162-163; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 594-595; Göde, "Mısır Türk Sultanı Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'ye Gelişi", 90; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 235; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi – Güney Kafkasya 1220-1346-*, 124-125; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", 181.

⁴²⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), 88-89; İbn Şeddâd, 87-89; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, 600; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", 181; Tokuş, 234.

⁴²⁶ Akkuş, "Abâkâ Han'ın Dinî Şahsiyeti", 82.

Timur döneminde devlet yönetiminde daha fazla söz sahibi olmaya başladığından yukarıda bahsedilmişti. Bu dönemde Altın Orda – Memlükler devletleri arasındaki diplomatik bağlar İlhanlı taraftarı olan Bizans İmparatorluğu tarafından engellenmeye çalışılıyordu. Bu sebeple Emir Nogay'ın birliklerinin başında İstanbul üzerine seferler düzenlediği görülmektedir. Bu cümleden olarak Nogay'ın müttefik Memlük Sultanı Baybars'a 1270/71 tarihlerinde bir mektup gönderdiği bilinmektedir. Tarihçi Baybars'tan nakille mektubun içeriği şöyledir: *“Bu mektup Yisünogaydan Melik Zahir'e sadır olmuştur. Beni Müslümanlar cümlesinden kılan, dini müsine ittiba edenler arasında bulunduran Tanrıya hamedederim. ‘Peygamberliği sonuna erdiren, doğru yolu göstermeği öğreden, Tanrı tarafından gönderilenlerin Önderi ve Tanrıdan sakınanların desteği olan Muhammede “صلى الله عليه و سلم” kardeşleri olan yalvaçlara; hak erbabı ve temkin sahibi olan güzide ashabına salat ve dua ederim. Sonra bu bizim mektubumuz iki manaya müstemildir, biri bizlerden sana tahiye ve selamdır, ikincisi de biz Erbogadan duyduk ki O (Melik Zahir), babamız Bereke Hana olan ahdine sadık olup evladından, hısımlarından ve onların içinden İslama gelenlerden haber almak istemiştir. Biz bu haberi alınca ahdine vefakar olan Melik Zahir'e karşı sevgimiz hasıl oldu. Biz haber soruşturmasını ancak İslamdaki hamiyetinden, ahitleri yenilemek hususundaki gerçek niyetinden ileri geldiğini bildik, bu mektubu yazup Ertemir, Tok Buğa ile gönderdik; maksadımız şunu bildirmektir ki biz İslam dinine girdik, Allaha ve onun tarafından gelene ve Allahın Peygamberine inandık, dediğimize itimat etsin, biz babamız Bereke Hanın gittiği yolu tutuyoruz, hakka tabi olup batıldan kaçınıyoruz. Mektup göndermek hususu inkıtaa uğramasın, biz senin ile elin parmakları gibiyiz, sana uygun olana biz de uygun oluruz, karşı gelene de karşı geliriz.”*⁴²⁷ Altın Orda Devleti'nde bir emir (Tümen Beyi) konumunda bulunan Nogay'ın da müttefiki ile siyaseten iletişimde bulunurken din unsurunu ön planda tutmak suretiyle ilişkilerini bu temel üzerinden sağlamak yolunu tuttuğu görülmektedir. Nitekim Baybars'ın yazdığı cevabın da bu mahiyette olduğu anlaşılmaktadır: *“Bu mektup asil, Tanrı yolunda mücahit, kalbinin nuru ile nurlanan, Müslümanların zahiresi, müminlerin yardımcısı olan Yisünogayın yüksek ve şeref sahibi olan meclisine sadır olmuştur. Allah onun kalbini iman ile daim etsin, dünya ve ahiret işinde eman gölgesinde rahat rahat bulundursun, ona güzel ameli ile (ashaba) tabi olanlara yapacağı muamele ile muamele eylesin. Ona bildirelim ki ondan*

⁴²⁷ Baybars, “Zübdetü'l-fikre”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 169, 232; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 60.

bize mektup gelmesi kulağı da, yüreği de sevindirmiş, galebeye muvaffak olacağımıza hüküm vermiştir. Biz onun mazmununu, itikadın sahîh cihatta Bereke Han'ın izinde gitmesi hususlarını anlatmağa maksur bulduk. Bu keyfiyet bizim katımızda da lazım olan bir husustur ki muktezası asla terk ve ihmal olunamaz. Biz Allahu taâlânın “ذلك ما كنا نُبغى” sözünü okuduk, kendisile Müslüman cemaatini çoğaltıp onları o tarafta kâfirler ile vuruşmağı yüreğine bağladığından naşi Oğan Tanrıya hamdî sena ettik. Malumdur ki Peygamber en yakın aşiretile cihatta bulunmuş, oturanlar ile birlikte olmağa razı olanları tayip etmiştir. Maksudımız bunu hatırlatmak; o korunası tarafta bulunup Oğan Tanrı, gönül gözünü nurlandırarak hak yolunda ihtida, cihatta Bereke Hana -Tanrı ondan hoşnut olsun- iktida eden; Tanrının, kâfirlerin şevketini kırmak için batı tarafındaki ecrini bizlere, doğu tarafındaki ecrini de kendilerine takdir ettiği cihada devam eden kişiye selam ve dua eriştirmektir. Kâfirler bu dünyadaki sonun kimin olacağını bileceklerdir, Tanrıya şerik koşanların yardımcıları perişan olacaktır, zalimlerin hiçbir yardımcısı yoktur.” Sultan Baybars'ın mektubunda bir emir rütbesinde bulunmakla birlikte devletin kaderinde önemli rol oynayan bir Moğol prensi olan Nogay'ı oldukça ciddi karşıladığı ve tıpkı Berke Han'da olduğu gibi cihad çağrısı yaparak İlhanlılara karşı hareket geçirmeye çalıştığı görülmektedir.⁴²⁸ Mektupların muhteviyatından anlaşıldığı kadarıyla din bu noktada hala ittifakın önemli bir kanalı durumundadır.

Sultan Baybars'ın ölümünden sonra Memlük Devleti tahtına çıkan Kalavun, adet olduğu üzere her tarafa haberler göndererek bu durumu bildirdi. Elbette Altın Orda Devleti ile de ittifak bağına yenilemekten geri kalmadı. Mengü Timur'a gönderdiği elçiler vasıtasıyla tahta çıktığını bildirmenin yanı sıra onu kâfirler karşısında cihada çağırıyordu.⁴²⁹ Kalavun, Mengü Timur ve ailesi için birçok değerli hediyelerle birlikte bir elçilik heyetini Altın Orda Devleti'ne gönderdi. Bu sırada Mengü-Timur'un öldüğü haberi Mısır'da bilinmiyordu. Tahta Mengü Timur'un kardeşi Tuda Mengü çıktı.⁴³⁰

2.4. Tuda Mengü ve Tula Buka Han Döneminde Dini Münasebetler

Tuda Mengü, tahta çıkar çıkmaz Mecdeddin Ata ve Nureddin adlı iki elçiyi Mısır'a gönderdi. Bu elçiler getirdikleri Moğolca yazılmış mektubu Sultan'a iletiler.

⁴²⁸ Baybars, “Zübdetü'l-fikre”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 169-170.

⁴²⁹ Baybars, “Zübdetü'l-fikre”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 177.

⁴³⁰ Nüveyri, “Nihayetu'l-ereb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 263.

Han'ın mektubunda İslam dinine girdiği, İslam Peygamberinin duyurduğu dinin şeriatlarını uyguladığı ve elçileri için hac müsaadesi istediği konuları belirtilmekteydi. Elçiler bu görüşmelerde Han'a İslami bir isim verilmesi ve kâfirler ile savaşmak için biri Halife diğeri de Sultan'a ait olmak üzere iki sancak gönderilmesini istediler. Bu istek üzerine elçiler Hicaz'a gönderildi ve geri döndükten sonra da güzel bir şekilde ağırılarak ülkelerine doğru yolcu edildiler.⁴³¹ Bu elçilik heyeti ile birlikte Sultan, kendi adına Altın Orda'da inşa edilecek bir cami için pekçok yapı malzemesi gönderdi. Bu malzemelerle birlikte iyi bir taş ustasını gönderdiği de bilinmektedir.⁴³²

Tuda Mengü dönemi Altın Orda Devleti için fetret döneminin başlangıcı oldu. Çünkü kendisi samimi bir Müslüman olmakla birlikte akıl sağlığının yerinde olmadığını gösteren bazı haller sergilemeye başladı ve zamanla devlet meselelerinden uzaklaşarak vaktinin çoğunu şeyhler ve dervişlerle geçirmeye başladı.⁴³³ Durumun nahoşluğu devlet erkânı arasında memnuniyetsizliği artırmaya başlayınca Tuda Mengü tahttan feragat ederek yerine yeğenin geçmesine rıza gösterdi.⁴³⁴ Tahtın yeni sahibi olan Tula Buka Han'ın devri de daha önce zikredildiği üzere karışıklıklarla geçti.

Diğer taraftan Altın Orda Devleti'nde yaşanan fetret devri esnasında İlhanlı Devleti'nde ilk kez bir hükümdarın –çocukluğunda vaftiz edilmiş olmasına rağmen– İslamiyet'i benimseyip Ahmet adını aldığı görülmektedir.⁴³⁵ 1282 tarihinde tahta çıkan

⁴³¹ Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 294; Baybars, "Zübdetü'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 183, 232; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 143; Devin Dewese, *Islamization and Native Religion in The Golden Horde - Baba Türkle and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1984, 87.

⁴³² Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 259; İbn Abdüzzâhir, "sîreti'l-Meliki'z-Zâhir", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 146.

⁴³³ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 379; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 218. Ötemiş Hacı'da Tuda Mengü'nün bu divanelik haline birkaç örnek verilmiştir. Misal olarak, Tuda Mengü, devlet erkânının tembihlerini dinler, yönlendirmelerine uyardı. Bir devletin elçisi huzuruna çıkacağı vakit ayağına bir ip bağlanmak suretiyle sohbet esnasında kontrol edilirdi. Eğer söylemleri amacını aşmaya başlarsa bu ip tahtın altından çekilirdi ve Tuda Mengü konuşmasına son verirdi. Ötemiş Hacı, 46. "686 (1287-1288) yılında Tüdan Mengü sersemlikle, memleket işlerini görmeden yüz çevirerek, Şeyhler ve Fakihler ile nisbet peyda edip abitler ve salihlerden ayrılmamak, çoğa bedel az şeye kani olmak gibi haller gösterdi." Baybars, "Zübdetü'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 185.

⁴³⁴ Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 263; Baybars, "Zübdetü'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 185; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 218-219, 224.

⁴³⁵ İbni Tagrıberdi, 68; Ağır, *Kalavun Dönemi Siyasi Olayları*, 40; Teküdar'ın bu tercihinin Büyük Han Kubilay tarafından tepkiyle karşılandığı ve protesto edildiği görülmektedir. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 353. Teküdar, daha babası Hülagü'nün sağlığında Şeyh Abdurrahman'ın etkisiyle İslamiyet'i kabul edip hükümdarlık tahtına oturduktan sonra bunu açıkça ifade ederek Ahmet Teküdar unvanıyla devleti yönetmeye başladı. Cüneyt Kanat, "İlhanlı Hükümdarı Teküdar'ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti'ndeki Yankıları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, Eylül 2002, 233-234. Sümer ise Teküdar'ın, abisi Abaka'nın iktidarı döneminde, kendi dirliği olan Nihavent ve Dinever

Ahmet Teküdar, Memlûk Sultanlığına elçiler göndererek barış yolları aradı. Ancak Mısır'dan istediği karşılığı bulamadı. Teküdar'ın Müslümanlığı Mısır'da inandırıcı bulunmadı ve elçiler soğuk karşılanıp daha sonra da hapsedildi.⁴³⁶ Nitekim bazı araştırmacılar Teküdar'ın gönderdiği elçilik heyeti vasıtasıyla Sultan Kalavun'u itaate davet ettiğini, ultiमतom verdiğini ileri sürmektedir.⁴³⁷

Fakat İlhanlı Devleti bünyesinde Ahmet Teküdar'ın İslamiyet'i benimsemesi hoş karşılanmadı. Hayton'un anlatımına göre “*Bütün zekâsını Tatarları Muhammed'in yanlış inancına getirmeye sarfediyordu.*”⁴³⁸ Bu durum karşısında geliştirilen muhalefetin başını Argun çekmekteydi.⁴³⁹ Nitekim Ahmet Teküdar, iki yıllık saltanatından sonra 1284 yılında tahtından ilga edildi ve yerine Argun Han geçti.⁴⁴⁰

Argun Han devrinde iç siyasette İslamlaşmanın durduğu görülmektedir.⁴⁴¹ Bununla birlikte bu dönemde Hristiyanlar ve Yahudiler önemli bir konuma yükseldi. Kendisi Budist olmakla birlikte sivil idarede Yahudi ve Hristiyanları görevlendiren Argun Han, başvezir olarak tayin ettiği Sadüddeve'ye maliye nazırlığı görevini de tevdi

civarında yaşarken İslamiyet'i kabul ettiğini aktarır. Faruk Sümer, “Teküder”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, XIII/1, 144.

⁴³⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), 107; Spuler, *İran Moğolları*, 89; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 353; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 61; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 240-241; Durmuş, 74; Broadbridge, “Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols”, 270; *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, Sümer, “Teküder”, 144. Ahmet Teküdar, kendinden önceki Müslüman olmayan selefleri ve kendisinden sonra iktidara gelerek İslamiyet'i kabul eden halefleri arasında dini seçimini bildirmek için elçilik heyetinde Müslüman din âlimi kullanan tek İlhanlı hükümdarı oldu. Broadbridge, “Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols”, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, 271.

⁴³⁷ Adel Allouche, “Tegüder'in Kalavun'a Ültimatı”, (Çev. Mustafa Uyar), *AÜ DTCF Dergisi*, 46 (1), 2006, 243-246; Broadbridge, “Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols”, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, 271; Ağır, *Kalavun Dönemi Siyasi Olayları*, 43. Bir Memlûk tarihçisi olan İbni Tagrıberdi'ye göre ise daha Hülagü'nün sağlığında İslamiyet'i kabul etmiş iyi bir Müslüman olan Teküdar'dan gelen bu haber Sultan'ı çok mutlu etti. İbni Tagrıberdi, 68.

⁴³⁸ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 353.

⁴³⁹ Argun, Ahmet Teküdar ile giriştiği mücadeleden yenilgiye uğradıktan sonra tutuklandı. Ancak kısa bir süre sonra, Tuman adındaki bir Moğol kumandanının göz hapsinde olmak kaydıyla hayatına devam etti. Bu sırada Tuman'a, Teküdar'ın dini tercihi hakkında duyduğu rahatsızlığı şu şekilde dile getirdi: “*İşte benim amcam Ahmed Aga Müslüman oldu, Cengiz Teşkilatını değiştirdi ve Müslümanlarla (Memlûklarla) anlaşmak üzere Mısır'a elçiler gönderdi. Sonra Müslümanlarla bu anlaşma gerçekleştirildi ve hiçbir Moğol bu anlaşma dışında kalmadı. Ayrıca Kürtlerin bütün beldelerini de ele geçirmeye meyletti. İşte bu siyaseti ile o, Hulâgu ve Büyük Han'ın teşkilatlarının yok olmasını istiyor.*” Ağır, *Kalavun Dönemi Siyasi Olayları*, 41-42.

⁴⁴⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), 111-113; Spuler, *İran Moğolları*, 90-93; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 535; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 241-243.

⁴⁴¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 353.

etti.⁴⁴² Şehzade Gazan'ın idaresi altındaki Horasan ve yine Şehzade Geyhatu'nun idaresinde olan Anadolu hariç Irak, el-Cezire ve Azerbaycan'ı, ırkdaşları olan Yahudiler arasında paylaştırdı.⁴⁴³ Yahudi vezir Sadüddeve, Han'ın Müslüman düşmanlığından yararlanarak halka karşı zorbalıklara girişti.⁴⁴⁴

Dış politikada ise Ahmet Teküdar'ın Müslüman ülkelerle iyi ilişkiler kurma siyaseti, yerini Hülagü ve Abaka Han dönemlerinde olduğu gibi yine Papa ve Avrupalı ülkelerle ittifak kurma arayışına bıraktı. Han, bu doğrultuda Uygur kökenli olduğu tahmin edilen Nesturi rahip Rabban Sauma'yı⁴⁴⁵ elçi olarak Avrupa'ya gönderdi. Annesinin de bir Hristiyan olduğunu hatırlatan Argun Han, atalarının Hristiyan hamiliğine dikkat çekerek “*Müslümanların toprağı sizinle bizim aramızda olduğundan, onu kuşatacak ve boğacağız... Müslümanları Tanrı'nın, Papa'nın ve Kağan'ın yardımıyla kovacağız*” diyerek kendisinin de bu minvalde düşündüğünü ortaya koymakta ve Kubilay Han tarafından kendisine verilen Hristiyan topraklarını himaye etme görevinde Memlüklere karşı çıkacağı Suriye seferinde kendisine yardımcı olmalarını istemekteydi. Ancak Argun Han devrinde de Batı ile Memlüklere karşı kurulması kararlaştırılan bu ittifak gerçekleşmedi.⁴⁴⁶

Argun Han'ın ölümünden sonra yerine Geyhatu'nun tahta çıktığı görülmektedir. Geyhatu, Şaman inancından ayrılmamış olmakla birlikte, selefleri devrinden beri itibar gören Budizm'e karşı ilgili oldu. Bunun yanında gerek Anadolu umumi valiliği görevinde iken gerekse hükümdarlığı devresinde devletin bünyesindeki bütün dinlere

⁴⁴² Reşîdüddin Fazlullah, 159-160; Ricoldus, 60; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 353; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 245.

⁴⁴³ Reşîdüddin Fazlullah, 167; Spuler, *İran Moğolları*, 96; Özkan Dayı, *İran Moğollarında İdari Bürokrasi (1231-1295)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2017, 129; Abdülkadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 8, 361.

⁴⁴⁴ Spuler, *İran Moğolları*, 96; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 535.

⁴⁴⁵ Soy itibarıyla Hristiyan Uygur Türkü Öngütlere mensup olan Rabban Sauma, 1220 yılında Çin'in başkenti Pekin'de dünyaya geldi. Bu çevrede Hristiyan inancıyla yetişen Sauma, 25 yaşına geldiğinde ise yemin ederek rahip oldu. Bu dönemde tanıştığı Markos isimli bir arkadaşıyla birlikte kutsal mekânları ve din adamlarını ziyaret etmek amacıyla batıya doğru seyahate çıktı. Dini amaçlarla çıktığı bu seyahat onu, İlhanlılar nezdinde Avrupa'ya gönderilen bir elçi statüsüne kadar ulaştırdı. Özgür Türker, Rakkus Karaduman, “XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Savma'nın Elçilik Misyonu”, Alparslan Demir, Tuba Tombuloğlu, Eralp Erdoğan, Ömer Düzbakar (Ed.), *Türk Tarihine Dair Yazılar III – Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan*, (ss. 723-743), Gece Kitaplığı, Ankara 2018, 735-738.

⁴⁴⁶ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 354-357; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 246-248.

eşit davrandı. Hristiyanlara olduğu kadar Müslümanlara karşı da iyi bir yaklaşım içerisinde, müsamahakâr ve saygılı oldu.⁴⁴⁷

Fakat içteki bu ılımlı siyasete rağmen dışardaki siyaset değişmedi. Geyhatu'nun hükümdarlığı süresince de Memlûklerle mücadele devam etti. Memlûk sultanı Kalavun ile Geyhatu arasında vuku bulan gerginlik ve restleşmeler, taraflar arasında bir savaş hazırlığına sebep olmuşken Kalavun'un 1293'te ölmesi, olası bir savaşı önledi.⁴⁴⁸ Zikredildiği gibi İlhanlılar bölgede Müslüman Memlûklere karşı Hristiyan Ermenilerin her zaman destekçisi oldular. Kalavun'dan sonra Memlûk tahtına çıkan Eşref Halil, Akka'nın fethinin akabinde Ermenilerin elinde bulunan Kal'atü'r-Rum'u alarak ismini Kal'atü'l-Müslimîn olarak değiştirdi. Ermenilere yardım için bölgeye gelen İlhanlı birlikleri geç kalmışlardı. Bundan bir süre sonra Geyhatu, Eşref Halil'e gönderdiği mektupta Halep'i talep ettiğini bildirdi. Geyhatu'ya rest çeken Sultan ise Bağdat'ı ellerinden alarak yeniden Hilafet merkezi yapacağını haber veriyordu. Ancak bu gergin iletişim hali iki hükümdarın da kısa aralıklarla ölmesi üzerine sona erdi.⁴⁴⁹

2.5. Tokta Han Döneminde Dini Münasebetler

Altın Orda Devleti'nde Emir Nogay'ın artan tahakkümü ve nihayetinde suikast girişimi sonucunda Tula Buka'nın ölümü üzerine tahta Tokta Han geçti ve fetret devri sona erdi. Tokta Han devrinde de Mısır ile mektuplaşmalar ve diplomasi devam etti.⁴⁵⁰ Bu dönemde basılan paralar üzerinde Tokta Han'ın, *es-Sultanü'l-a'zam*, *Gıyasü'd-dünya* ve *el-Adil* gibi İslami ifadelerle yer verdiği görülmektedir. Ancak dinin yayılmasına yardım eden anlamını taşıyan Gıyaseddin gibi İslami bir unvanı almasına rağmen Tokta Han'ın Müslüman değil de bir Budist olduğu bilinmektedir. Bunun yanında Müslümanlara her zaman müsamahakâr davranmış ve sempati ile yaklaşmıştır.⁴⁵¹

Tokta Han'ın dini tercihleri en azından bu noktada Memlûkler ile dini münasebetler geliştirilmesinin önüne geçti. İlhanlılar ile olan mücadele de bu dönemde

⁴⁴⁷ Ekici, *Geyhâtû ve Zamânı*, 148-149; Yuvalı, "Geyhatu Han", 45.

⁴⁴⁸ Abdülkadir Yuvalı, "Geyhatu Han", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 45.

⁴⁴⁹ Sağlam, "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", 109-110.

⁴⁵⁰ Baybars, "Zübdetü'l-fikre", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 226.

⁴⁵¹ Alameddin Birzâlî, "Târihu'l-Birzâlî", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 315; Zehebî, "Târihu'l-İslâm", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 359; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 72-73; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 49; Kalan, "Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)", 28.

yine devam etti. Tokta Han, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın Memlûklerle giriştiği mücadeleler sırasında hareke geçerek Azerbaycan'ın Altın Orda'ya bırakılmasını talep etti. Ancak bu isteklerine karşılık müspet bir cevap alamadı. Din tercihi noktasında iki ülke arasında rollerin değiştiği görülmektedir. Ancak en azından Tokta Han zamanında dini anlamda iki taraf arasında bir etkileşimden söz edilememektedir.

Diğer yandan Gazan Han'ın İlhanlı tahtına çıkması ile birlikte Memlûklerle süregelen mücadelede yeni bir döneme girildi. Bu minvalde İlhanlılar cephesinde Memlûklere karşı bir sefer hazırlığının başladığı görülmektedir. Gazan Han'ın giriştiği taht mücadelesinden başarıyla çıkması Baydu'nun yanında yer alan Uyratlar'ı⁴⁵² can güvenliği konusunda endişelendirmiş, bunun üzerine Uyratlar'ın reisi Turgay ve maiyetindekiler kaçarak Memlûkler'e sığınmışlardı. Seferin düzenlenmesine Memlûklerin kendilerine sığınan bu Moğol kumandanlarını himaye etmeleri de sebep olmuştur.⁴⁵³

Bu esnada Memlûk Devleti tahtında Moğol asıllı bir hükümdar olan Ketboğa oturmaktaydı. Ketboğa, Mısır'a iltica eden soydaşlarını çok iyi karşıladı ve her yerde iskân edilmelerini, ikta sahibi olmalarını sağladı. Moğollardan zaten nefret eden Mısır halkı ve devlet erkânının öfkesi bu hareketten sonra daha da arttı. Çünkü Moğol asıllı bu topluluk İslami esasların tam tersine hareket ederek kendi inançlarını yaşamak noktasında İslam dininin gerektirdiği hassasiyetten uzak bir tutum sergiliyorlardı. Bu tutumları Ramazan ayında daha fazla göze batmaya başladı ve hem Uyratlar hem de Sultan Ketboğa gıyabında oluşan tepki onun tahttan ilga edilmesine kadar devam etti.⁴⁵⁴

İki devlet arasında yaşanan bu Uyratlar krizinin yanı sıra İlhanlı Devleti'nde Gazan Han'ın iktidarı ele almasından sonra bazı isyanlar patlak verdi. Asilerden biri olan Moğol kumandanı Sülemiş, Anadolu genel valiliğinin kendisinin hakkı olduğu iddiasıyla isyan etti. Bunu haber alan Gazan Han'ın, Kutluğşah'ı Anadolu'ya göndermesi üzerine Sülemiş Memlûklere sığınma talebinde bulundu. Bu sırada Memlûk

⁴⁵² Uyratlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Cüneyt Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15, 2000, 106-108.

⁴⁵³ Reşidüddin Fazlullah, 254-256; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 65; Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", 108; Ahmet Sağlam, "İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3 (6), 2016, 38.

⁴⁵⁴ Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 67-68; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, 83-85.

Devleti tahtında bulunan Hüsameddin Lâçin, Sülemiş'in bu isteğini olumlu karşılayarak din düşmanı olarak algıladığı Gazan Han'a karşı desteklediğini ve Anadolu Naibliğini kendisine verdiğini bildirdi.⁴⁵⁵ Gazan Han'ın İslamiyet'i kabul etmiş olmasına rağmen din düşmanı olarak algılanmasının sebebi, daha önce Ahmet Teküdar'da olduğu gibi Müslüman oluşunun samimiyetine inanılmaması olabilir.⁴⁵⁶

Gazan Han, Sülemiş isyanını bastırdıktan sonra sıra Memlûklere karşı çıkılacak olan sefere geldi. Ancak Gazan Han'ın kendisi de bir Müslümandı ve Müslümanları

⁴⁵⁵ Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", 115; Sağlam, "Hüsameddin Lâçin ve Saltanat Dönemi", 176; Ahmet Sağlam, "Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (41), Aralık 2015, 558.

⁴⁵⁶ Gazan Han, çok küçük yaşlardan itibaren koyu bir Budist olarak yetiştirilmiş ve ihtidasına kadar bu dinin öğretilerini samimiyetle yerine getirmiştir. Şehzade Baydu ile giriştiği saltanat mücadelesi esnasında Emir Nevruz'un telkinleriyle –Baydu'ya karşı devlet ve ordu bünyesindeki Müslümanların desteğini kazanmak için- İslamiyet'i kabul ettiği ve Mahmud ismini aldığı kaynaklarda mevcuttur (1295). Gazan Han, Emir Nevruz'un ricası üzerine kendisiyle görüşen Şeyh Sadruddin'in de bulunduğu bir ortamda Kelime-i Şehadet getirerek İslam'a girdiğini ilan etmiştir. Han'ın Müslüman olması siyasî ve dini sebeplere dayandırıldığı için ihtilaflıdır. Bazı kaynaklar siyasî amaçlar doğrultusunda İslamiyet'i kabul ettiğini ileri sürmekle birlikte Reşidüddin, Gazan Han'ın dini seçiminde samimi olduğunu şöyle ifade etmektedir: "*Gazan gibi büyük kudrete sahip bir hükümdarı din değiştirmeye zorlayabilecek başka ne gibi bir maksat tasavvur edilebilir? Hem de öyle bir hükümdar ki, ecdadı dünyanın yarısını istila etmişti.*" Gazan Han'ın Müslümanlığının siyasî olup olmadığı tartışmaları bir yana, onun zamanından itibaren İslamiyet, İlhanlı Devleti'nin resmi dini haline geldi. Kazvinî, 488; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 92-103; Arnold, 330-331; Mevlana Şeyh Muhammet, *İslam Yayılış Tarihi*, (Çev. Ali Genceli), Toker Yayınları, İstanbul 1971, III, 979-980; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 255-256; İhsan Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, Okurakademi, İstanbul 2014, 261-266; A. Bausani, "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında İran'da Din-Religion Under The Mongols", (Çev. Mustafa Uyar), *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32, 2002, 226 R. Amitai Preiss, "Gâzân Khan, Maḥmūd", *Encyclopaedia Iranica*, 2000 (2012), X, 381; <http://www.iranicaonline.org/articles/gazan-khan-mahmud> (26.03.2019); Hanifi Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *Bilig Dergisi*, 73, 2015, 209-213; Bartold, "Gazan", 729. Gazan Han'ın Müslüman olmasını sağlayan ve İlhanlı siyasî hayatında önemli etkileri olan Emir Nevruz, İran'da önemli bir Moğol yöneticisi olan Argun Aka'nın geride bıraktığı oğullarından en ünlü olanıdır. Peter Jackson, "Argūn Āqā", *Encyclopaedia Iranica*, 1986 (2011), II, 401-402; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 61; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 254; Gazan Han'ın şehzadelik ve hükümdarlık devrelerinde önemli hadiselerde rol oynayan Emir Nevruz Mısır ile gizlice haberleştiği iddiasıyla 14 Ağustos 1297'de idam edildi. Zikredildiği üzere Gazan Han'ın da Müslüman olmasında etkili olan Nevruz'un Mısır'a gönderdiği iddia edilen mektubun içeriği şöyledir: "*Allah'a hamdolsun padişah Müslüman'dır. Lakin bendeniz İslam dinini kuvvetlendirmek istediğim zaman emirler mani olmaktadırlar. Arzumuz, onlarla mücadelede aklen ve dinen de uygun olduğu gibi, birbirimizle ittifak ederek ayakta durmamızdır. Ben, kardeşlerim Lakzî (Lagzi Kürgen) ve Hâcî (Hâcî Nârîn)'ya, bizim ittifakımızdan evvel hazırlık yapmalarını yazdım. Yoksa ben kendim yapar, İran memleketini ele geçirir ve size teslim ederim. Kayser'in elindeki birkaç tane elbiseyi hediye olarak size gönderiyorum.*" Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 122. Devlet bünyesinde önemli bir etkiye sahip olmakla birlikte emirlik mevkiinde bulunan Nevruz'un bu girişimi daha önce aynı şekilde Mısır'a dini birlikteliklerini vurgulayan bir mektup gönderen Nogay'ın hareketiyle benzerlik göstermesi bakımından dikkate şayandır. Her iki emir de, iki hükümdar arasında vuku bulabilecek olan diplomatik ilişkilere kendilerini dâhil etmiş olmakla birlikte mektuplarında din unsurunu kullanmaktan ve bu şekilde ortak bir paydada buluştuklarını belirtmekten geri kalmamışlardır. Nogay'ın Baybars'a gönderdiği mektup için bkz: Mengü-Timur Han Dönemi Dini Münabesetler, 76.

kardeş sayan İslam, bu savaşı caiz kılmıyordu.⁴⁵⁷ Bu yüzden de Gazan Han, Memlük askerlerinin Mardin civarında saldırılarda bulunarak Müslümanlara zulmettikleri ve camilerde içki içtiklerini ileri sürerek âlimlerden fetva aldı.⁴⁵⁸ Böylelikle seferini dini bir temele dayandırarak, harekâtına meşruiyet zemini oluşturmakta ve kendisini adeta İslam dininin koruyucusu, Müslümanların hamisi gibi göstermekteydi.⁴⁵⁹

Bu düşünceyi seferden sonra Mısır'a gönderdiği mektubun içeriğinde görmek mümkündür. *“Bismillahirrahmanirrahim. Kendisine selamdan sonra konuya geçelim. Allah Teâla bizi ve sizi aynı milletten yarattı ve bizi İslam diniyle şereflendirdi ve bizi destekledi. Bizi nurunu yaymakla görevlendirdi ve biz de bu görevi yerine getirdik. Aramızda olanlar Allah'ın takdiriyle olmuş şeylerdir. Bu da sizin sebep olduğunuz bir olaydır. Allah kullarına zulmetmez. Bu mektubu yazmamızın sebebi, bir grup askerinizin başka ülkelerde dahi insanların saygı gösterdiği, şeytanların zincirlenip, cehennem kapılarının kapatıldığı mübarek Ramazan ayında Mardin ve civarına saldırmaları ve ahalinin gaflet anında bastırıp gelerek insanları öldürmeleri, esir alıp, kötü şeyler yapmaları ve zamansız bir şekilde Allah'ın haram saydığı fiilleri işlemeleri; haram yiyip, günah işlemeleri ve putperestlerin dahi yapmadığı şeyleri yapmalarıdır. Mardin halkı perişan bir vaziyette ve feryad-ı figan ederek bize geldi. Nimet ve bolluktan sonra eşkıyalıkla yüz yüze geldiler. Kapımızı çalıp bizden yardım istediler. Kapımızda korku içinde beklediler. Asaletimiz bizi titretti, İslam'ın hamiyeti bizi harekete geçirdi. Bu yüzden hemen atlandık. Çünkü artık duramazdık. Ülkelerini(ze) girdik ve Allah'a ancak güvenliği sağlamak amacıyla O'nun hoşnut olacağı şeyler yapacağımıza söz verdik. Allah'ın kullarının yeryüzünde fesat çıkarıp küfre sapmalarına razı olmayacağını, kadınların kirletilip, çocukların esir edilmesine rıza göstermeyeceğini bildik. Bu yüzden sizin üzerinize temiz bir niyetle ve İslam hamiyetini taşıyan kalplerle geldik. Sizi perme perişan ettik. Bizi size gönderen, size karşı bize yardım etti. Kendini güven ve*

⁴⁵⁷ “Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin. Şayet biri ötekine saldırırsa Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer dönerse aralarını adaletle düzeltin ve adaletle davranın. Şüphesiz ki Allah adil davrananları sever. Müminler ancak kardeşirler. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin ve Allah'tan korkun ki rahmete eresiniz”, (Hucurat/9-10). “İki Müslüman birbirlerine kılıç çektiği zaman öldüren de, ölen de cehennemdedir.” İmam Buhârî, *Sahîh-i Buhârî I-VI*, (Çev. Soner Duman), Karınca & Polen Yayınları, İstanbul 2009, I, 33.

⁴⁵⁸ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 138; Erdem, “Olçaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri”, 26; Sağlam, “Gazan Han'ın Suriye'yi İşgal Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, 38.

⁴⁵⁹ “Fesadların saldırgan ellerinin Müslüman beldelerinden kırılmasının Hazret-i Rahmani'nin tayin ettiği 'adil hükümdar'a vacib olduğu” yönünde aldığı fetva için bkz: Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 138.

huzur içinde sanan köye döndünüz (ayet) ve arkanızı dönüp kaçtınız. Kılıçlarımızdan kaçarak kurtuldunuz. Buna rağmen biz, zafer kazanmamıza rağmen sizleri affettik ve boğazınıza kılıç dayamadık. Askerlerimize yeryüzünde sizin yaptıklarınızı yapmamayı önceden bildirdik ve onlara mümkün olduğunca affedici olmalarını öğütledik. Buna karşılık sizden bir minnet de beklemedik. Çünkü sapıklarla savaşırken dahi İslam'ın hükmü böyledir....”⁴⁶⁰

Nasır Muhammed'in cevabi mektubu da en az Gazan Han'ınki kadar iğneleyici idi. Han'ın sürekli Müslüman olduğunu vurgulamasının her zaman Ermenilerle iş birliği yapan İlhanlı askerlerinin Kudüs'e Hristiyanlarla birlikte saldırması hareketiyle çeliştiğini vurgulayan Nasır, din ve dünya işlerinde tam bir meşruiyet kazanmak istiyorsa Halife'ye itaat etmesi gerektiğini de belirtti. Bununla birlikte bütün köprüleri yakmayan Nasır Muhammed, bir barış yapılmasına sıcak baktığını *kâfirlere karşı birlikte mücadele* yaklaşımıyla ifade etti.⁴⁶¹

Gazan Han, fetvanın verilmesinden sonra hazırlıklara hız verdi. Han'ı Suriye'ye sefere çıkmaya iten sebeplerden bir diğeri de Lâçin döneminde can güvenliğinden endişe ederek İlhanlılara sığınan Memlük emiri Seyfeddin Kıpçak'ın onu bir sefer yapmaya teşvik etmesiydi. Bunun üzerine ikinci kez Memlük Devleti tahtına çıkan Sultan Nasır da Gazan Han'ın sefere çıkacağı haberi üzerine hazırlıklarını tamamlayarak harekete geçti. Taraflar, Ekim 1299'da Humus yakınlarında Vadi'l-Hazindar'da karşılaştı ve zaman zaman dengelerin değiştiği savaş nihayetinde İlhanlıların galibiyetiyle sonuçlandı.⁴⁶²

Fakat bu sefere Müslüman halka yapılan zulmün önüne geçmek amacıyla çıkılmış olmasına karşın, Moğol orduları tarafından büyük bir tahribatın gerçekleştirildiği kaydedilmektedir. Nitekim yağma ve talanla birlikte camilerde

⁴⁶⁰ İbni Tagrıberdi, 105; Sağlam, “Memlük-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, 114.

⁴⁶¹ Sağlam, “Memlük-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, 117-118; Sağlam, “Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur”, 115.

⁴⁶² İbni Tagrıberdi, 97-99; Reşidüddin Fazlullah, 277-279; Aksarayî, *Müsameret'ül-Ahyar*, (Çev. M. Nuri Gençosman), 310-311; Spuler, *İran Moğolları*, 11-112; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 362; Clot, 77; Yiğit, *Memlükler (648-923/1250-1517)*, 71-72; Ayaz, *Memlükler (1250-1517)*, 40; Ahmet Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi İlhanlılar-Memlükler (1298-1304)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017, 85-96; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 138-145; Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, 69; Sağlam, *Memlük Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, 219-224; Mustafa Uyar, “İlhanlı-Memlük Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdi el-Hazindâr Savaşı”, *ICANAS*, (ss. 3253-3260), VII, Ankara 2012, 3255; Sağlam, “Gazan Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, 38-39.

uygunsuz davranışlar sergilendiği görüldü. Bunun yanında İlhanlı ordusuyla ortak hareket eden Ermeni ve Gürcü askerler de bu sefer sırasında adeta İslam'a ve Müslümanlara karşı duydukları kını kusarcasına birçok insanı esir aldı veya öldürdüler. Pek çok cami, medrese ve mescidi yakıp yıkarak yaklaşık 10 bin civarı Müslümanı esir ettiler. Ancak anlaşıldığı kadarıyla yapılan bütün bu zulüm ve tahribat Gazan Han'ın bilgisi dışında gerçekleştirildi.⁴⁶³

Bölgedeki insanlar, yöneticiler ve askerler Moğol birleşik ordusunun bu acımasız saldırılarından kaçmanın yollarını ararken dönemin ünlü Hanbeli fakihî İbn Teymiyye, Dımaşk'ta halkı katliamdan korumak için Gazan Han'ın huzuruna çıkma cesaretini gösterdi. Beraberindeki bir heyetle Han'ın huzuruna çıkan İbn Teymiyye tercüman vasıtasıyla şunları söyledi: *“Gazan'a söyle: Sen, Müslüman olduğuna iddia ediyorsun. Duyduğumuza göre, yanında kadı, İmam ve müezzin de bulunduruyormuşsun. Baban ve deden ise kâfir idiler. Ancak, senin yaptığını yapmadılar. Onlar, yaptıkları anlaşmalara sadık kalmışlardır. Sen, anlaşmalarına uymadın, verdiğin sözlere uymadın...”* Gazan Han, bu sözler üzerine yumuşadı ve üstelik Müslüman esirlerin serbest bırakılmasına da müsaade etti.⁴⁶⁴

Bunun akabinde Gazan Han savaşı ve galibiyetini halk nezdinde haklı göstererek kendisinin otoritesini benimsemelerini istemiş olmalı ki ayet ve hadislerle güçlendirdiği bir emanameyi Dımaşk'ta yayınlarak daha önceki idarecilerin hak din yolundan uzak olduklarını, kendilerinin ise İslam dininin esas temsilcisi, hizmetçisi ve Müslüman halkın meşru yöneticisi olduklarını bildirdi.⁴⁶⁵ Bunun akabinde Dımaşk'ta Cuma namazı sırasında okunan hutbede Nasır Muhammed yerine *“es-Sultânü'l-A'zamü el-Melikü'l-A'zamü, Sultânü'l-İslami ve'l-Müslimîn, Muzafferu'd-Dünya ve'd-Dîn, Mahmud Gâzân”* (İslam'ın ve Müslümanların sultanı, dünya ve dinin muzafferi, en büyük Sultan Mahmud Gâzân Hân) unvanıyla Gazan Han'ın adı zikredildi.⁴⁶⁶ Yukarıda ifade edildiği gibi İlhanlı ordusu tarafından büyük tahribatlar gerçekleştirildi. Bu yüzden de Gazan

⁴⁶³ Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi*, 100-102.

⁴⁶⁴ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 664-665.

⁴⁶⁵ Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi*, 98; Erdem, “Olçaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri”, 25; Sağlam, “Gazan Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, 40-41.

⁴⁶⁶ İbni Tagrıberdi, 101; Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi*, 98; Sağlam, “Gazan Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, 40.

Han'ın ordusuyla birlikte ayrılmasından sonra hutbe yeniden Nasır Muhammed adına okunmaya başladı.⁴⁶⁷

Devletin kurulduğu ilk zamanlardan itibaren mücadele halinde olunan Memlûklere karşı ilk ciddi başarıyı almış olan Gazan Han, bunun verdiği cesaretle ikinci Suriye seferi için harekete geçti. Bu seferi başlatmasında, bir önceki seferinde Suriye valisi olarak atadığı Kıpçak'ın, Sultan Nasır'ın davetiyle yeniden Memlûk saflarına geçmesinin yarattığı öfke de rol oynamaktaydı. Ancak Gazan Han, olumsuz hava şartları yüzünden Memlûklerle karşılaşmaksızın bu seferden geri döndü. Reşidüddin'e göre Gazan Han, Müslüman halka acıyarak merhamet etti ve bu yüzden geri dönme kararı aldı.⁴⁶⁸

Gazan Han, giderken Suriye'de bir birlik bırakmış ve geri döneceğini söylemişti. Bunun üzerine Mısır'da büyük bir hazırlığa girişildi. Memlûklere karşı intikam hırsıyla düzenlenen üçüncü sefer sırasında Gazan Han, batılı devletlere elçiler göndererek Memlûklere karşı müşterek hareket etme teklifinde bulundu.⁴⁶⁹ Ancak selefleri döneminde olduğu gibi Gazan Han devrinde de gerek Memlûklere ve gerekse Altın Orda'ya karşı Batıyla bir ittifak kurulamadı.⁴⁷⁰

Taraflar savaş hazırlıklarını sürdürürken halk arasında da hareketlilikler meydana geldi. Halk bir taraftan topraklarını ve canlarını korumak isterken diğer taraftan Müslüman olan İlhanlılara karşı savaşmak konusunda tereddüt yaşıyorlardı. Bu noktada İbn Teymiyye'nin⁴⁷¹ telkinleri ile halkı ve Sultan'ı Moğollara karşı bir savaşa

⁴⁶⁷ Spuler, *İran Moğolları*, 112; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 151-153; Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi*, 98; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 69; Yuvalı, "Gazan Han", 430.

⁴⁶⁸ Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi*, 109.

⁴⁶⁹ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 230-231; Sağlam, "Gazan Han'ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye'nin Siyasi ve Dini Mücadelesi", 43.

⁴⁷⁰ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 231; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 262

⁴⁷¹ 661 (1263)'de Harran'da dünyaya gelen İbn Teymiyye Takuyiddin, Moğol saldırısı sırasında ailesiyle birlikte Dimaşk'a göç etti. Dedesi ve babası gibi Hanbeli ekolünde yetişen bir âlim olan İbn Teymiyye, yaşadığı dönemde girdiği siyasi ve dini tartışmalarla dikkatleri üzerine çekmiş önemli bir kişiliktir. İtikadi konularda Kur'an ve Sünnet'in lafzına uyan, te'vili kabul etmeyen Selef anlayışını savunmuş ve bu anlayışın sistemleşip bir akım haline gelmesini sağlamıştır. M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 399-400; Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, 29-34. İbn Teymiyye'nin Moğollarla karşı hem dini hem siyasi arenada büyük bir mücadeleye giriştiği görülmektedir. İbn Teymiyye, *Tevhid ve Kader*, (Çev. İsa Canpolat), Takva Yayınları, Ağustos 2011, 19-38; Ferhat Koca, "İbn Teymiyye, Takuyüddin", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 391-405; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 631-681.

ikna ettiği görülmektedir.⁴⁷² Halkı ikna edebilmek için şu ayeti hatırlattı: “Her kim, kendisine yapılan kötülüğe aynısıyla karşılık verir ve zulme uğrarsa, Allah onun yardımcısıdır. Şüphesiz Allah, affedici ve merhamet edicidir. (Hac/60)”⁴⁷³ Hatta bunun için Gazan Han’ın Müslüman olduğu halde Hristiyanlarla iş birliği içinde olduğunu işaret ederek ona karşı girişilecek olan mücadelenin cihat niteliği taşıdığını vurguladı. Savaş öncesinde Hz. Peygamber’in Mekke’nin fethi sırasındaki tutumunu örnek göstererek askerlerin oruç tutmalarını dahi engelledi. İbn Teymiyye, Mısır’a gelerek Sultan Nasır’ı savaşa ikna etmeye çalıştı ve yardıma gelmeyip savaştan geri durduğu takdirde halkın başka bir yöneticinin idaresini kabul edeceğini söyleyerek, biraz da tehditkâr bir üslup kullanarak, Sultan’ın cesaretinin çekincelerinin önüne geçmesini sağladı. Böylece hazırlıklar hız kazandı ve harekete geçildi.⁴⁷⁴ Nihayet her iki taraf Nisan 1303 tarihinde Mercü’s-Suffer yakınlarındaki Şakhab köyü mevkiinde karşılaştı. Savaş Memlûklerin kesin galibiyetiyle sonuçlandı. Bu galibiyet Mısır’da Müslüman halk tarafından büyük bir coşku ile karşılandı.⁴⁷⁵

Yukarıda da görüldüğü gibi Gazan Han’ın İslamiyet’i kabul etmesine rağmen, Memlûklere karşı Avrupalı Hristiyan devletlerle görüşmeler yaparak müttefik arayışına girdiği bilinmektedir. Bilhassa Han’ın Memlûklere karşı kazandığı Vadi’l-Hazindar Savaşı’ndan sonra Avrupa’nın İlhanlılara olan ilgisi yeniden artmaya ve diplomatik münasebetler hız kazanmaya başladı. Bu doğrultuda Bizans İmparatorluğu, Fransa Kralı Philippe, Kıbrıs Kralı II. Henry, Aragon Kralı II. James, Katalonya Kralı II. Jakob, Venedik Cumhuriyeti ve Papa ile mektuplaşmalar gerçekleşti. Bu mektuplarda Memlûklere karşı girişilecek bir ortak harekât ve kutsal toprakların Hristiyanlara verilmesi mevzu bahis edilmekteydi. Gazan Han’ın bu isteği seve seve kabul etmesi Avrupa’nın onu Hristiyan hamisi, hatta sevicisi olarak görmesine sebep oldu. Gazan

⁴⁷² Fatih Yahya Ayaz, “Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2007, 18; Th. Emil Homerin, “Memlûkler Dönemi Mısır’ında Süfîler ve Tasavvuf Aleyhtarları – Taraflar ve Kurumsal Çevre Üzerine Bir İnceleme”, (Çev. Salih Çift), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1), 2002, 250.

⁴⁷³ Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 666.

⁴⁷⁴ Sağlam, *Suriye’de Hâkimiyet Mücadelesi*, 144-146; Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, 666; Sağlam, “Gazan Han’ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye’nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, 49-50.

⁴⁷⁵ İbni Tagrıberdi, 102-103, 109-112; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 73-75; Spuler, *İran Moğolları*, 115; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 362; Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, 40; Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 156-166; Sağlam, *Suriye’de Hâkimiyet Mücadelesi*, 108-110, 123-141; Fatih Yahya Ayaz, “Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)”, 11-24; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed’in Siyasi Faaliyetleri*, 230-247; Sağlam, “Gazan Han’ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye’nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, 46.

Han'ın bu davranışları Onun dini tercihindeki samimiyetin sorgulanmasına yol açmaktaydı. Diğer yandan Gazan Han'ın bu ittifak teşebbüsleri onun dini tercihinin meşruiyetine zeval gelmesin diye olacak ki dönemin İlhanlı kaynakları bu hususta suskun kaldı. Bununla birlikte Gazan Han'ın bu devletler ile yaptığı bütün görüşmelere rağmen herhangi bir somut ittifak oluşumu gerçekleşmediği de bilinmektedir.⁴⁷⁶

Tokta Han döneminde İlhanlılarda iki saltanat değişikliği yaşandı. Gazan Han'ın ölümünden sonra veliaht tayin edeceği bir oğlu olmadığı için kardeşi Olcaytu, biat alarak hanlık tahtına oturdu. Kaşani'nin ifadesine göre Olcaytu, küçük yaşta ataları gibi şirk üzere “Budist olarak” yaşadı. 7 yaşından sonra Hristiyan annesi tarafından Nikolas adıyla vaftiz edilerek bir Hristiyan olarak yetiştirildi. Ancak evliliği esnasında Müslüman eşinin teşvik ve telkinleriyle İslamiyet'i benimsedi. Olcaytu Han, İslamiyet'i kabul ettiği ilk zamanlarda Sünni-Hanefi mezhebini benimsedi ancak daha sonra 1309 yılında Şii mezhebine geçti.⁴⁷⁷

Han'ın mezhep değiştirme sebepleri hakkında farklı rivayetler olmakla birlikte⁴⁷⁸ siyaset odaklı bir amaç olup olmadığı eldeki araştırmanın konusu açısından daha da önemlidir. İlhanlıların bölgedeki en büyük rakibi olan Memlûkler, tıpkı daha önceki büyük İslam devletlerinden Zengiler, Eyyubiler ve Selçuklular gibi cihat anlayışla Sünni İslam dünyasının hamisi olma rolünü üstlenmişlerdi. İlhanlı hükümdarları ise bu temsilin karşısında, Şii İslam ekolü çerçevesinde bir siyaset izlemeyi tercih ettiler.⁴⁷⁹ Bu durum ise iki devlet arasındaki ilişkileri olumsuz yönde

⁴⁷⁶ Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, 223-232; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, 371; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 261; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 260; Yuvalı, *İlhanlı Hükümdarlarının Hristiyan Dünyası İle Münasebetleri*, 276.

⁴⁷⁷ Kaşânî, 68, 131; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 363; Arnold, 332; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 270-271; Hanifi Şahin, “Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiiliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 64, 2012, 117.

⁴⁷⁸ Olcaytu Han'ın mezhep değiştirmesi konusunda birkaç farklı rivayet zikredilir. Bunlardan biri Han'ın gördüğü bir rüya sonucu mezhebini değiştirdiği yönündendir. Diğer bir rivayete göre Han'ın İslamiyet'i kabul ettiği andan itibaren etrafında onu Şiiliği benimsemesi yönünde ikna etmeye çabalayan Şia'ya mensup âlimlerin uğraşlarının bir sonucu olarak Şiiliği benimsediği yönündedir. Ancak bunlar arasında bilinen en yaygın rivayete göre Olcaytu Han, öfkeli bir anında üç kere boş ol diyerek karısını boşamasından sonra bu meselenin çözümü için Sünni mezhep âlimlerinin fetvalarına başvurdu. Ancak sunulan hüлле usulünü beğenmeyince hüллеyi batıl sayan Şii âlim Allâme Hillî'nin görüşüne başvurdu. Allâme Hillî ise boşanmanın iki şahit huzurunda vuku bulmadıkça gerçekleşmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine Olcaytu Han Şii mezhebini benimsedi. Şahin, “Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Han'ın Şiiliği”, 118-120; Saffet Köse, “Hülle”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 475-477; Mustafa Öz, “Hillî, İbnü'l Mutahhar”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 37-39.

⁴⁷⁹ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 271; Şahin, “Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiiliği”, 125; Muammer Gül, “İlhanlı-Memlûk Rekabetinden Osmanlı-Memlûk Rekabetine: Hicaz Su Yollarının

etkiledi. Olcaytu Han, tahta çıkar çıkmaz selefleri döneminde sürekli mücadele halinde bulunmuş olan Memlûklerle ilişkileri düzeltmek için harekete geçti.⁴⁸⁰

Han, bu doğrultuda daha önce İlhanlı Devleti'ne gelip hapsedilen elçileri serbest bırakarak işe başladı. Elçileri çok iyi karşılayan Han'ın sarf ettiği şu sözler, diplomatik ilişkilerde din mefhumunun ne kadar önemsendiğinin mühim bir göstergesidir: “*O Muhammed, ben de Muhammed'im. Ülke mamur hale gelinceye kadar on iki yıllık bir barış istiyoruz. Kardeşim Gazan memleketi harap hale getirdi. O Müslüman görünse de kâfirdir. Suriye'ye girmesi benim ve ümeramın rızası olmadan olmuştur. Bunun için Allah onun canını aldı. İlhanlı ümerası Mısır sultanına selam göndererek bu fitnenin sonlandırılmasını ve barış yapılmasını isterler.*”⁴⁸¹

Olcaytu Han'ın bu çabaları Memlûk Sultanı nezdinde karşılık bulmuş olmalı ki bu dönemde karşılıklı elçilerin gidip geldiği ve ilişkilerin düzeldiği görülmektedir.⁴⁸² Nitekim Sultan Nasır, bu sırada Altın Orda hanı Tokta'nın bir elçilik heyeti göndererek bulunduğu “*bizim azmimiz ona (Harbende Olcaytu) karşı hareket etmektir, askerlerinizi toplayıp bize gelin, onu ülkeden kovmak üzere buluşalım, atınızın ayağının bastığı ülke sizin, bizim atımızın ayağının da> bastığı ülke bizim olsun*” şeklindeki teklifini, Olcaytu Han ile aralarında dostluk münasebetleri kurulduğunu söyleyerek reddetti.⁴⁸³ Fakat Olcaytu Han'ın Şii mezhebini benimsemesi⁴⁸⁴ Sünni Müslümanların temsilcisi konumundaki Sultan Nasır'ı memnun etmedi. Bu da taraflar arasındaki iyi münasebetlerin bozulmasına yol açtı.⁴⁸⁵

Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı”, *Belleten*, LXX (259), TTK, Ankara 2006, 849; Koprıman, “Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)”, 59.

⁴⁸⁰ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 272; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, 251.

⁴⁸¹ Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, 251; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 272.

⁴⁸² Nüveyri, *Nihayetu'l-ereb*, Tiesenhause, 396; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 272; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, 251-252.

⁴⁸³ El-Mufaddal, “en-Nehcü's-sedid”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 340; Nüveyri, “Nihayetu'l-ereb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 396; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 143; Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*, 49-50.

⁴⁸⁴ Kaşani'nin verdiği rivayete göre, Olcaytu Han'ın gördüğü bir rüyayla Şii mezhebini benimsemesinden sonra Sünniliğin akideleri terk edilmeye başlandı. Okunan hutbelerden halifelerin adları çıkarılarak sadece Hz. Ali ile oğullarının isimleri zikredilir oldu. Ezanların okunuşunda dahi bir takım değişikliklere gidildi. Bu sırada Sünni mezhebine mensup olanların da nüfuzunun azaldığı görülmektedir. Kâşânî, 135-136.

⁴⁸⁵ Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 75. Nasır Muhammed'in seleflerinden Sultan Baybars, hükümdarlığın ilk yıllarından itibaren Sünni İslam dünyasının lideri imajıyla hareket etti. 1270-1273

2.6. Özbek Han Döneminde Dini Münasebetler

Tokta Han'ın bir Budist olmasına rağmen dini karakteri gerek ülke içinde gerek dış politikada ön plana çıkmadı. Tokta Han'ın kendisine veliht olarak tayin ettiği oğlu İlbasar, babasının aksine İslam'ı benimsedi. Ancak tahta çıkamadan daha Tokta Han'ın sağlığında hayatını kaybetti. Tokta Han'ın ölümünden sonra tahta yeğeni Özbek Han çıktı.⁴⁸⁶

Özbek Han, kendisinin Altın Orda Devleti'nin yeni hükümdarı olduğunu Memlükler de dâhil bütün İslam memleketlerine elçiler vasıtasıyla bildirdi. Han'ın Zeyneddin Karaca el-Hazindâr ve Hâs Türk adındaki elçileri 1315 yılının sonunda Kahire'ye geldi ve 1316 yılının başında da Sultan Nasır'ın huzuruna çıktı. Özbek Han, Sultan Nasır'a pek çok hediye ile birlikte gönderdiği mektupta, İslamiyet'in doğuda Çin'den batıda Altın Orda Devleti'nin son hududuna kadar genişlemiş olmasından duyduğu mutluluk ve heyecanı dile getirdi. Ayrıca iktidara geldikten sonra devlet bünyesinde İslam'a girmemiş olan kişilere ihtida veya kendisiyle savaş seçeneklerini sunduğunu, İslamiyet'i kabul etmeyenlerle vuruşup, birçoğunu öldürdüğünü ve kalanları esir edip Sultan'a gönderdiğini bildirdi. Sultan da çok iyi karşıladığı Han'ın elçilerini değerli hediyeler ve kendi elçilik heyeti ile birlikte Altın Orda ülkesine gönderdi⁴⁸⁷ ve Altın Orda ülkesinde bir cami yapılması için yarlıg çıkardı.⁴⁸⁸

Sultan Nasır, iki devlet arasındaki din temelli bu dostluğu pekiştirmek için Cuçi sülalesinden bir prensesle evlenmek düşüncesini elçileri vasıtasıyla Özbek Han'a bildirdi. Özbek Han ve devlet erkânı ilk başta bu meseleye karşı isteksiz yaklaştılar. Daha sonra fikir değiştirerek bu isteği olumlu karşıladıklarını bildirerek izdivaç için bir takım şartlar koştular. Ancak şart koşularak istenen şeyler çok ağır olduğu için Sultan bu izdivaçtan vazgeçti.⁴⁸⁹ Fakat daha sonra Özbek Han, iki devlet arasındaki dostluğun

yılları arasında ellerindeki son kaleleri de almak suretiyle Suriye'deki İsmaili varlığına son verdi. Böylelikle diğer düşmanlarına karşı Şiilerden gelebilecek tehlikeleri bertaraf etmiş oldu. Durmuş, 73-74.

⁴⁸⁶ Zehebî, "Târîhu'l-İslâm", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 359.

⁴⁸⁷ Nüveyri, "Nihayetu'l-ereb", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 287; Yiğit, *Memlükler (648-923/1250-1517)*, 144; Ahmet Sağlam, "Nâsır Muhammed Dönemi Memlük-Altın Orda Münâsebetleri: Stratejik İttifaklar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (61), 2018, 328.

⁴⁸⁸ Khelejani, 108.

⁴⁸⁹ Broadbridge, "Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols", *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, 274. Moğol prensesi için istenilen mehirde "bin tuman altın –ki bir tuman on bin altın olmakla, tutarı bir milyon lira eder-, bir de bir milyon at, bir milyon mükemmel savaş elbisesi ve saire istemişlerdi. Bundan başka bunların tesellümü için büyük emirler ile kadınlardan bir cemaatin gelmelerini vesaireyi de şart kılıyorlar idi." Ayrıca bu izdivacın söz,

bozulmamasını istemiş olacak ki öne sürdüğü ağır şartlardan vazgeçerek Sultan tarafından gelen elçilik heyetini bir Moğol prensesiyle gönderdi.⁴⁹⁰ Özbek Han, ilk baştaki tavrı ve kararının aksine alelacele düğün heyetini göndermekle birlikte Sultan'a yazdığı mektupta beğenmediği takdirde prensesi geri gönderebileceğini de bildiriyordu. Ancak Nasır Muhammed cevabi mektubunda “*Biz güzellik aramıyoruz, soylu bir aile ve kardeşimle (Özbek Han) yakınlaşmak istiyoruz ki biz ve o bir parça olana dek*” demek suretiyle ilişkilerini iyi tutmaya çalışmak yönündeki çabasını açıkça ifade etti.⁴⁹¹

Taraflar arasındaki iyi ilişkiler karşılıklı jestlerle pekiştirilmeye çalışıldı. Nitekim Kafalı'nın Mufaddal'dan aktardığı şu bilgi iki taraf arasındaki iyi münasebetlerin bir başka göstergesidir: “*Demirkapı (Balkan dağları üzerindeki)'dan Harezme, Sudak'tan Bulgar iline kadar bütün ülkelerdeki camilerin minberlerinde Özbek Han, Mısır Sultanı Melik Nasır ile Halife için dua edilmektedir.*”⁴⁹²

Özbek Han da Berke Han gibi İslamlaştırma siyasetine devam etti. Ancak onun devrinde İlhanlılar ile münasebetler dini boyutta değil Batu Han devrinden beri var olan Azerbaycan meselesi dâhilinde gelişti. Bununla birlikte Altın Orda Devleti tarafından gönderilen ve Azerbaycan bölgesini talep eden elçilere olumsuz cevap verildikten sonra Özbek Han bu kez aradaki ilişkileri düzeltmek için bir elçilik heyeti gönderdi. Olcaytu Han'ın barış yanlısı bir siyaset izlediği görülmektedir.⁴⁹³

Olcaytu Han'ın ölümünden sonra yerine geçen Ebu Said Bahadır Han'ın henüz çok küçük yaşta olması durumundan faydalanmak isteyen Özbek Han, derhal harekete geçerek İlhanlı topraklarına taarruzda bulundu. Bu taarruz haberi üzerine İlhanlı ordusunun da harekete geçmesi ile birlikte taraflar Kür Nehri kıyısında karşı karşıya geldi. Fakat bir savaş meydana gelmeden Özbek Han kuvvetlerinin geri çekildiği, bu kuvvetlerin çekilirken de geçiş güzergâhlarındaki Müslümanların kutsal mekânlarına hakaret ederek halka zulmettikleri, daha önce Özbek Han'ın da ziyarette bulunmuş olduğu Azerbaycan çevresinde ünlü olan Pir Hüseyin'in mezarını dahi soydukları

dünürlük, hediyeleşme ve evlenme yılı olmak üzere dört yılın sonunda gerçekleşebileceğini bildiriyorlardı. Nüveyri, *Nihayetu'l-ereb*, Tiesenhausen, 302, 304.

⁴⁹⁰ Nüveyri, *Nihayetu'l-ereb*, Tiesenhausen, 304-305; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 75-76; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 241; Sağlam, “Nâsır Muhammed Dönemi Memlûk-Altın Orda Münâsebetleri”, 328; Gökbilgin, 21-24; Broadbridge, “Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols”, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, 274.

⁴⁹¹ Yiğit, “İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler”, 113.

⁴⁹² Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 82.

⁴⁹³ Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*, 52.

görülmektedir. Özbek Han'ın İslamiyet'i benimsedikten sonra ülke içinde İslam odaklı bir siyaset izleyerek devlet bünyesinde İslamiyet'i yaymaya çalışmasıyla zıt düşen bu durum şaşırtıcıdır. Nitekim durumdan haberdar olan Han, yapılanların sorumlularını derhal cezalandırdı.⁴⁹⁴

Özbek Han, Mısır ile aralarında olan dostluk bağına güvenerek Sultan Nasır'dan İlhanlılara karşı yardım talebinde bulundu. Ancak Nasır, Han'ın bu talebini geri çevirdi. Çünkü bu dönemde Nasır Muhammed ile Ebu Said arasında çok sıkı dostluk bağları kurulmuştu. Öyle ki bu iki hükümdar birbirlerine “kardeşim” diyerek hitap ediyorlardı.⁴⁹⁵ İki ülke tarihinde ilk defa Nasır ile Ebu Said arasında on yıllık bir anlaşma imzalandığı görülmektedir. Bu yakınlaşma Özbek Han'ı rahatsız etmiş olacak ki Sultan Nasır, bu anlaşmayı Müslümanların çıkarlarını kollamak için yaptığı yönünde bir açıklama yaptı.⁴⁹⁶ Ayrıca yine Nasır'ın Özbek Han'a yazdığı bir mektupta “*Ben, Ebû Sa'îd ile onun ancak Müslüman olduğundan iyi ilişkiler kurdum. Onun Mekke'ye gitmesini de yasaklayamam, çünkü Mekke'yi ziyaret etme İslam'ın şartlarından biridir*” demesi Özbek Han'ın tepkilerine rağmen iki hükümdar arasındaki ilişkilerin sıklığını göstermektedir.⁴⁹⁷

Bu noktada, Ahmet Teküdar dönemiyle birlikte başlayan ve özellikle Gazan Han devrinden itibaren sistematik bir şekil alan İslamlaşma serüvenine rağmen iyi ilişkilerin neden Ebu Said dönemine kadar kurulamadığı sorusu akla gelebilir. Dini pencereden değerlendirildiğinde iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin bu kadar geç kurulmuş olması yukarda da zikredilen mezhep hususundan kaynaklanmış olabilir. Nitekim İslamiyet'i devletin resmi dini haline getiren Gazan Han ve kendisinden sonra tahta çıkan kardeşi Olcaytu Han, Şii taraftarlarının etkisiyle bu mezhebe temayül göstermişlerdi.⁴⁹⁸ Olcaytu Han'ın oğlu ve son İlhanlı hükümdarı olan Ebu Said ise Sünniliği benimsemişti.⁴⁹⁹ Bu

⁴⁹⁴ Khelejani, 87. Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*, 55-57.

⁴⁹⁵ İbn Tagrıberdi, 146; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 80.

⁴⁹⁶ Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 143-144; Gökbilgin, 18.

⁴⁹⁷ Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*, 60; Khelejani, 108-109.

⁴⁹⁸ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 363. Olcaytu Han'ın İslamiyet'ten ayrılıp ayrılmama noktasında şüpheye düştüğü bir anda Emir Turumtaz ona şöyle dedi: “*Ey âlem padişahı, hiç kuşku yok ki karındaşın Gazan Han padişahlar ve akıllı kimseler içinde en akıllısı ve en mükemmeliydi. Bütün İslam mezheplerini inceledi ve her türlü eksiklikten ve çirkinlikten uzak olan Şia mezhebini hepsine yeğledi.*” Bunun üzerine Sultan mezkûr mezhebe karşı temayüller göstermeye başladı. Kâşânî, 134.

⁴⁹⁹ Bausani, 227; Doğan Kaplan, “Şiiliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları”, *Marife Şia Özel Sayısı*, 3, Konya 2008, 188.

bakımdan Nasır Muhammed ile Ebu Said'in iyi ilişkiler kurmasını aynı mezhebi benimsemiş olmalarına bağlamak olanağı doğmaktadır.

Ebu Said döneminde İlhanlı Devleti ile Memlükler arasındaki münasebetlerin bir ayağı da Anadolu'ya uzanmaktaydı. Nitekim Anadolu'daki karışıklık ortamının giderilmesi için 1317 yılında Emir Çoban'ın oğlu Demirtaş Noyan, Anadolu genel valiliğine atandı.⁵⁰⁰ Adil, iyi bir yönetici olan ve Anadolu'ya nizam getiren Demirtaş döneminde halk refaha ulaştı. Diğer Moğol Noyanlarının aksine Demirtaş Noyan, bu başarılı ve merhametli yönetimiyle kendini Anadolu halkına sevdirdi.⁵⁰¹ Ancak Demirtaş, Anadolu'da sağladığı hâkimiyet ortamında merkeze yani İlhanlı Devleti'ne karşı bağımsız bir yönetici gibi tavır takılmaktaydı. Nihayet 1322 yılında Demirtaş, adına hutbe okuttu ve sikke kestirdi. Demirtaş'ın bağımsız hareket ettiği haberini alan Emir Çoban, Ebu Said Bahadır Han'dan izin isteyerek derhal Anadolu'ya hareket etti. Çoban, oğlunu ikna ederek beraberinde merkeze getirdi. Emir Çoban, bu isyan hareketinde suçu başka emirlere atmakla, oğlunu aklayarak onları idam ettirdi. Ebu Said Bahadır Han'ın huzuruna çıkan Demirtaş Noyan, yalnız affedilmekle kalmayıp yeniden Anadolu valiliği görevine geri döndü (1320-1322).⁵⁰²

Demirtaş Noyan, Anadolu'da yeniden hâkimiyetini kurduktan sonra güneydeki Kilikya Ermenilerini sindirme politikası izlemeye başladı. Bu doğrultuda da Memlük Sultanı Nasır'a bir mektup gönderdi. Mektupta; *"Hepimiz Müslümanız, bize layık olan nusret-i din üzere müttefik olmaktır. Bu hususta düşmana karşı müttefik olmamız ve Ermenileri teyip eylemekliğimiz lazım gelir. Onları bize sadık bırakmağa muvaffak olursak bu geçitlerden gidip gelecek halk ve tüccar ve hacılar, ferah ve serbest gelip giderler, aramızdaki dostluk devam ederse düşmanlık bertaraf olur"* diyerek dini birlikteliklerini ileri sürüp yardım talebinde bulundu. Bu yardım teklifini kabul eden

⁵⁰⁰ Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", 601-603; Hasan Geyikoğlu, "Moğolların Selçuklular'dan Sonra Anadolu'ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52, 2014, 98.

⁵⁰¹ Kemal Ramazan Haykıran, "Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 2009, 164.

⁵⁰² Cahen, 294; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", 609; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 109; Haykıran, "Demirtaş Noyan", 168

Nasır Muhammed'in gönderdiği birliklerle Ayas Kalesi, Mayıs 1322 tarihinde fethedildi.⁵⁰³

Daha önce zikredildiği gibi Demirtaş Noyan'ın babası olan Emir Çoban ile Ebu Said arasındaki ilişkiler bozulunca Çoban ve oğlu Dimaşk Hoca idam edilmişti. Babası ve kardeşinin başına gelenleri öğrenen Demirtaş, kendisinin de artık tehlikede olduğunu görüyordu. Bu yüzden de Mısır'a iltica etme kararı aldı. Sığınma isteği Sultan tarafından kabul edilen Demirtaş, yerine Anadolu valisi olarak kayınbiraderi Alaeddin Eretna'yı bıraktı⁵⁰⁴ ve Mısır'a iltica etti.⁵⁰⁵ Bunun haberini alan Ebu Said, Sultan Nasır'dan Demirtaş'ı kendisine teslim etmesini istedi. Dostane ilişkilerin sekteye uğramasını istemeyen Nasır bu isteği kabul etti ve Demirtaş'ın cansız bedenini teslim etti.⁵⁰⁶

Özbek Han'ın 1340 yılında ölmesinden sonra yerine önce veliaht tayin ettiği Tini Bek geçti. Fakat bir süre sonra öldürüldü.⁵⁰⁷ Akabinde Altın Orda tahtına çıkan Canı Bek Han da İslamiyet'i benimsedi ve yaymak için çaba sarfetti.⁵⁰⁸ Bununla birlikte Canı Bek Han'ın dış siyasetinde de din unsurunun etkili olduğu görülmektedir. Şöyle ki son İlhan olan Ebu Said Bahadır Han'ın 1335 yılında ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nin parçalanmasıyla birlikte bu coğrafyada yeni teşekküller ortaya çıkmaya başladı. Daha önce bahsedildiği gibi İlhanlı Devleti'nde önemli bir konum edinmiş olan Emir Çoban'ın torunu Melik Eşref, İlhanlı kalıntıları üzerine Azerbaycan'da kendi hâkimiyetini tesis etti. Ancak Eşref'in kötü yönetimi ve kendi öz kızıyla münasebet kurmaya çalışmak gibi gayriahlaki davranışlar sergilemesi büyük tepki toplamasına yol

⁵⁰³ Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", 623-624; Sağlam, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, 293-295; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 107-108.

⁵⁰⁴ Kemal Göde, "Eretnaogulları", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 295; Haykıran, "Demirtaş Noyan", 173. Emir Eratna, Abaka Han'ın en güvendiği emirlerden olup Anadolu'ya gönderilen, burada Müslüman olarak Kayseri emirliği görevinde bulunan Cafer (Taycu) Bey'in oğludur. Emir Eratna'nın soyu hakkında iki görüş ağırlık kazanmaktadır. Bunlardan biri Moğol, öteki Uygur kökenli olduğu yönündedir. Kemal Göde, *Sultan Alâeddin Eratna*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, 4-9; Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, TTK, Ankara 2000, 26-29.

⁵⁰⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 663; Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, 33-34; Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", 629-631; Broadbridge, "Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols", *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, 267; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 90.

⁵⁰⁶ Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 123; Broadbridge, "Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols", *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, 267; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 91-92.

⁵⁰⁷ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi I-II*, (Çev. A. Sait Aykut), 480; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 82-83; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 249; Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", 400, Kafalı, "Özbek Han", 109.

⁵⁰⁸ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 83; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 110.

açtı. Bunun üzerine Tebrizliler Canı Bek Han'a gelerek, “*Melik Eşref, aslını bilmediğimiz bir mesele hakkında bizden akıl aldı. Ancak bu bilmediğimiz mesele onun kendi kızı imiş. Şimdi biz, kendi kızını alan bu kâfire köle olmuş durumdayız. Siz ise İslam padişahısınız. Şimdi Müslümanları bu kâfirden kurtarmak size vaciptir*” dediler. Canı Bek Han ise bir süre düşündükten sonra bu meseleyi çevresindeki âlimlere danıştı. Onlar da bu sözü onaylayarak Müslümanları kurtarmanın ona vacip olduğunu bildirdiler. Bunun üzerine harekete geçen Canı Bek Han, Azerbaycan üzerine yürüdü ve nihayetinde bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldı.⁵⁰⁹

Canı Bek Han zamanında Memlûklerle olan iyi ilişkiler, selefleri dönemine göre daha asgari bir seviyede cereyan etti. Bu cümleden olarak Canı Bek Han zamanında Memlûklere sadece iki kez elçilik heyeti gönderildi. Mısır'a gelen heyetin pek çok değerli hediye ile birlikte getirdiği bir mektuba Sultan'ın verdiği ‘*babalarımız tarafından tesis edilmiş olan dostluğu devam ettirmek isteriz*’ mealindeki cevabı, taraflar arasındaki ilişkilerin eskiye nazaran ne kadar azaldığını göstermektedir.⁵¹⁰ Bu sırada Osmanlı Devleti hâkimiyet sahasını genişleterek Rumeli'ye kadar yayılmış idi. Altın Orda ve Memlûk devletlerinin Çanakkale Boğazı yoluyla kurduğu münasebetler Osmanlı Devleti'nin bu geçiş güzergâhına sahip olmasıyla kesintiye uğradığı görülmektedir.⁵¹¹

Canı Bek Han'ın Azerbaycan'ı hâkimiyet altına aldıktan kısa bir süre sonra geri dönüş yolunda hayatını kaybetmesiyle birlikte Altın Orda Devleti yeniden fetret dönemine girdi. Bu dönem, Cuçi sülalesine mensup Toktamış Han'ın Altın Orda tahtını ele geçirdiği 1379 tarihine kadar devam etti. Toktamış Han da selefleri gibi Memlûklerle temas kurdu. Fakat bu temaslarda dini söylemlere veya yaptırımlara rastlanmamaktadır. Mektuplaşmalarda daha çok Toktamış Han ve Sultan Berkuk'un ortak düşmanı olan Timur aleyhine kurulmak istenen ittifak söz konusuydu. Ancak bu ittifak önce Timur ardında da Toktamış'ın ölümüyle akim kaldı.⁵¹²

⁵⁰⁹ Ötemiş Hacı, 55-56; Kamalov, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri*, 60-63.

⁵¹⁰ Gökbilgin, 36.

⁵¹¹ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 132.

⁵¹² Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, 93-94; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 106-114; Yiğit, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, 103-105; Hayrunnisa Alan Akbıyık, “Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi”, *Bilig*, 27, 2003, 135.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MOĞOLLAR VE ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE DİN

3.1. Moğolların Kabul Ettiği Dinler ve Din Anlayışları

Din kelimesinin kökeni ve manası hakkında muhtelif görüşler vardır. Bu cümleden olarak Arapça, Eski Farsça, Ârâmî-İbrânî, Soğd ve Sanskritçe'de din kelimesinin birbirine yakın kullanımları vardır. Genel olarak ise adet, gelenek, mükâfat, itaat, ceza, hesap, İslam gibi anlamlar taşımaktadır. Terim olarak din kelimesi, Kur'an'daki kullanımına göre *“tarihin akışına ve tabiatın gidişine yön veren, zamana ve âleme hükmeden, dini ortaya koyan, hesap gününü elinde tutan Allah'ın otoritesi”* şeklinde tanımlanmıştır.⁵¹³

Dinin tanımı da her dine ve çeşitli disiplinlere göre farklı şekillerde yapılmıştır. Örneğin sosyolojik perspektiften bakan Durkheim'e göre din, *“bir cemaatin meydana gelmesini sağlayan ayin ve inançlar sistemidir.”* Bir dinler tarihi araştırmacısı olan Witold Tyloch dini *“bir inançlar, davranışlar ve sosyal hayatın muayyen şartlarına göre oluşturulmuş kurumlar sistemi”* şeklinde tanımlar. İslam âlimlerinden Seyyid Şerif Cürcani'nin din tanımı ise şöyledir: *“Din, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği şeyleri kabule çağıran ilahi bir kanundur.”*⁵¹⁴

Moğollar genel olarak Şamanist olmakla birlikte tarihi seyir içerisinde Budizm, Hristiyanlık, Yahudilik, İslamiyet gibi pek çok dinin etkisi altın girmiş, bazılarını da kabul etmişlerdir.⁵¹⁵ Bu minvalde Altın Orda Devleti'nin dini eğilimini anlamlandırma adına Moğolların genel dini kabullerini değerlendirmeye tabi tutmak gerekmektedir. Nitekim Moğollarda siyasî amacın büyük bir aracı olarak görülen din farklı coğrafyalarda itikadi manada farklı inanç tezahürlerini de ortaya koymaktadır.

3.1.1. Şamanizm

Moğolların en eski dinleri Şamanizm idi.⁵¹⁶ Şamanizm bir din değil vecde dayanan bir inanç sistemidir. Şamanizm, dar manada Sibiryaya ve Orta Asya'ya mahsus

⁵¹³ Günay Tümer, “Din”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 312-313.

⁵¹⁴ Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, 4-6; Baki Adam, “Din Hakkında Genel Bilgiler”, Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ss. 35-56), Grafiker Yayınları, Ankara 2015, 41-42.

⁵¹⁵ Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, 103.

⁵¹⁶ Arnold, 314; W. Radloff, *Sibiryaya'dan I-II*, (Çev. Ahmet Temir), Maarif Basımevi, İstanbul 1956, II, 3; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, MEB, İstanbul 1976, 14.

bir dinsel olgudur. Şaman kelimesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Kelime Tunguzca'da "sihirbaz, kâhin" anlamlarını karşılıyorsa da bu kelimenin Sanskritçe'deki sramana (dilenci-rahip) kelimesinin Çince'de şamen (bilge kişi) ve Tunguzca'da da şaman şekline dönüştüğü, Arapça'daki şümeniyye (Budizm) kelimesinin de buradan türediği kabul edilmektedir. Ayrıca kelimenin etimolojisini Mançuca veya Moğolca'ya dayandıran görüşler de mevcuttur. Şaman kelimesi Moğolcada ise *bügü*, *bögü* veya *kami* kelimeleri ile ifade edilmektedir.⁵¹⁷

Öbür dünyayla ve çeşitli ruhlarla ilişki kurduğuna, hastalıkları şifacı yönüyle iyi ettiğine inanılan, toplumun dini törenlerini, ayinlerini kendine özgü bir takım tekniklerle gerçekleştiren kişiye Şaman ya da Kam denir.⁵¹⁸ Doğaüstü güçlere sahip olduğuna inanılan Şaman, diğer insanlardan farklı kişiliğe sahip olan, ruh bozukluğu ve ölümü tecrübe etmiş, kendisine karşı korkuyla karışık saygı duyulan kişidir.⁵¹⁹ Şamanın elde ettiği bu saygı, güç ve yetki herhangi bir resmi kurum tarafından kendisine bahşedilmiş değildir. O, bu gücü görünmez kudretlerden edinmekteydi.⁵²⁰ Şamanın görevleri arasında gelecekte haber vermek, av hayvanlarının sayısını ve ürünlerin verimini artırmak, hastaları iyileştirmek, doğa olaylarının gerçekleşmesini sağlamak ya da yönlendirmek, kaybolan eşyaları bulmak, dünyalar arasında yer değiştirerek, transa geçerek ruhlarla insanlar arasında iletişimi sağlamak ve bu minvalde büyü ve sihre dayanan daha pek çok şey vardır.⁵²¹

Şamanizm inancına mensup olan Moğollar tek ve kudretli bir Gök Tanrı'ya inanırlar fakat onun için dini ayinler gerçekleştirmezlerdi. Bunun yerine totem tarzında kutsal sayılan bazı küçük cisimlere adaklar adar, kurban keser ve ibadet ederlerdi.

⁵¹⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Basımevi, Ankara 1986, 74-75; Harun Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, 55; Mircea Eliade, *Şamanizm İlk Esrime Teknikleri*, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi, Ankara 2006, 22; Sadettin Buluç, "Şaman", *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1979, XI, 310-311; Harun Güngör, "Şamanizm", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 325; Zekiye Tunç, *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2007, 8.

⁵¹⁸ Radloff, *Sibirya'dan*, 19; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 72; Mehmet Dikici, *Türklerde İnançlar ve Din*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, 407.

⁵¹⁹ Fuzuli Bayat, *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, 21; Radloff, *Sibirya'dan*, 19.

⁵²⁰ John Andrew Boyle, "Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi", (Çev. Orhan Şaik Gökyay), *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, 297, Nisan 1974, 6941.

⁵²¹ Göngör, *Türk Din Etnolojisi*, 66; Boyle, "Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi", 6941.

Bunun yanında atalar kültü⁵²² olarak bilinen geçmiş ruhlara tapınma adetleri vardı. Moğollar bu ruhlara karşı saygılı idiler. Ruhların, iyi veya kötü haslet ve davranışlarına göre kendilerini ödüllendireceğine ya da cezalandıracağına inanırlardı. Bu yüzden de ruhları memnun etmek için şamanları aracı olarak kullanırlardı.⁵²³

Moğollar nezdinde şamanların büyük bir öneme ve etkiye sahip olduğu, saygıyla karşılandıkları bilinmektedir. Moğolların Büyük Hanı Cengiz'in büyü yaparak doğaüstü varlıklarla transa geçtiği yönünde rivayetler mevcuttur. Bununla birlikte Cengiz Han'ın şamanlara saygı duyup onları yakın çevresine dâhil ettiği görülmektedir. Cengiz'in yakınında bulunan iki şaman (beki)⁵²⁴ ona, “*seni han yapacağız*” demişlerdir. Yine Cengiz'in yakınında bulunan Kökötçü adlı şaman 1206 kurultayında “*Tanrı benimle konuştu ve dedi ki: Timuçin'e ve çocuklarına dünyanın bütün topraklarını bağışladım ve kendisine Cengiz Han ismini verdim*” diyerek Han'ın elde ettiği bu büyük iktidara dini bir meşruiyette kazandırmış oldu. Fakat Cengiz Han, yakınında bulundurup sözlerine itimat ettiği bu şamanı ve efradını iktidarına ve ailesine karşı mütecaviz hareketlerini gördüğü zaman bertaraf etmekten de çekinmedi.⁵²⁵

Kaynaklarda Cengiz Han'ın bizzat kendisinin de şaman bir yönünün olduğu belirtilir. Tabakat-ı Nasırı'nin yazarı Cüzcani'den nakille A. Boyle, Cengiz Han'ın bu yönünü şöyle tasvir ediyor: “*Bu muzaffer hanın büyüde ve hud'ada bir üstad olduğunu kaydediyor. Zaman zaman onun cezbeye tutulmak âdeti idi ve bu baygın halinde onun dilinden her türlü şeyler çıkıyordu ve bu cezbe hali, ilk şamanlığa başladığı zamanlardakine benziyordu ve ona hâkim olan cinler, zaferlerini önceden haber veriyorlardı. Sırtındaki ve ilk seferde giydiği kaftan ve çamaşırlar bir sandığa konulmuştu ve onları yanında götürmek âdeti idi. ne zaman kendisine bu vahiy gelse,*

⁵²² İnsanın, soyundan geldiği ulularına, büyüklerine, atalarına karşı beslediği saygı ve sevgi, bu büyüklerin ölümünden sonra zamanla korkuyla karışık bir kutsiyet halini almaya başlamıştır. Bu insanların ruhlarının aile ve toplumla birlikte yaşamaya devam ettiğine inanılmış ve zamanla tapınılan bir varlık haline gelmiştir. Atalar kültü adı verilen bu anane, tarihin en eski devirlerinden itibaren varlığı bilinen bir inanç sistemidir. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, 1-3; Günay Tümer, “Atalar Kültü”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 42.

⁵²³ Arnold, 314; Muhammet, 359-360.

⁵²⁴ Biki ya da beki şeklinde anılan bu kişi Moğollarda en yüksek makamdaki din adamı idi. Bu unvan, Cengiz Han ile birlikte vücut bulan İmparatorluk çağından önce de mevcuttu. Merkitler ve Oyratlar gibi diğer kabileler arasında da kullanımı vardı. Wilhelm Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, (Çev. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu), Örgün Yayınları, İstanbul 2008, 273; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilâtı – Moğol Göçebe Feodalizmi*, (Çev. Abdülkadir İnan), TTK, Ankara 1944, 79-81; Erdoğan, “Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar”, 259-260.

⁵²⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, 163-166; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 89; Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, 74-77.

her ne şart altında olsun – zaferler, teşebbüsler, düşmanların ortaya çıkmaları, memleketlerin bozgunu ve fetihleri – onun arzu ettiği herhangi bir şey, bütün bunlar, onun dilinden haber verilirdi. Bir kişinin bunları yazıya geçirmesi ve torbanın içine koyarak bir mühür vurması adetti ve Cengiz Han tekrar kendine gelince, haber verdiklerini onların kendisine okumaları mutattı ve bunlara göre hareket ederdi ve az-çok, gerçekten, bütün bunların hepsi doğru çıkardı.”⁵²⁶

Cengiz Han'ın ve Moğol aristokrasisinin büyük kısmının Şamanist olduğu İmparatorluk nezdinde Budist, Hristiyan veya Müslüman din adamları da bulunuyordu ve her türlü vergiden muaf tutularak dini kimlikleri sayesinde kendilerine iltimas tanınıyordu.⁵²⁷ Moğollar tek bir tanrıya inanırlar ve göklerle yerlerin yaratıcısı olduğunu kabul ederlerdi. Bu tanrı gözle görülen ve görülmeyen her şeyin yaratıcısı idi ve dünyadaki ödül ve cezaları da O verirdi. Fakat Moğollar dualar ya da dini ayinler yoluyla bu tanrıya tapılmazdı.⁵²⁸ Moğollar ayrıca ölümden sonra başlayan bir hayatın varlığına da inanırlardı.⁵²⁹

Şamanist Moğollar, doğadaki bazı unsurlara da kutsiyet atfedip tapınırlardı. Bunun en güzel örneği Cengiz Han döneminde karşımıza çıkmaktadır. Cengiz Han, Merkitlerin, eşini de kaçırdıkları bir baskının intikamını almadan önce Moğollarca kutsal sayılan Burkan Haldun dağına çıkarak ibadet etti ve Tanrı'dan yardım diledi. Daha sonra *“Burkhan Haldun tepesine çıktım. Haldun Burkhan'ın yardımıyla, bir kırlangıcın hayatı gibi hayatım kurtuldu.. Burkhan Haldun'a her sabah tapınmalıyım, bunu neslim ve neslimin nesli böyle bilsin.”* dedi.⁵³⁰

Cengiz Han ve ondan sonra oğulları zamanında Hristiyan, Müslüman ve Budist misyonerler, Moğollar arasında aktif bir şekilde faaliyetlerini yürüttüler.⁵³¹ Bu faaliyetlerin ilk dönemlerde işe yaramadığı görülmektedir. Nitekim babasının

⁵²⁶ Boyle, 6942-6943.

⁵²⁷ Arnold, 315.

⁵²⁸ Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of The Mongols Whom We Call The Tartars*, (Transl. Erik Hildinger), Branden 1996, 42.

⁵²⁹ İhsan Arslan, “Büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın Din Algısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (38), 2015, 1018.

⁵³⁰ İnan, *Türk Dini Tarihi*, 36.

⁵³¹ Arnold, 314-315.

ölümünden sonra Moğol hanı olan Ögedey Han da babası gibi Şamanist kalmış olmakla birlikte diğer dinlere karşı saygılı olmaya özen gösterdi.⁵³²

3.1.2. Budizm

Budizmin kurucusu olan Buda'nın asıl adı Sidharta (Siddhartha – amacına ulaşmış olan, başarılı) Gotama'dır. Derin bilgiye ulaşmış, aydınlanmış, uyanmış, gerçeği tanımış anlamlarına gelen Buda ismi bir lakap olarak sonradan ona verildi. Milattan önce 560 tarihinde bugün Nepal yakınlarında bulunan Kapilavastu'da doğduğu kabul edilmektedir. Hindistan'ın kuzeydoğusunda Sakya krallığı yöneticisinin oğlu olarak dünyaya gelen Sidharta, 29 yaşına kadar bir prens olarak sarayda hayatını idame ettirdi. Ancak bu zamandan sonra bir münzevinin yaşantısından etkilendi ve sarayı, ailesini, eşini, çocuğunu terk ederek dünya hayatından uzaklaşıp bir ormanda inzivaya çekildi. Fakat bu yaşamın da aradığı kurtuluşu getirmediğini anlayarak bu hayattan vazgeçti. Daha sonra bir ağacın altına oturarak kendini tevekkül ve murakabeye bıraktığı bir sırada 35 yaşlarında iken tenasüh çemberinden kurtulmanın yolunu bulduğunu, aydınlandığını ilan ederek gezmeye başladı. Ülke genelinde yaptığı gezilerde öğretilerini anlatarak birçok talebe kazandı. Öğretilerini her yerde anlatmaya, talebelerini de bu öğretileri anlatması için değişik yerlere göndermeye başladı. Bu şekilde 45 yıl boyunca hakikatlerini anlattıktan sonra 80 yaşında hayatını kaybetti.⁵³³

Buda'nın öğretilerine ve doktrinlerine *dhamma* denir. Buda'nın ölümünden sonra toplanan konsillerde Buda'nın öğretilerini ihtiva eden kutsal metin vücuda getirildi. En eski Budist kutsal kitabı *Tipitaka*'dır. Budizm, Hindistan'daki kast sistemine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Budizm'de asıl önemli olan tenasüh çemberinden ve ıstıraptan kurtulmaktır. Bu yüzden de bu dinin mensupları dünyayı kimin yarattığıyla veya bir tanrının var olup olmadığı meselesiyle ilgilenmezler. İnanç merkezlerinin odağında Buda vardır ve bu durum da Buda'yı tanrılaştırmalarına yol açmıştır. Buda bir tanrının varlığına inanmamış olmakla birlikte onu yok da saymamıştır. Budistler için her şeyi kontrol altında tutan yegane kudret *Karma*'dır.

⁵³² Kushenova, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan*, 37.

⁵³³ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Otağ Yayınları, İstanbul 1983, 157-158; Bukkyō Dendō Kyōkai, *Buda Talimatı*, Kosaido Printing Co., Ltd., Japan 2000, 2-9; Walter Ruben, *Buddhizm Tarihi*, (Çev. Abidin İtil), Sakarya Basımevi, Ankara 1947, 50-67; Ali İhsan Yitik, "Budizm", Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ss. 355-383), Grafiker Yayınları, Ankara 2015, 236-357; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, 130-132; Mazhar Murat Yemenlioğlu, *Dinler Tarihi*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2016, 288-291; Hüseyin Yılmaz, *Budist Metafiziği*, Hece Yayınları, Ankara 2007, 20-36; Günay Tümer, "Budizm", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 352-353.

Istırap ve çile unsuru olan tenasüh ise bir hayattan diğere geçişi, yeniden vücut bulmayı ifade edip sadece insanlar değil bütün canlıların yaşadığı bir olaydır. Tenasühten kurtulmanın yolu ise nirvanaya ulaşmaktır. Nirvana insani arzu ve ihtiraslardan kurtularak serinliğe ermeyi ifade eder. Buda, Nirvana'ya ulaşmak için saray hayatı ve çile gibi iki aşırılık arasındaki orta yolu bulmak gerektiğini telkin etmektedir.⁵³⁴ Bugün 400 milyon civarında inananı bulunan Budizm, Hindistan'dan Japon adalarına kadar Moğolistan, Hindistan, Çin, Mançurya, Tibet, Tayland, Kore, Burma, Kamboçya gibi birçok ülkede taraftara sahiptir. Asya merkezli bir din gibi görünmekle birlikte batıda da çok sayıda Budist bulunmaktadır.⁵³⁵

Şamanist Moğolların en çabuk uyum sağladığı din Budizm oldu. Çünkü Budizm öğretileri keskin sınırlara sahip değildi. Diğer bir ifade ile Moğol Şamanizminde bulunan bazı tanrı ve tapınma ritüellerini yok saymak yoluna gitmeden bu iki inanç sisteminin bir sentezini oluşturdu. Bu da Moğollar arasında bu dini benimsemeyi kolaylaştırdı. Bu ılımlılık durumu Budist keşişlerin de Moğol hanları nezdindeki yerini ve itibarını artırdı.⁵³⁶

Güyük'ün ölümünden sonra Moğol Büyük Han'ı olan Mengü, dedesi Cengiz Han gibi bütün dinlere karşı müsamaha gösterirdi. Yahudi hahamları dışında⁵³⁷ bütün din adamları her türlü vergiden muafı. Mengü Han'ın mensup olduğu din noktasında birçok iddia vardır. Cüzcani'nin rivayetine göre Mengü Han, Altın Orda Hanı Berke'nin teşvik ve ısrarları sonucunda İslamiyet'i kabul etti. Hayton'a göre ise vaftiz edilmiş bir Hristiyan idi. Onun Budist olduğunu ve Budistleri himayet ettiğini ileri sürenler de vardı.⁵³⁸

Mengü Han, diğer dinlere karşı bu iyi yaklaşımına rağmen kendisi bir Şamanist idi. Her zaman Şamanlara daha çok ehemmiyet gösterir ve yakın çevresinde bulundururdu. Bununla birlikte çeşitli din adamlarıyla iletişim kurar, onlar için

⁵³⁴ Tümer, Küçük, 132-134; Sarıkçioğlu, 158-164; Ruben, 115; Yemenlioğlu, 292-308.

⁵³⁵ Mahmut Aydın, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi – Tarih, İnanç ve İbadet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, 102.

⁵³⁶ Sakıp Sabancı Müze Kataloğu, *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, Samih Rifat (Ed.), Mas Matbaacılık, İstanbul 2006, 54.

⁵³⁷ Bu ayrımcılık Yahudiler arasında büyük bir memnuniyetsizlik yarattı. Barthold, Yahudilerin diğer dinlerin yararlandığı bu inisiyatiften yararlanamamasını sarayda diğer din adamları gibi onları koruyacak nüfuzlu bir din adamlarının olmayışına bağlar. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 522-523.

⁵³⁸ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 522; Sarıkçioğlu, 171.

yemekler tertip ederdi.⁵³⁹ Hatta tahta çıktığı zaman tertip edilen ziyafette Müslümanlara İslami usullere uygun olarak kesilen koyun etinden ikram edilmiştir.⁵⁴⁰ Mengü Han'ın annesi Sorkoktani Begi, eşi ve veziri de Hristiyan idi. Bu yüzden Hristiyanlığa karşı daha fazla ilgi duyuyordu. Eşiyle birlikte Hristiyanların ibadetlerinde bulunurdu. Bunun yanında Müslümanların ibadetlerine de katılırdı.⁵⁴¹

Bir Budist metninde Mengü Han'ın söylediği iddia edilen şu sözlere yer verilmiştir: “*Taoistler öğretilerinin en üstün öğreti olduğunu söylüyorlar. Bilginler kendi (Konfüçyüsçüler) bilginlerinin öğretisinin ilk öğreti olduğunu; Hristiyanlar Mesih'e hizmet ediyor ve ondan göksel hayatı elde ettiklerini söylüyorlar; Müslümanlar Gök'e yakarıyor ve Gök'ün armağanlarına şükrediyorlar. Bunların ilkelerini dikkatle incelersek, bu öğretilerin hiç biri Budizme denk olamaz.*” Mengü Han, Rubruk'a “*bütün dinler bir elin beş parmağı gibidir*” demişti. Budistlere de diğer dinler bir elin parmakları ise Budizm o elin ayası demişti.⁵⁴²

Mengü Han'ın ölümünden sonra Arık Böke ile giriştiği Büyük Han olma mücadelesini kazanan Kubilay Han, hanlık merkezini Çin'e, yeni inşa ettirdiği Hanbalık şehrine taşıdı ve burada yerleşti. Kubilay Han da diğer Moğol hükümdarları gibi dinlere karşı hoşgörülü olmakla birlikte kendisi bir Budist idi.⁵⁴³ Budizm ile Taoizm mensupları arasındaki çekişmelerde denge kurmak istiyordu. Ancak yine de Budizm yanlısı tavırları ön plana çıkıyordu. Nitekim iki taraf arasındaki sürtüşmeler 1258 yılında Kubilay Han önderliğinde yapılan bir toplantıda giderilmeye çalışıldığında da Han'ın Budistlerin lehine bir tutum içinde olduğu görülmektedir ki müzakereyi Budistlerin kazandığını ilan etti. Bundan kısa bir süre sonra da Taoistlerin Budistlerden cebren aldığı tapınaklar geri vermesi için bir nizamname yayınladı. Buna karşılık Budist rahibi olan lamalar tarafından kendisine bir minnet işareti olarak *kâinatın hükümdarı* anlamında *çakravartin* unvanı verildi.⁵⁴⁴

⁵³⁹ Karaköse, 79.

⁵⁴⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 521.

⁵⁴¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 272; Spuler, *İran Moğolları*, 223; Karaköse, 79.

⁵⁴² Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 268; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 345; Arslan, *Moğollar Arasında Din*, 213-214.

⁵⁴³ Osman Gazi Özgüdenli-Roxann Prazniak, “Kubilay Kağan”, *DİA*, İstanbul 2016, Ek-II, 88-89. Kazvinî'ye göre Kubilay Han, Hristiyanlığı seçmişti. Kazvinî, *Târih-i Güzide*, 477.

⁵⁴⁴ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 288; Zekeriya Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005, 98.

3.1.3. Hristiyanlık

Hristiyanlık, bugün dünyada en kalabalık cemaate sahip dinlerden biridir. Vahiy yoluna dayanan bu dinin, Türkçe “İncil”, Grekçe “Bible” ya da Arapça “Kitab-ı Mukkades” olarak bilinen bir kutsal kitabı vardır. Hristiyan kelimesi, Yunanca Mesih anlamındaki *Hristos*’tan gelip Mesih’in yolunda olan, Mesih’e bağlı anlamlarını taşımaktadır. Bu terim Hz. İsa’dan otuz yıl kadar sonra kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁴⁵

Hz. İsa’nın elçiliği vasıtasıyla insanlara bildirilmiş olan Hristiyanlık, tek bir tanrı anlayışının hâkim olduğu monoteist bir dindir. Hristiyanlığın özünde Allah birdir, Hz. İsa O’nun kulu ve elçisidir. Domuz eti yememek ve sünnet olmak dini emirleri arasında mevcuttur. Fakat zamanla Hristiyanlık değişime uğrayarak tahrip olmuştur. Tek tanrılı bir din olan Yahudilikten doğan Hristiyanlık, zamanla büyük bir yayılma alanı bulmuştur. Ancak yayıldığı çevre ve toplumların kültürlerinden, inananların eski paganist inançlarından etkilenerek zamanla temellerinde olmayan teslis inancı gelişmeye başladı. Baba (Allah), Oğul (Hz. İsa) ve Kutsal Ruh üçlemesinden oluşan Teslis inancına göre Tanrı’nın oğlu olan İsa, günahkâr insanlığın kurtuluşu için yeryüzüne inmiş ve günahların kefaretinin bir göstergesi olarak çarmıha gerilmiştir.⁵⁴⁶ Hristiyanlık değişime uğradığı süreç içerisinde aynı zamanda çeşitli mezhep gruplarına bölünmüştür. Zaman içerisinde büyük bir yayılma alanı bulan Hristiyanlığın bugün iki milyara yaklaşan bir cemaati vardır.⁵⁴⁷

Moğol İmparatorluğu nezdinde Hristiyanlık geniş bir sahada yayılmış durumda idi. Uygurlar, Naymanlar, Kerayitler ve Öngütler gibi çeşitli Türk-Moğol boyları Hristiyanlık dinine mensuptu.⁵⁴⁸ Moğol Hanları arasında da Hristiyanlık teveccüh görmekteydi. İslam düşmanı olan Çağatay Han, Hristiyanların dostu olarak

⁵⁴⁵ Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, 232-234; Thomas Michel, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş – Dinler Tarihine Katkı*, Ohan Basımevi, İstanbul 1992, 12; Ahmet Hikmet Eroğlu, “Hristiyanlık”, Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ss. 134-194), Grafiker Yayınları, Ankara 2015, 134; Mehmet Bayraktar, *Üç Dinin Tarihi – Yahudilik, Hristiyanlık, İslam*, Say Yayınları, İstanbul 2016, 179, 283-252.

⁵⁴⁶ Tümer, Küçük, 251-256; Kürşat Demirci, “Hristiyanlık”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 328; Mehmet Katar, “Tevhitten Teslise Geçiş Sürecinde Hristiyanlık (Bir Yahudi İhya Hareketi Olarak Başlayan Hristiyanlığın Evrensel Bir Din Haline Geliş Öyküsü)”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 3 (20), 2007, 334.

⁵⁴⁷ Eroğlu, 134; K. Demirci, 328.

⁵⁴⁸ Wilhelm Barthold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, (Çev. Hasan Eren), TTK, Ankara 2006, 20; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 187-189, 291; László Rásonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Ş. K. Seferoğlu – Adnan Müderrisoğlu (Haz.), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1983, 72-73; İlyas Kemaloğlu, “Büyük Moğol İmparatorluğu”, Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu (Haz.), *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, (ss.29-67), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, 60-61.

görülyordu. Hatta vaftiz edildiğine dair bir rivayet de mevcuttur.⁵⁴⁹ Ögedey Han'ın ölümünden sonra iktidara gelen Güyük Han'ın da Hristiyan olduğu ya da en azından yoğun bir eğilim içinde olduğu, Hristiyanlığı üstün tuttuğu bilinmektedir.⁵⁵⁰ Bunda Hristiyan vezirlerinin büyük etkisi olmuştur.⁵⁵¹ Avrupa ile yapılan görüşmelerde çevresindeki birçok kişi ile birlikte Güyük'ün de Hristiyanlığı kabul ettiği bildirilmiştir. Taraflar arasında Müslümanlara karşı ortak hareket etme fikri mütalaa edilmekteydi. İleride kurulacak olan İlhanlı Devleti'nin politikası haline gelecek olan Avrupalı Hristiyanlarla ittifak fikrinin bu dönemde şekillenmeye başladığı görülmektedir.⁵⁵² İlhanlıların da Avrupa ile kurmaya çalıştıkları ittifakta Hristiyanlığa duydukları yakınlığı vurguladıkları görülr. Nitekim Abaka Han'ın 1276 yılında Papa XXI. John'a gönderdiği elçilik heyeti Kubilay Han'ın da Hristiyanlığı kabul ettiğini bildirmiş, Papa ise bu habere çok sevindiği cevabını vermiştir.⁵⁵³

3.1.4. İslamiyet

İslamiyet, insanlığa gönderilmiş son semavi dindir. Arapça “selm” kökünden türeyen İslam kelimesi, “boyun eğmek, teslim olmak, barış yapmak, güven, huzur, esenlik” gibi anlamlara gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'deki anlamıyla İslam, Allah nezdindeki son hak din olarak ifade edilmiştir. Genel bir terim olarak ise İslam, ilk peygamber olan Hz. Âdem'den beri telkini devam eden dindir.⁵⁵⁴

İslam dini gönderilmiş son din olmakla birlikte tebliğcisi olan Hz. Muhammed de son peygamberdir. Hz. Muhammed, M. 571'de Arap Yarımadasında bulunan Mekke şehrinde dünyaya geldi. Anne ve babasının erken yaşta ölmesi üzerine dedesiyle büyüyen Muhammed,⁵⁵⁵ kırk yaşında iken Hira Mağarası'nda bulunduğu bir sırada

⁵⁴⁹ Abdülkadir Yuvalı, “Çağatay Han”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 177.

⁵⁵⁰ Cüveyni, 240; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 514; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 263; Arnold, 316.

⁵⁵¹ Spuler, *İran Moğolları*, 221.

⁵⁵² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 530-531.

⁵⁵³ Kirişoğlu, 54-55.

⁵⁵⁴ Talip Ayar, “İslam”, Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ss. 197-240), Grafiker Yayınları, Ankara 2015, 198; Mustafa Sinanoğlu, “İslâm”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 1; Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2002, 179.

⁵⁵⁵ Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar (Dînî, İctimâî-İktisadî, Siyasî Açıldan) İslâm Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1993, 148-278; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakıflar Yayınları, İstanbul 2011, 159-173; Bayraktar, 509-532.

vahiy meleği Cebrail'in “Allah seni Peygamber kıldı” sözleriyle peygamberlikle müjdelendi.⁵⁵⁶

Hz. Muhammed, 63 yaşındaki vefatına kadar İslamiyet'i yaydı. İslam'ın kaideleri, emir ve yasakları, 23 yıl boyunca gönderilen vahiyler ile bildirildi. Allah'ın gönderdiği vahiylerin toplandığı Müslümanların bu kutsal kitabına Kur'an-ı Kerim denir. Kur'an, bütün insanlığa hitap eden, sosyal yaşamın da düzenleyicisi konumundaki evrensel bir kitaptır. Mümin ya da Müslüman denen İslam mensubu kişinin başvuracağı başlıca kutsal kaynaklar Kur'an ve Hadis'tir. Hadis, Hz. Peygamber'in umumi kaideler haline gelen söz ve davranışlarına verilen isimdir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslam dini âlimlerce yorumlanmaya başladı. Bu da mezheplerin ortaya çıkmasına yol açtı. İslam'da beş fihri mezhep vardır. Bunlar: Hanefilik, Malikilik, Şafilik, Hanbelilik, Caferiliktir.⁵⁵⁷

Büyük Moğol İmparatorluğu nezdinde İslamiyet diğer dinlere karşı daha az iltifat görmüş olmasına rağmen kaynaklar, Cengiz Han'ın halefi Ögedey Han'ın Müslümanlara karşı sempatiyle yaklaştığını ve diğer dinlere karşı İslam'ı üstün tuttuğunu belirtir.⁵⁵⁸ Yasanın koruyucusu ve uygulayıcısı olan kardeşi Çağatay'ın ise tam aksine Müslümanlara karşı müsamaha göstermediği noktada Ögedey Han, devreye girerek onları korumaya bile çalışmıştır.⁵⁵⁹ Ögedey Han'ın Müslümanlara karşı gösterdiği teveccüh sayesinde en azından bu dönemde İmparatorluk nezdinde Müslümanların refah içinde yaşamasına olanak sağlamıştır. Han'ın müsamahakâr ve koruyucu tavrı Müslümanların ibadetlerini rahatça yerine getirmelerine, yaşadıkları şehirlerde dini mabed inşa edebilmelerine olanak sağlamıştır. Moğollara Müslümanlarla iyi geçinmelerini ve onlarla izdivaç kurmalarını emretmiştir.⁵⁶⁰ Bunun yanında Han,

⁵⁵⁶ Sarıkçıoğlu, 275-276; Muhammed Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, (Çev. Ruhi Özcan), Beyan Yayınları, İstanbul t.y., 61.

⁵⁵⁷ Ayar, 205-220; Bayrakdar, 535-555; Hitti, 175-182; Sarıkçıoğlu, 276-277.

⁵⁵⁸ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 499.

⁵⁵⁹ Cengiz Yasası'nı titizlikle koruyan ve uygulayan Çağatay bir gün avdan dönerken bir Müslümanı gündüz vakti suya yıkanırken gördü. Yasaya göre yaz ve bahar mevsimlerinde gündüz vakti suya girmek yasaktı. Bunun gök gürlemesine ve yıldırım düşmesine sebep olduğuna inanılırdı. Bu yüzden de Çağatay bu adamı derhal öldürmeye yeltendi. Fakat Ögedey Han ona mani olarak meselenin detaylı olarak öğrenilmesi için sorguya çekilmesini emretti ve adamı tutuklayarak yollarına devam ettiler. Sorgu anından önce Ögedey Han, bir gümüş balışın adamın girdiği yerde suyun içine atılmasını emretti ve adamın da külfetli bir aileye sahip yoksul bir kişi olduğunu ve bütün varlığı olan bu parayı aramak için suya girdiğini söylemesini emretti. Sorgu gününde ise adamın bu sözleri söyleyerek idamdan kurtulmasını sağladığı gibi on balış daha vererek maddi anlamda destekledi. Cüveyni, 201-202.

⁵⁶⁰ Cüzcânî, 105.

Müslümanları kardeşi Çağatay'dan olduğu kadar Çinliler ve Uygurlardan da korumuştur.⁵⁶¹

Yukarıda da zikredildiği gibi Ögedey Han'ın aksine kardeşi Çağatay Müslümanlara karşı oldukça sert bir siyaset izlemekteydi. Çağatay'ın hâkim olduğu coğrafyalarda Müslümanlar dini vecibelerini yerine getiremiyordu. Hatta dini usullere göre kurban kesemedikleri için murdar kabul edilen eti yemek zorunda kalıyorlardı.⁵⁶² Bununla birlikte Çağatay'ın en itibarlı emirlerinden birinin Müslüman Tacik olan Kutbeddin Habeş olduğu bilinmektedir.⁵⁶³

Ögedey Han'ın ölümünden sonra tahta geçen Güyük'ün de İslam karşıtı bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Hristiyanlığa diğer dinlerden daha fazla teveccüh göstermekteydi. Bu durumu fırsat bilen Hristiyanlar, Müslümanlara karşı aşırı hareketlerde bulunmaktan çekinmiyorlardı. Güyük üzerinde Müslümanlar aleyhine tesir etmekten de geri kalmıyorlardı. Güyük'ün bütün Müslümanların hadım edilmesi için çıkardığı fermanı taşıyan Budist rahibin köpek tarafından korkunç şekilde parçalanması, Han'ı bu fermanı iptal etmek zorunda bırakacak kadar korkuttu.⁵⁶⁴

Kubilay Han'ın da diğer dinlere gösterdiği hoşgörüyeye rağmen Müslümanlara karşı sert bir siyaset izlediği görülmektedir. Zaman zaman ülke genelinde İslam'ın gerektirdiği bazı uygulamaları yasakladı. Örneğin bir keresinde sarayda verdiği yemekte Müslüman tacirlerin onlara sunulan etlerden, hayvanlar helal usullerle öldürülmediği için yememeleri Han'ı sinirlendirdi. Bunun üzerine Han, bundan böyle hiçbir surette hayvanların boyunlarının kesilmeyeceğini, Moğol usulünce göğüsleri yarılarak kalplerinin çıkarılması suretiyle öldürüleceklerini, buna uymayan Müslümanların tıpkı o koyunlar gibi boğazlanarak cezanlandırılacağını bildirdi. Kubilay döneminde bu tür uygulamaların olmasına rağmen yine de devletin en üst kademelerinden biri olan vezirlik makamında Müslümanların varlığı görülmektedir.⁵⁶⁵

3.2. Altın Orda Devleti Dönemine Kadar Bölgedeki Dini Durum

Moğolların geldiği tarihe kadar Deşt-i Kıpçak coğrafyası dini bakımdan çeşitlilik arz etmekteydi. Bu coğrafyanın kuzey bölgelerinde meskûn bulunan Ruslar, henüz X.

⁵⁶¹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 497.

⁵⁶² Cûzcânî, 124.

⁵⁶³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 499.

⁵⁶⁴ Cûzcânî, 130-132; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 514-515.

⁵⁶⁵ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 389-390.

yüzyılda Rus prensi Vladimir'in önderliğinde Hristiyanlığı kabul etti ve bu din zamanla Rusya'nın resmi dini haline geldi.⁵⁶⁶ Bununla birlikte bölgede Hristiyanlığı kabul etmiş tek millet Ruslar değildi. Kafkasya ve Güney Rusya bozkırlarında yaşayan çeşitli Türk boylarının daha VI. yüzyıl gibi çok erken tarihlerde Hristiyanlığı benimsediği bilinmektedir.⁵⁶⁷ Öte taraftan Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki sahada varlık gösteren Hazarlar arasında Hristiyanlık ve İslamiyet'ten sonra VIII. veya IX. yüzyılda kabul edilip bu coğrafyada yayılma alanı bulan diğer bir din ise Musevilik idi.⁵⁶⁸

Altın Orda Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren asli din olarak İslamiyet ön plana çıkmıştır. Ancak İslamiyet'in bu coğrafya ile teması Altın Orda'nın teşekkül ettiği XIII. yüzyıldan daha öncesine uzanmaktadır. Bu doğrultuda Müslümanların fetih hareketleri kuzeye doğru hareket etmeleri ile birlikte Hazarlar ile Hz. Ömer devrinde ilk temaslar kuruldu. Müslümanların art arda gerçekleştirdiği bu akınlar, Hazarların İslamiyet'i kabul etmesi şartıyla durdu.⁵⁶⁹ Hazarlar daha sonra Yahudiliği benimsemiş olsa bile İslamiyet bu devlet bünyesinde varlığını devam ettirdi.⁵⁷⁰

İslamiyet'in bölgeye daha geniş bir sahaya yayılmak suretiyle girişi ise Bulgarlar ile birlikte oldu. Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra batıya hareket eden Hunların önünde bu yöne doğru harekete zorlanan Bulgarlar, iki kol halinde İdil ve Don Nehri civarına kadar ulaştı. Türk adını kullanarak 552 yılında güçlü bir devlet kuran Göktürklerin hâkimiyetine giren Bulgarlar, bu devletin 630'da yıkılmasıyla birlikte İdil Kama sahasında bir devlet kurdu. Bulgarların devlet kurduğu İdil Nehri ve civarı, ticaret ve ekonomi açısından büyük bir ehemmiyete sahipti. Kurat'ın ifadesiyle "*İdil nehri, İdil-Ural sahasının ekonomik, siyasî ve tarihi gelişmesinde daima tesirini göstermiştir. Bu büyük nehir Hazar Denizi'ne akmakla Orta İdil sahasını ve Uralları (Kama vasıtasıyla) Kafkaslar ve İran'a bağladığı gibi, Türkistan-Harezim'den gelen büyük ticaret-kervan yolunun üzerinde olması hasebiyle de, Orta Asya'ya, Çin'e dahi bağmakta idi.*" İşte İdil Nehri'nin ehemmiyete haiz stratejik konumu pek çok yerden

⁵⁶⁶ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, (Çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul 2009, 57-59; Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar – Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, (Çev. Kezban Acar), İletişim Yayınları, İstanbul 2011, 61-65.

⁵⁶⁷ Ufuk Tavkul, "Kafkasya'da Hristiyanlığın İzleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 128, Ekim 2000, 102.

⁵⁶⁸ M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi – Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, 343-367; Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 118-119.

⁵⁶⁹ Artamonov, 269-294; Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, 175-188; Taşağıl, "Hazarlar", 117-118.

⁵⁷⁰ Deweese, *Islamization And Native Religion in The Golden Horde*, 73.

olduğu gibi İslam âleminde de önemli sayıda tüccarın buraya gelmesine ön ayak oldu. Türkistan ve diğer İslam coğrafyalarından gelen Müslüman tüccarların dini tesirleri, o zamana kadar Şamanist olan Bulgarlar arasında İslamiyet'in hızla yayılmasına yol açtı. 900 yılına gelindiğinde Bulgar hanı İlteber Almış, Müslüman olarak Abbasi halifesinden ülkesinde İslamiyet'in öğretilmesi için fakihler göndermesini dahi istedi. Böylelikle İdil Bulgar Devleti, İslamiyet'i kabul eden ilk Türk devleti oldu. Bundan sonra Abbasi Hilafeti ile teması sürdürüp ona tabi olan Bulgar Devleti'nin yaptırdığı cami, medrese gibi yapılar ve kadılık gibi dini kurumların kurulması İslamiyet'in bu coğrafyada yayılıp yerleşmeye başlamasına yol açtı.⁵⁷¹

Altın Orda Devleti'nin teşekkül ettiği bu coğrafyada İslamlaşma, Moğol fetihlerinden önce ve sonraki süreçte, siyasî, ticari ve kültürel unsurlar tarafından desteklenip gelişme gösterdi. Bu unsurlardan bilhassa dönemin doğu-batı eksenli İpek Yolu'na bir alternatif ve hatta rakip olun kuzey-güney eksenli ticaret yolu, Volga ile güneydeki İslam dünyası arasında bir köprü kurdu. Bu köprü, İslami unsurların Deşt-i Kıpçak ve çevresine taşınmasına vasıta oldu. X. yüzyılda Bulgarların geliştirdiği İslam medeniyetinin merkezleri olan Harezmi ve Kafkaslar gibi bölgeleri de etki alanında bulunduran Altın Orda Devleti, özellikle Mısır ile kurduğu bağlarla İslam dünyasının bir parçası oldu. Tarihçiler, Altın Orda hanları için İslamlaşmanın getirdiği bu siyasî, iktisadî ve diplomatik avantajların altını sıklıkla çizmektedir.⁵⁷²

Ögedey Han'ın topladığı Kurultay'da alınan kararlarla 1236 yılında Kafkas topraklarına gerçekleştirilen seferde Bulgarların büyük kayba uğraması İslamiyet'in bu bölgede inkırazına sebep olmuş gibi görünse de esasında bu istila, İslamiyet'in varlığını devam ettirmesine olanak sağladı. Nitekim Hristiyanlığı kabul etmiş olan Rusların Bulgarlarla olan mücadeleleri ve onlara karşı artan baskıları neticesinde daha güneye inerek kendi dinlerini bu bölgelere yayma imkânı, istila sonrası kurulmuş olan Altın Orda Devleti sayesinde ortadan kalktı. Ayrıca Bulgarlar nezdinde bu bölgede ehemmiyete haiz bir konum elde eden İslamiyet, Altın Orda Devleti tarafından devralınan bir miras olarak da konumunu korumaya devam etti.⁵⁷³

⁵⁷¹ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 108-115; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 472-473; Schamiloglu, "The Islamic High Culture of The Golden Horde", 203.

⁵⁷² Deweese, *Islamization And Native Religion in The Golden Horde*, 72.

⁵⁷³ Abdullah Gündoğdu, "Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları", *Proceedings of The Second International Symposium on Islamic Civilisation in Volga-Ural Region*, Kazan 24-26 June 2005, 234-235.

X. yüzyıldan beri bölgedeki çeşitli Türk boyları arasında varlığını güçlendiren İslamiyet, Altın Orda Devleti'nde bilhassa Berke Han'ın Müslümanlığı kabul etmesiyle birlikte tesirini daha fazla artırdı ve Altın Orda Devleti nezdinde, Şamanizm inancının hâkim olduğu bir Moğol hanedanının da hızla Türkleşmesine ve İslamlaşmasına olanak sağladı.⁵⁷⁴

3.3. Altın Orda Devleti Döneminde Din

3.3.1. Batu Han

Daha önce de belirtildiği gibi Batu Han'ın dini inancı noktasında ihtilaflar vardır. Cüzcani'nin rivayetine göre Batu Han, gizlice İslamiyet'i kabul etmişti. Nitekim yine Cüzcani'den aktarılan bir rivayete göre *“son derece adil bir adam olan Batu, Müslümanlara dostça muamele eder, onun himayesi altında Müslümanlar rahat bir hayat sürerlerdi. Ordugâhında ve kabilesinde, cemaati, imamı ve müezzini bulunan camiler kurulmuştu. Onun hâkimiyeti ve ömrü süresince, gerek (kendi) arzusuyla gerek ona tabi olanların ve onun askerlerinin müdahalesiyle İslam memleketlerinde hiçbir felaket olmadı. Türkistan Müslümanları onun himayesi altında büyük bir refah ve sağlam bir güvenlik içinde yaşıyorlardı. Moğol hâkimiyeti altına giren İran alanlarında ona (Batu'ya) ayrı bir kısım tahsis edilmişti; onun ulusu olan bu yerlere onun amirleri tayin olunmuştu.”*⁵⁷⁵

Diğer bir Orta Çağ tarihçisi İbn Vassaf'a göre ise Han, Hristiyan dinine mensuptu. Barthold'a göre Vassaf, Han'ı oğlu Sartak ile karıştırmıştır. Bununla birlikte Batu Han'ın dini inancı noktasında kaynaklarda kesin ve yeterli bilgi olmadığı için onun atalarından kalma Şamani inanca bağlı kalarak öldüğü düşünülebilir.⁵⁷⁶ Bu noktada yine Cüzcani'ye göre Batu Han, ölünce Moğol adetlerine göre eve benzer bir mezara değerli eşyaları, sevgili eşleri ve hizmetçileri ile birlikte gömüldükten sonra iz kalmayınca kadar üzerinde at koşturuldu.⁵⁷⁷ Cüzcani'deki bu iki farklı bilgi Onun eserinde tutarsız bazı bilgiler verdiğini göstermektedir. Böylece Onun, Batu Han'ın Müslüman oluşu yönündeki vermiş olduğu bilginin tartışılmasına sebep olmaktadır.

⁵⁷⁴ Saray, 540.

⁵⁷⁵ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 32-33.

⁵⁷⁶ Barthold, “Batu”, 353.

⁵⁷⁷ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 53; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 38.

Batılı seyyah Carpini'nin ise Batu Han'ı ziyaretleri esnasında yaşadıkları bir hadiseyi aktarımı, Şamani etkilerin Batu Han zamanında hala devam ettiğini göstermektedir. Keşiş Carpini ve beraberindekiler Batu Han'ın huzuruna çıkmadan önce iki ateş arasından geçmeleri istenince bunu reddettiler. Fakat Batu Han'ın adamları *“korkmadan yürüyün, biz sizin bu iki ateş arasından geçmenizi istiyoruz, çünkü eğer efendimize karşı aklınızda kötülükler varsa veya beraberinizde zehir taşıyorsanız, bu ateş bütün kötülükleri yok edecektir”* dedi.⁵⁷⁸ Şamanizm inanç sistemine ait olan bu uygulamanın daha önceki dönemlerde de Orta Asya'daki Türk-Moğol toplumunda uygulanışına rastlamak mümkündür.⁵⁷⁹

Yine Carpini'nin verdiği bilgiye göre Rus knezi Mikael, ziyaret için gittiği Orda'da Batu Han tarafından Cengiz Han putu önünde eğilerek selam vermeye zorlandı. Fakat prens bu isteği reddederek iğrenç dediği bu putları lanetledi. Bunun üzerine Batu Han derhal Mikael'in idam edilmesini emretti. Mikael'in bu hadisede hayatını kaybetmesi onun, Hristiyan Ruslar nezdinde din şehidi olarak kabul edilmesine yol açmış görünmektedir.⁵⁸⁰ Bu bilgi, Vassaf'ın, Han'ı Hristiyan gösteren şüpheli rivayetini de çürütür niteliktedir.

3.3.2. Sartak

Batu Han'ın halefi olarak ilan etmeyi düşündüğü oğlu Sartak ise Hristiyan inancına sahipti.⁵⁸¹ Ebu'l Farac'a göre Sartak bir diyakon⁵⁸² idi ve kendisi vaftiz olduğu gibi yakın çevresinde birçok kişiyi Hristiyanlığa sokmuştu. Hatta Rubruk'a göre Sartak'ın emri üzerine Volga Nehri civarında bir kilise inşa edilmişti.⁵⁸³ Fakat diğer taraftan Rubruk'un şu ifadeledi de dikkat çekmektedir: *“Bu sıradağların içerisinde bir*

⁵⁷⁸ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk*, (Çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul 2018, 135.

⁵⁷⁹ Boyle, 6943-6944; Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul 2007, 299.

⁵⁸⁰ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 181.

⁵⁸¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 375; Uli Schamiloğlu, “The Islamic High Culture of The Golden Horde”, András J. E. Bodrogligeti (Ed.), *The Golden Cycle Proceedings of The John D. Soper Commemorative Conference on The Cultural Heritage of Central Asia UCLA Conference Center at Lake Arrowhead*, (ss. 200-215), The Central Asia Information Project, Sahibqiran 2002, 202.

⁵⁸² Diyakon ya da diyakoz kelimesinin etimolojisi Yunanca Diakonos kelimesine dayanıp yardımcı manasını karşılamaktadır. Hristiyan Ruhban sınıfına mensup olan diyakon, rahibin yardımcısı sıfatıyla Tanrı kelimasını, okur, yayar, hayır işleriyle uğraşır veya cemaatin sorunlarıyla alakadar olurdu. Michel, 92; Hatice Salar, *Hristiyanlık'ta Ruhbanlığın Kökenleri ve Ruhbanlık Sınıfı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Konya 2008, 66.

⁵⁸³ Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi II*, 532; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 527.

yerde adı *Nayman* olan ve bütün kavme hükmeden bir Nesturi göçebe oturmaktaydı. Halkı Nesturi Hristiyanlarıydı. Kür-Han'ın ölümünden sonra, bu Nesturi kendisini kral ilan etti. Halkı ona Kral Johannes unvanını verdi ve onun hakkında gerçekten yaptıklarının on katı anlatılmaya başlandı. O bölgeden gelen Nasturiler genellikle öyle yaparlar. Hiç yoktan büyük çığlıklar atarlar. Bu şekilde Sertak'ın, Möngke Han'ın ve Güyük Han (1246-1248)'in Hristiyan oldukları haberlerini yaydılar, çünkü bunlar Hristiyanlara diğer kavimlerden daha fazla saygı göstermekte idiler. Bunlar aslında Hristiyan değildiler.”⁵⁸⁴ Yine de Sertak'ın dini inancı noktasında ağırlıklı görüş Hristiyan olduğu yönündedir.

Sertak, babasının ölümünden sonra başkent Karakurum'a giderek Büyük Han'ı ziyaret etti. Daha sonra Altın Orda Devleti'nin başına geçmek için geri döndüğü esnada vefat etti.⁵⁸⁵ Onun dini tercihi, ölümüyle ilgili şüphe ve iddiaları da beraberinde getirdi. Sertak, Müslüman olan amcası Berke'ye hitaben “*Sen bir Müslümansın, ben ise Hristiyan dinine mensubum, Müslümanın yüzüne bakmak bahtsızlıktır*” dedi. Bu yüzden Cüzcani, Karakurum'dan geri dönüş yolunda Sertak'ın ölmesini Berke'nin ettiği bedduaya bağlar. Bir başka rivayete göre ise Sertak amcaları Berke ve Berkeçer tarafından zehirlendi.⁵⁸⁶

3.3.3. Berke Han

Berke Han, Altın Orda Devleti hanları arasında İslamiyet'i kabul eden ilk hükümdar olarak bilinir.⁵⁸⁷ Berke Han'ın İslamiyet ile tanışması ve Müslüman olması ile ilgili farklı rivayetler vardır. Ötemiş Hacı, Berke Han'ın Müslümanlığını doğumuna kadar indirger: “*Adı zikredilen (Berke Han) –(Allah'ın) rahmeti onun üzerine olsun- annesinden doğduğundan beri Müslüman idi. Dünyaya geldiği zaman, öz annesinin*

⁵⁸⁴ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, 58.

⁵⁸⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 53; E. Kılıç, 43; Schamiloğlu, “Altın Ordu”, 415.

⁵⁸⁶ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 528. Cüzcani'nin rivayetine göre Sertak, Karakurum'dan dönüş yolunda amcası Berke'ye uğramadan geçip gitti. Berke kendisine bir haber göndererek “*ben senin baban yerindeyim; neden yabancı gibi geçip gidiyor ve yanıma gelmiyorsun?*” dedi. Sertak'ın “*sen bir Müslüman'sın. Müslümanın yüzüne bakmak uğursuzluktur*” mealindeki cevabı üzerine Berke, kurduğunu boş bir çadırın içinde üç gün üç gece “Ya Rabb! Muhammedî dini ve İslâm şeriatı gerçek ise, beni Sertak'tan kurtar!” diyerek yakardı. Dördüncü gün Sertak'ın ölüm haberi ulaştı. Cüzcanî, 185-186.

⁵⁸⁷ Gürün, 529; Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 146; Guignes, 13-14; Schamiloğlu, “The Islamic High Culture of The Golden Horde”, 203; Abdullah Gündoğdu, “Türk Dünyasında Dini Hayat Üzerinde Cengizli Etkisi”, Muhammet Savaş Kafkasyalı (Ed.), *Orta Asya'da İslâm Temsilden Fobiye –Türk'ün Tanrı'sından, Tanrı'nın Türk'üne-*, (ss. 1037-1052), SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayınları, Ankara-Türkistan 2012, 1047; Schamiloğlu, “Altın Ordu”, 415.

sütünü ve başka kâfir kadınların sütünü emmedi. Bundan dolayı (onu) kâhinler ile bilgelerine baktırdılar. Onlar dediler (ki): “Bu Muhammed’dir. Muhammediler kâfir kadınların sütünü emmezler” dediklerinde, bir Müslüman kadını işe yaraması için getirdiler. Onun sütünü emmeye başladı.”⁵⁸⁸ Böyle bir bilginin verilmesi, Ötemiş Hacı’nın Berke Han’ın Müslümanlığını temellendirme çabasından ileri gelmiş olmalıdır.

Cüzcani’den nakledilen rivayete göre ise “Berke doğduğu zaman babası Cuci Han, onun için Müslüman bir sütanne bulunmasını, göbeğinin bir Müslüman tarafından kesilmesini emretmiştir.” Yine Cüzcani’ye göre Berke’nin Müslüman din adamlarının himayesinde İslami ilimleri ve Kur’an’ı öğrenmesi Cuçi Han’ın yönlendirmeleriyle oldu ve Berke, Hocend’de din âlimlerinden dersler aldı. Gelişim çağında sünnet oldu ve reşit olduğunda ise Deşt-i Kıpçak’ta Moğol ordusu bünyesinde bulunan Müslüman askerler Berke’nin himayesine girdiler.⁵⁸⁹

Kaynakların verdiği bilgiye göre Berke Han, Cuçi’nin, Harezmsah’ın büyük kızı olan Han Sultan ile evliliğinden dünyaya gelmiştir. Müslüman bir annenin himayesinde Müslüman hocalardan aldığı derslerle İslamiyet’i tanımış ve böyle yetişmiştir.⁵⁹⁰ R. Fahreddin, kesin bir tarih vermemekle birlikte Berke Han’ın, Sartak ve Ulakçı Hanların ölümünden sonra tahta çıktığı sıralarda İslamiyet hidayetine eriştiği ve ismini de Bareke (bereketin kaynağı) olarak değiştirdiğini ifade eder.⁵⁹¹

Bir başka ve daha iyi bilinen rivayete göre ise Berke Han, daha Altın Orda tahtına çıkmadan önce henüz genç bir prensken İslamiyet’i kabul etmiştir. Onun İslamiyet diniyle ilk temasları bir ticaret kervanındaki iki Müslüman tüccar ile sohbeti sırasında gerçekleşti.⁵⁹² Akabinde Buhara’da yaşayan ve Kübreviyye tarikatı mensubu bir zat olan Seyfeddin Baherzi’yi ziyaret etmeye gitti ve İslamiyet’i tam anlamıyla bu

⁵⁸⁸ Ötemiş Hacı, 41.

⁵⁸⁹ Cüzcânî, 181; Jean Richard, “Berke Han’ın İslam’a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslamiyet’in Yayılışı”, (Çev. Abdülkadir Yuvalı), *Türk Kültürü*, 306, Ankara 1988, 635 (21).

⁵⁹⁰ Arnold, 325; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 529; Erdoğan, *Hârezmsâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasi Tarihi (1200-1220)*, 243; Richard, 637-641 (23-27); Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 125.

⁵⁹¹ Fahreddin, 41.

⁵⁹² Ebu’l-Gazi, *Türk’ün Soy Ağacı*, (Çev. Rıza Nur), 182; Muhammet, 970; V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka (Haz.), TTK, Ankara 2006, 145.

zat vesilesiyle benimsedi.⁵⁹³ Rivayete göre Şeyh Baherzi, kendisini ziyarete gelen Berke Han'ı huzuruna kabul etmeden önce üç gün boyunca ikametgâhının kapısının önünde bekletti. Soylu bir ailenin ileri gelenlerinden olan Berke ise bütün egosunu ve gururunu hiçe sayarak bu bekleyişe razı oldu. Böylelikle İslamiyet'e karşı beslediği samimiyeti ve bu İslam şeyhine karşı duyduğu derin saygıyı ispatladı.⁵⁹⁴

Berke Han ile Şeyh Baherzi arasındaki münasebet Ötemiş Hacı'da şöyle anlatılır: “Şeyhu'l-Alem Şeyh Seyfeddin Baherzi'nin övgüye layık tabiyatlarını işitip büyük bir tutku ve aşk ile onun hizmetine girip nice yıllar riyazetlere uyup evliyaların kemaline ulaşmak için çaba gösterdiler. Henüz şeyhin hizmetlerinde iken Sayın Han öldü, beyleri ittifak kılıp Hülagü Han'a elçi gönderdiler. Bir gün Hazret-i Şeyh, Berke Han'a dedi ki: “Ey oğlum, Allah Taala'nın emri şöyle oldu ki sen gidip atalarının yurdunda hükümdarlığını sür” dedi. “Sizin hizmetinizde kalacağım ve yine gidip dünyanın hükümdarlığına ve zorluklarına kendimi vereceğim.” Şeyh dedi: “Eğer bir kararsızlığa düşersen, eğer bir zorluğa düşersen, Allah Taala'nın takdirine çare yoktur” deyince, adı geçen han çaresiz kalıp kabul etti. Birkaç gün hazırlık yapıp (yola) çıktılar. Hazret-i Şeyh (onu) Buhara'dan Kara Köl'e kadar uğurladı. Han, Şeyh'in (atının) dizginlerini tutup yürüyerek geldi. Kara Köl'den şeyh dua ederek döndürler; Han (ise) Deşt-i Kıpçak iline döndüler.”⁵⁹⁵

Kırımı'nin verdiği bilgiye göre ise Berke Han, Şeyh Baherzi'nin yanına gitmeden evvel Müslüman olmuş idi. Hanedanlık bünyesinde büyük çoğunluğu Şamanist olan Moğolların dini ayinleri Berke'yi rahatsız ediyordu. Onlar ise bu tavrından ötürü Berke'ye deli muamelesi yapıyordu. Bunun üzerine Berke, İslam dini üzerine tahsil almak için Sığınak'ta bulunan Şeyh Baherzi'nin yanına gitti. Bu eğitimlerle ilim ve keramet sahibi oldu. Bu sırada ağabeyi Batu Han'ın vefat ettiği

⁵⁹³ İhsan Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyet'in Yayılışı*, 236; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 54-55; Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, TTK Basımevi, Ankara 1959, 18; Birol, 12; Richard, 635 (21); Schamiloğlu, “Altın Ordu”, 415.

⁵⁹⁴ Zehebî, “Târîhu'l-İslâm”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 354; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 44.

⁵⁹⁵ Ötemiş Hacı, 41-42.

haberi kendisine ulaştı. Altın Orda iktidarına taraf olmayan Berke, Şeyhinin ısrarları neticesinde Saray'a doğru yola çıktı.⁵⁹⁶

Nüveyri, Berke Han'ın Müslüman oluşunu şöyle nakleder: *“Bereke Han bu şimal kıt'ası hanlarının dördüncüsüdür. Amcası Sartakın ölümünden sona 652 yılında bu kat'anın tahtına oturmuş idi. Bereke Müslüman oldu. Müslümanlığı kalbinde yer tuttu. Dinin ulu yolunu ortaya koydu, İslam nişanlarını aşikar kıldı, fakihleri ağırladı, kendine yanaştırdı, huzuruna yaklaştırdı. Onlara bahşişler verdi, memleketinde camiler, medreseler yaptı, Cingiz Han dölünden ilk önce İslam dinine giren budur, ondan önce bunlardan birinin Müslüman olduğu bize naklolunmamıştır. Bereke Müslüman olunca kavminin pek çoğu da Müslüman oldu. Karısı Çiçek Hatun da Müslüman olup Çadırdan bir cami idindi ki onu beraber taşırdı.”*⁵⁹⁷

R. Fahreddin ise Berke Han'ın dini yönünü şöyle yorumlamıştır: *“Berke Han'ın ilim adamlarını desteklediği, sabırlı, dini koruyan, imanlı, güçlü, zeki ve dürüst olduğu rivayet edilir. Hükümdarın en önemli vazifelerinden biri de Kur'an'a göre yaşamayı sağlama, dini koruma ve yayma olduğu kitaplarda geçmiştir. Bundan dolayı insanlar ona “Nasreddin” (dinin koruyucusu), “Ebu el-Magali” (üstün düşüncelere sahip) unvanlarını vermişti.”*⁵⁹⁸

Kutbüddin'den nakille Zehebi ise Berke Han hakkında şunları anlatır: *“Berke Müslümanlara meyleder idi, onun büyük ordusu vardı, ülkesi bazı taraftan Hülagü memleketinden üstündü, âlimleri uluğlar, salihler hakkında itikat besler idi, yanında bunların itibarları var idi. Hülagü ile aralarındaki savaşın en büyük sebebi Hülagü'nün halifeyi öldürmesi idi. Bereke Mısır sultanına meyleder idi. Elçilerini uluğlar, onlara saygılar sunar idi, ona Hicaz ahalisinden bir taife gelmiş idi, onlara aşırı derecede in'amda bulundu, kendisi ve askerlerinin pek çoğu Müslüman olmuştu, çadırdan yapılan mescitleri kendisile beraber götürür idi. Mescitlerin imam ve müezzinleri var idi, orada beş vakit namaz kılınır idi. Bereke bahadır, cömert, işi sağlam, adil, güzel*

⁵⁹⁶ Derya Derin, *Abdülğaffar Kırımı'nın Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tez), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü-Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2003, 38.

⁵⁹⁷ Nüveyri, “Nihayetu'l-ereb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 249.

⁵⁹⁸ Fahreddin, 44-45. Berke Han Nasreddin lakabı darp edilen sikkelerin üzerine de yazılmıştır. Bkz: Ek 3.

gidişli idi. Çok kan akıtmaktan, aşırı derece memleket yıkmaktan hoşlanmaz idi, halim, ziyade şefkat ve salah sahibi idi."⁵⁹⁹

Berke Han döneminde Şamanist gelenekler devlet bünyesinde tamamen yok olmamışsa da İslamiyet'in de yavaş ama kararlı bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Han'ın İslamiyet'i kabul ettiği ilk zamanlardan itibaren onun karargâhında İslami kaideler titizlikle yerine getiriliyordu. Rubruk'a göre Müslüman Berke Han'ın karargâhında domuz etinin yenmesi yasak edilmişti. Memlük kaynaklarının verdiği bilgiye göre ise Saray şehrinde küçük çocukların Kur'an'ı öğrendikleri okullardan bahsedilir. Berke Han'ın kendisi gibi eşleri ve devlet erkânına mensup emirlerin de kendi bünyelerinde imam ve müezzinleri bulunurdu.⁶⁰⁰ Neticede Berke Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi Altın Orda Devleti'nde İslamlaşma hareketine öncülük etti.⁶⁰¹

Berke Han döneminde ordu Müslüman askerlerden oluşuyordu ve bu askerler yanlarında seccade ile yolculuk ediyor, namaz vakti vuku bulunca da derhal namazlarını eda ediyorlardı. Bu askerler haram olan içkiyi ağızlarına sürmezlerdi. Han'ın meclisinde büyük âlimler ve fakihler bulunurdu ve bu meclislerde dini ilimler üzerine mülâhaza ve münakaşalar yapılırdı. Berke Han, dini bütün bir Müslümandı.⁶⁰²

Onun bu dini bütün kişiliği Ötemiş Hacı'da tasvir edilmiştir. Rivayete göre Hülagü Han'ın büyük bir orduyla harekete geçtiği haberi Altın Orda birlikleri arasında tedirginlik yaratmıştı. Bu durum motivasyonlarını olumsuz yönde etkiliyordu. Bunun üzerine Berke Han, elindeki aşık kemiğini göstererek "*eğer aşık kemiği bunun (miğferin) kubbesinin üzerinde durursa bilin ki ben bu düşmanı yeneceğim. Allah Taala (galibiyeti) bana verir. Eğer aşık kemiği durmazsa, siz ne dersiniz sözünüzden çıkmayacağım*" dedi. Vurduğu aşık kemiği mızrağın üzerinde kalınca askerler onun himmetinden emin olarak savaş için cesaret buldular.⁶⁰³ Berke Han'ın kerametine şahit olan Moğol askerleri bundan sonra Müslüman olarak Han'ın yanında yer aldılar.⁶⁰⁴

Cengiz soyu içerisinde İslamiyet'e giren ilk kişi olan Berke Han ile birlikte Altın Orda Devleti'nin asli unsurlarının, ülke içindeki Slav ve diğer ırklardan olan Hristiyan

⁵⁹⁹ Zehebî, "Târihu'l-İslâm", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 354.

⁶⁰⁰ El-Mufaddal, "en-Nehcü's-sedid", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 329; Arnold, 326; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 529; Rubruk, 60-61; Barthold, "Berke", 555.

⁶⁰¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 376.

⁶⁰² Cûzcânî, 182; Arnold, 325.

⁶⁰³ Ötemiş Hacı, 43.

⁶⁰⁴ Derin, *Abdülaffar Kırımî'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, 38.

tebaa ile olan bağları kopmaya başladı. Bu da iki tarafın birbirine karşı yabancılaşmasına yol açtı.⁶⁰⁵ Berke Han'ın Müslüman oluşu, Müslüman halk tarafından büyük bir ilgi ve sevgi ile karşılandı. Bundan sonraki süreçte okunan hutbelerde adı zikredilmeye başlandı. Berke Han'ın da hâkimiyeti altındaki Müslüman tebayı diğer unsurlara karşı koruyup kolladığı görülmektedir.⁶⁰⁶ Bununla birlikte diğer dinlere karşı hoşgörü de devam etti. Bunun en güzel göstergesi, Saray şehrinde Ruslara ait Ortodoks Kilisesi ile piskoposluk kurumunun varlığının devam etmesidir.⁶⁰⁷

Berke Han'ın hükümdarlık devresinde Altın Orda Devleti'ne Buhara, Ürgenç gibi birçok Orta Asya şehirlerinden bilginler, tüccarlar, ustalar ve sanatkârların yanı sıra dönemin ün salmış önemli İslam âlimleri başkent Saray şehrine geliyordu.⁶⁰⁸ Bilhassa Müslüman tüccarların Saray şehrine çok sık gelmesi İslami unsurların Altın Orda'yı daha fazla etkisi altına almasına yol açtı. Bu da zamanla İslamiyet'in diğer dinlere karşı bölgede üstün hale gelmesini sağladı.⁶⁰⁹

Berke Han, İslamiyet'i samimiyetle yaşayan ve çevresine tebliğden çekinmeyen bir hükümdar idi. Ailesi, saray ileri gelenleri, devlet erkânından önemli şahsiyetler ve ordu içindeki askerlerin büyük bir bölümü İslamiyet'i kabul etmişti. İslamiyet'in Berke Han ve çevresinde ne denli yayıldığı aktarılan şu rivayetten anlaşılmaktadır: *"İşte şimdiki günlerimizde Berke Han'ın bütün devlet erkânı, emirleri ve şehzadeleri, ileri gelen şahsiyetleri, hep namaz kılmaktadırlar. Han, her yerde namaz kıldırmak için birer imam ve ezan verilmesi için de ayrı birer müezzin tayin etmiştir. Her şehirde mektepler açmış, Kuran okutmak için bu mekteplere hafızlar ve kaariler göndermiştir. Her şehirde ve hatta kasabalarda çocuklar hep Kur'an-ı Kerim okumasını öğrenmektedirler."*⁶¹⁰

Berke Han, İslamiyet'i halk çevresinde de yaymaya, bu dinin öğrenilmesine çaba sarfetmiştir. Bunun yanında diğer bir Müslüman Türk devleti olan Memlüklerle tesis edilen iyi ilişkiler doğrultusunda iki devlet halkı karşılıklı olarak birbirlerinin ülkelerine gidip yerleşmeye başladılar. Özellikle İslamiyet'i henüz benimsemiş yeni Müslüman hükümdar Berke Han'ın, tebaasından büyük bir halk kitlesini İslam

⁶⁰⁵ Richard, 642.

⁶⁰⁶ Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyet'in Yayılışı*, 326.

⁶⁰⁷ İlyas Kemalöğlu, "Altın Orda Devleti", Hayrunnisa Alan-İlyas Kemalöğlu (Haz.), *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, (ss. 98-149), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, 137.

⁶⁰⁸ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 44.

⁶⁰⁹ Kurat, "Altın Ordu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, 929.

⁶¹⁰ Muhammet, 971-972.

kaidelerini en iyi şekilde öğrenmeleri için Mısır'a gönderdiği görülmektedir. Bu topluluk, İslam kaide ve akidelerini bizzat yaşayarak tecrübe edip bu şekilde tekrar kendi ülkelerine döndüler.⁶¹¹

Berke Han, halkının İslamiyet'i benimsemesi bunun da ötesinde iyi bir şekilde öğrenebilmesi için dini yapıların imarına önem vermiş, birçok cami, medrese ve daha başka eğitim kurumları yaptırmıştır. Müslümanlığı kabul ettiği ilk zamanlardan itibaren İslam âlimleriyle yakın ilişkide olduğu bilinmektedir. Hanefî mezhebine mensup birçok bilgini İslam âleminin dört bir yanından Saray şehrine davet etmiş, gelen bilginlere de büyük ihsanlarda bulunmuştur. İşte bu âlimleri ülkesine davet eden Han, onlarla arasında oluşan yakın dostluğa binaen halkına İslami akideleri öğretmeleri için ricada da bulunmuştur.⁶¹² Berke Han'ın âlimleri ve onların yaptıklarını takdir etmesi, ona "ilim ve edebin koruyucusu", "kanun koyucu" gibi unvanlar verilmesine yol açmıştı.⁶¹³

Berke Han'ın bilhassa Hülagü Han'a karşı giriştiği mücadeleye cihat anlamı yüklemesi ve ülkesinde İslamiyet'e yaptığı bu samimi hizmetleri karşısında çevre ülkelerdeki âlim ve dervişler de bir davet almaksızın Altın Orda ülkesine gelmeye başladı. Bu âlimlerin de irşat faaliyetleri ile Müslümanlığı anlatmaları, birçok insanı İslam dinine sokmaları Altın Orda'ya bir İslam devleti hüviyeti kazandırmaya başladı. Cengiz Yasası'nı terk etmemekle birlikte Şeriat'ı da uygulayan Berke Han, bu âlimleri himayesi altında korudu.⁶¹⁴

Berke Han'ın kendisi yeni bir teşekkülün yeni hükümdarı olmakla birlikte kabul ettiği din de özellikle devletin hâkim kesimi için çok yeni bir deneyim idi. Bu yüzden Berke Han devletin merkezini de yeni inşaa ettirdiği ve kendi ismiyle anılan Saray Berke'ye taşıdı. Yeni başkent Saray Berke, Türk İslam Devleti modeline dönüşen Altın Orda Devleti için önemli bir mihenktaşı oldu. Nitekim bu yeni şehrin çehresi İslam âlim ve sufilerinin ellerinde şekillendi. Öte yandan Altın Orda Devleti hâkimiyetinde bulunan ve önemli bir Türk-İslam şehri olan Harezm, kültür ve mimaride Saray şehrini etkiledi ve ilmi bir hava kazandırdı. Burada İslami faaliyetlerin yoğunluk kazandığı görülmektedir. Saray Berke'ye gelen din âlimlerinden Muhammed ez-Zâhidî el-

⁶¹¹ Muhammet, 972.

⁶¹² el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 113; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 240.

⁶¹³ Guignes, 15.

⁶¹⁴ Togan, *Umumî Türk Tarihi*, 268; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 251; Konukçu, "Berke Han", 506.

Gazmîni,⁶¹⁵ Hz. Peygamber'in mucizelerini kaleme aldığı *Nasiye* ya da Han'ın Nasreddin lakabına atıfla "*Risâle-i Nasiriye*" adlı eserini, İslam coğrafyasını yerle bir eden Moğollar arasında, İslamiyet'in kurtarıcısı, yücelticisi olarak gördüğü Berke Han'a ithaf ederek Han'ın ihsanlarına mazhar oldu.⁶¹⁶

Berke Han'ın İslamiyet'i bu kadar ehemmiyetle ülkesine benimsetmeye çalışmasına rağmen, İslamiyet bu dönemde dar bir çevrede, saray ve ordu mensupları arasında yayıldı.⁶¹⁷ Nitekim Şamani bazı inanç ve akidelerin hala varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Bu cümleden olarak iki taraf arasındaki iyi ilişkiler sırasında Altın Orda Devleti'ne gelen Mısır elçilerine nehir suyunu yıkanmak için kullanmamaları, içine girmemeleri, eğer böyle bir şey yapmışlarsa da bunu gizlemeleri ikaz ve tavsilerinde bulunulmuştur. İslamiyet'in Altın Orda Devleti bünyesinde daha geniş bir alana yayılması ve yerleşmesi ise ileride görüleceği gibi Özbek Han devrinde gerçekleşecektir.⁶¹⁸

3.3.4. Mengü Timur Han

Daha önce de belirtildiği gibi Mengü Timur'un dini inancı konusunda ihtilaflar vardır. Bazı tarihçiler Müslüman olduğunu haber verirken bazı tarihçiler de onun Şamanist olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin Kafalı ve Roux Mengü Timur Han'ın Müslüman olduğunu ifade ederken Vernadsky, onun bir Şamanist olduğu için İlhanlı Devleti ile Altın Orda Devleti arasındaki mücadelenin dini boyutunun ortadan kalktığını ifade etmektedir.⁶¹⁹

Diğer taraftan Mengü Timur Han'ın iktidarı elde edişi Ruslar tarafından olumlu karşılanmış olmalı ki Rus kroniklerinde "*bu yıl çar Berke öldü ve Tatar baskısı büyük ölçüde hafifledi*" ifadesine yer verilmiştir. Nitekim Rusların, en azından dini sınıfın bu dönemde gerçekten daha iyi bir muameleye tabi tutulduğu görülmektedir. Daha iyi tabirinin kullanılmasının sebebi Mengü Timur'dan önceki hanlar döneminde de din sınıfının Moğol Yasası gereğince iyi muamele görmesi idi. Durum, Mengü Timur Han

⁶¹⁵ Şükrü Özen, "Zâhidî", *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 81-85.

⁶¹⁶ Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 245-247; Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, 137; Özen, "Zâhidî", 82; Fahreddin, 45.

⁶¹⁷ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 44.

⁶¹⁸ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 146-147; Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 146.

⁶¹⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 61; Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, 405; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 204.

devrinde onlar adına daha iyi bir boyuta ulaştı. Daha önce Rus kilisesinin din adamları ve bu dini kurumların diğer çalışanları da vergilerden muaf tutuluyordu. Hanın verdiği fermanla artık kilise ve manastırlarda çalışan bütün görevlilerin ve ailelerinin, kilise arazisinde çalışan halkın vergiden ve askerlikten muaf tutulduğu ilan edildi. Ayrıca vergilerin toplanmasında daha önceki gibi Müslüman tüccarlar değil resmi tahsildarlar görev yapmaya başladı. Vergileri tahsil eden Moğol memurlarının da kiliseye ait topraklardan mal veya kilise halkından hizmet talep etmesinin cezası ölüm olarak belirlendi. Hristiyanlığa hakarete bulunmanın cezası da ölüm idi. Tanıdığı bu imtiyazlara karşılık Rus din adamlarının da Mengü Timur ve ailesi için dua ettiği görülmektedir.⁶²⁰

Mengü Timur'un bu tutumu onun Hristiyanlığa ve Hristiyan din adamlarına ilgi duyduğu şeklinde yorumlanamaz. Nitekim Mengü Timur Han'ın bu uygulamaları Moğol Yasası'nda bütün dinlere karşı sergilenen ılımlı tutumun bir tezahürü idi. Bunun yanında Altın Orda Devleti'nin sınırında güçlenme potansiyeli olan knezliklere karşı denge politikası güden Han'ın bu davranışlarını politik bir yaklaşım olarak yorumlamak yerinde olacaktır.⁶²¹

Mengü Timur Han devrinden itibaren basılan paralardan artık Büyük Han'ın adının çıkarıldığı ve sadece Sayın Han ailesinin damgasının kullanıldığı görülmektedir. Mengü Timur Han adına bastırılan paralarda el-âdil unvanının yanında Kelime-i Tevhid'e de rastlanmaktadır. Bunun yanında kesilen 1274-1277 tarihli sikkelerde “*En büyük Han Mengü Timur, Hamd Allah'a mahsustur. Allah'tan başka ilah yoktur. O tektir eşi ve benzeri yoktur.*” şeklindeki dini ibarelere yer verilmiştir.⁶²²

⁶²⁰ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 204-205; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, 81. Yarlığın detayları için bkz: A. Melek Özyetgin, İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK, Ankara 2017, 62-63.

⁶²¹ Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizsoğulları*, 108; Kemaloğlu, *Altın Orda ve Rusya*, 82. Berke Han'ın henüz iktidarı zamanında Mengü Timur'un İslamiyet'i kabul ettiğini belirten Kitapçı, Mengü Timur'u *dini bütün, imanı kavi ve zorlu bir Müslüman* olarak tanıtmaktadır. Mengü Timur Han, her zaman Müslüman olmanın gururunu yaşamış olmakla birlikte Berke Han kadar İslam'ın yayılması için çaba göstermemiştir. Fakat yine de İslam bu dönemde Altın Orda Devleti bünyesinde yayılmaya ve yerleşmeye devam etti. Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 257-258.

⁶²² Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 59; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 257; Kalan, “İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, 26-27. Bkz: Ek 4.

3.3.5. Tuda Mengü – Tula Buka – Tokta Han

Tuda Mengü tahta çıkmadan önce Şaman inancını taşımaktaydı. Hükümdarlık devresinde ise İslamiyet’i kabul ettiği görülmektedir.⁶²³ Kaynakların bildirdiğine göre Şeyh ve dervişleri yanından ayırmayan, oruç ve dahi diğer ibadetlerini aksatmadan yerine getiren Han, samimi bir Müslüman idi.⁶²⁴ Ancak kısa bir süre sonra Tuda Mengü Han’ın akli melekelerini kaybettiğini gösteren bazı belirtiler vuku bulmaya başladı. Han, zamanının çoğunu çevresindeki şeyh ve fakihlerle geçirmeye başladı ve devlet işlerinden elini eteğini çeker bir duruma geldi. Onun bu hali de doğal olarak devlet erkânı tarafından tepki çekmeye başladı.⁶²⁵

Tuda Mengü’nün hanlığı, Moğol devlet adamları ile kuramadığı iyi ilişkiler ve art arda yaşanan mücadeleler yüzünden kısa sürdü. Bu mücadeleler, din temelli bir politika güden Kıpçak Fakihleri ile “din düşmanı” olan Tuda-Mengü saltanatına muhalif olanlar arasındaki gerginliğin bir sonucu idi. Tuda Mengü’nün İslamiyet’i kabul ettiğini duyurması, Berke Han’ın Müslüman olduğunu ilan ettiği zamandan itibaren yaşanan gerginliklerin bir uzantısı niteliğinde idi.⁶²⁶ Çünkü daha önce de belirtildiği gibi Berke Han devrinde İslamiyet tamamen Altın Ordu’da hâkim olmamış, sadece dar bir alanda varlığını gösterebilmişti.

Tuda Mengü çevresindeki tarikat mensuplarıyla bütün zamanını geçirdiği gibi kendisi de bu tarikatlerin bir üyesi olmuştu. Bu durum karşısında Moğol devlet adamları Onun tahttan çekilmesini istedi. Tuda Mengü Han da bu isteği olumlu karşılayarak tahtı yeğeni Tula Buka’ya bıraktı.⁶²⁷

Tula Buka’nın iktidarı döneminde de istikrarsızlık devam etti. Kaynaklarda bu dönemle ilgili ve Tula Buka’nın dini şahsiyeti alakalı bilgiler kısıtlıdır. Roux’un verdiği bilgiye göre Tula Buka koyu bir Şamanist idi. Şimdiye değin İslamiyet’in Altın Orda Devleti bünyesindeki ilerleyişi Tula Buka Han ile birlikte durdu. Bu dönemde İslami uygulamalara bir takım baskı ve yasaklar geldi ve bu durum muhtemelen Özbek Han dönemine kadar devam etti.⁶²⁸

⁶²³ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 218; Akkuş, “Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü”, 9.

⁶²⁴ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 349.

⁶²⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 63.

⁶²⁶ Deweese, *Islamization And Native Religion in The Golden Horde*, 87.

⁶²⁷ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 218-219; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 63.

⁶²⁸ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 406.

Nüveyri, Tokta Han'ın atalar dini üzerine Şamanist olduğunu belirtir.⁶²⁹ Bunun yanında kaynaklarda Budist olduğuna yönelik bilgiler de mevcuttur. Her koşulda Tokta Han Müslüman tarihçiler tarafından putperest olarak tanınmaktadır.⁶³⁰ Gökbilgin, Tokta Han'ın dini kişiliğinden bahsederken “*Tokta, putperest yani Nasturi idi demektedir.*”⁶³¹ İ. H. İzmirli ise buna itiraz ederek selefleri gibi Tokta Han'ın da Müslüman olabileceğini ileri sürmektedir.⁶³² Ancak buna karşın Tokta Han'ın verdiği şölenlerden bahseden kaynaklar sofraya için envai çeşit yemeğin piştiğini, bu yemekler için at, inek, koyun gibi hayvanların yanında yaban domuzu da pişirildiğini vurgulamaktadır.⁶³³ Bu bilgi, Rubruk'un, Berke Han'ın İslamiyet'i kabul ettikten sonra ordasında domuz eti yenmesini yasakladığı haberini akla getirmektedir. Bu durumda İslamiyet'in domuz etini haram kıldığı bilgisi henüz Berke Han zamanından itibaren biliniyor ise ve Tokta Han'ın da bu hassasiyetten uzak hareket ettiği göz önünde bulundurulursa Müslüman olmadığı kanaatine ulaşılabilir.

Evliya Çelebi'nin Tokta Han hakkında verdiği bilgiler ilginçtir: “*Meğer bu Tağtağ Han atalarının dinine girip putperest olmuş. Hemen tüm Kırım halkı ve âlimleri ayaklanıp “Tağtağ Han'ı katledelim” derken bir taraftan fırsat bulup Menkup Kalesi'nde Ceneviz kâfirine kaçıp şapka giyer. Ertesi sabah leşi aşağı kayalar dibinde boynunda altın haçlarla bulunup yine orada pis leşini kâfirler bir maşada gömerler ve bir deliğe tıklarlar. Hala gelen geçen Tatarlar yanından geçip maşadına lanet okuyup mezarına tükürüp geçerler.*”⁶³⁴ 17. Yüzyılda seyahat etmiş olan Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bu bilgiler başka kaynaklarda bulunmamaktadır. Çelebi, hatta Tokta Han'ın dini inancı yüzünden Kırım halkı tarafından tepki topladığını belirtir. Ancak dönemin çağdaşı olup bu coğrafyayı Özbek Han'ın iktidarı döneminde bizzat

⁶²⁹ Nüveyri, “Nihayetu'l-ereb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 315.

⁶³⁰ Thomas Tanase, “A Christian Khan of The Golden Horde? ‘Coktoganus’ And The Geopolitics of The Golden Horde at The Time of Its Islamisation”, *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, 2018, 2.

⁶³¹ Nesturilik Hristiyanlığın bir mezhebi olduğu ve semavi bir din olan Hristiyanlıkta putperestlik olmadığı için Gökbilgin'in söylemek istediği şey tam olarak anlaşılmamaktadır. Gökbilgin, 6.

⁶³² Nüveyri, “Nihayetu'l-ereb”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 315.

⁶³³ Ötemiş Hacı, 49; Derin, *Abdülğaffar Kırımı'nın Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, 42.

⁶³⁴ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi - 2 (7. – 10. Kitaplar, Dizin)*, Seyit Kahraman (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, 8/23.

görmüş olan İbn Battuta, Kırım şehrinin tamamen Hristiyanlardan oluştuğunu ifade etmektedir.⁶³⁵

Zehebi'nin bildirdiğine göre Tokta Han; “büyücüleri sever, oluğlar idi, adil milletlerin hayırlularına meyyal idi. Müslümanlığı üstün görür idi, tabipleri de sever idi...”⁶³⁶ Aynı bilgileri Alameddin Birzâlî'nin de verdiği görülmektedir.⁶³⁷ Yine İbn Verdi'ye göre: “Tokta Han ilim ehli ve hayır sahiplerini hangi milletten olursa olsun çok severdi. Fakat Müslümanları diğerlerine tercih ederdi.”⁶³⁸

Tokta Han'ın çok sevdiği ve veliaht olarak tayin ettiği İlbasar adında bir oğlu vardı. Kaynaklarda ismi Bedû'l-Hasen olarak da geçen bu şahıs İslam dinine mensup idi. Samimi bir Müslüman olduğu anlaşılan İlbasar, anlamasa bile Kur'an dinlemeyi severdi. Ülkenin idaresini eline aldığı zaman, İslamiyet dışında hiçbir dinin varlık göstermesine müsaade etmemeye niyet ettiği kaynaklarca bildirilmektedir.⁶³⁹

Tokta Han, çok sevdiği oğlunu tahtın tek varisi yapabilmek için hanedanın erkek üyelerinin tamamını öldürdü. Kendisi bir Budist ya da Şamanist olduğu halde oğlunun İslamiyet'e bu kadar bağlı olması ve ülkede de İslam'ın egemen olması için elinden geleni yapacağına dair düşüncelerinin var olması karşısında, Tokta Han'ın kaynaklara yansıyan olumsuz bir tepkisinden söz etmek mümkün değildir. Bilakis değinildiği gibi bütün hanedan üyelerini oğlunun iktidarının istiklali için öldürmüş olması bu durum karşısında bir rahatsızlık duymadığını gösterir.

3.3.6. Özbek Han

Tokta Han'ın ölümünden sonra tahta yeğeni Özbek Han geçti.⁶⁴⁰ Özbek Han, bazı kaynaklara göre Müslüman İlbasar'ı, bazı kaynaklara göre ise Tokta Han'ın torununu bertaraf ederek tahta çıkmıştır.⁶⁴¹ Özbek Han'ın tahta geçip İslamiyet'i kabul

⁶³⁵ İbn Battuta, 463-464.

⁶³⁶ Zehebî, “Târîhu'l-İslâm”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 359.

⁶³⁷ Alameddin Birzâlî, “Târîhu'l-Birzâlî”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 315.

⁶³⁸ Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 261; Akkuş, “Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü”, 9.

⁶³⁹ Alameddin Birzâlî, “Târîhu'l-Birzâlî”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 315; Zehebî, “Târîhu'l-İslâm”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 359; Derin, *Abdülğaffar Kırımı'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, 42; Zekeriyâ Kitapçı, *Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası – Moğollar Arasında İslamiyet I-II*, Dizgi Ofset Matbaacılık, Konya 2000, II, 185.

⁶⁴⁰ Alameddin Birzâlî, “Târîhu'l-Birzâlî”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 315.

⁶⁴¹ Alameddin Birzâlî, “Târîhu'l-Birzâlî”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 315; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 382; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 50, 112; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 438; Gökbilgin, 7.

ettiği andan itibaren Altın Orda tam anlamıyla İslam kültürü ile birleşti ve bir Türk İslam devleti haline geldi.⁶⁴²

Özbek Han'ın İslamiyet'i kabulüne dair bazı rivayetler vardır. Ötemiş Hacı'nın anlattığına göre Özbek Han'ın çağdaşı olan dört eren -bu erenlerin isimleri Mecdüddin Şirvânî, Baba Türkles (Şeyh Necîbüddin), Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan Gürgânî'dir-⁶⁴³ içlerine doğan ilahi hisler doğrultusunda Han'ı İslamiyet'e davet etmek için yola çıktılar. Onların payitaht Saray şehrine yaklaştıkları vakit Han'ın huzurunda bulunan kâfir büyücüler her zamanki gibi bazı sihirli gösterilerini sergiliyorlardı. O gün yaptıkları sihir bozuldu ve Han bunun sebebini sordu. Bunun üzerine büyücüler *“galiba bu yakınlar Muhammediler (Müslümanlar) gelmiştir. Bu onun alametidir”* dediler. Özbek Han derhal bahsedilen bu kişilerin bulunup huzuruna getirilmesini emretti. Huzuruna getirilen bu dört kişiyle konuşup Müslüman olduklarını ve kendisini de dinlerine davet etmek için geldiklerini öğrendi. Han'ın etrafındakiler ise bu kişilerin öldürülmesi gerektiğini söyleyerek bağırmaya başladı. Fakat Han buna karşı çıkarak *“Niçin öldüreceğim? Ben hükümdarım. Sizlerin hiçbirinizden korkum yoktur. Hanginizin dini hak ise onunla olurum. Eğer onların dini haksız olsa, sizin bugünkü işiniz niçin hakikatsiz olup gerçekleşmedi ve konuşunuz (tartışınız) hanginizin dini hak olsa ona tabi olacağım”* dedi. Taraflar karşılıklı tartışmalar ve kendi aralarında yaptıkları istişareden sonra bir karara vardılar. Buna göre iki büyük tandır kazarak yakacaklar ve iki taraftan da birer kişi bu tandıra girecek, kimin dininin hak olduğu bu şekilde ortaya çıkacaktı. Ertesi gün yakılan tandırlardan birine bir büyücü diğerine ise dört eren arasından Baba Türkles adlı zat girdi. Büyücü tandıra girer girmez kül oldu ancak Baba Türkles ateşler içindeki tandırdan çıktığında sadece biraz terlemişti. Yüzünün terini silip *“Niye acele ettiniz? Eğer biraz daha bekleyseydiniz, işim tamam*

⁶⁴² Gürün, 530; Schamiloğlu, “Altın Ordu”, 421.

⁶⁴³ Kafalı, “Özbek Han”, 108. Barthold, Özbek Han'a İslamiyet'i kabul ettirip Sultan Muhammed Özbek Han ismini veren zatın kabri Taşkent civarında bulunan Türkistanlı Şeyh Seyyid Ata (Asıl adı Ahmed idi) olduğunu ve bu hadisenin 1321 yılında vuku bulduğunu söylemektedir. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 147; Dewese, *Islamization And Native Religion in The Golden Horde*, 101-102.

olurdu” diyerek tandırdan çıktı.⁶⁴⁴ Bu mucizevi olaya şahit olan Han, devlet adamları ve halk Müslüman oldu.⁶⁴⁵

Özbek Han Altın Orda iktidarını ele geçirdiği dönemde henüz İslamiyet’i kabul etmemişti. Ki bu da dönemin siyasî ilişkileri çerçevesinde kız kardeşi Kөнçek Hatun’u⁶⁴⁶ Moskova Knezi Yuri Daniloviç’e verip Hristiyanlığı benimseyerek Agatha ismiyle vaftiz edilmesine müsaade etmesinin sebebinin açıklanmaktadır.⁶⁴⁷ Han’ın iktidarının yedi veya sekizinci yılında, 1320’de İslamiyet’i kabul ettiği görülmektedir.⁶⁴⁸ Kafalı’nın Uluğ Beğ’den naklettiği şu ifadeler bunu kanıtlar niteliktedir: “*Özbek Han saltanatının sekizinci yılı h. 720 (1320) tarihinde Müslüman oldu ve bütün Deşt-i Kıpçak’ı İslama soktu. Geriye kalan saltanatının yirmi yılında Müslüman idi ve ‘Muhammed’ adını almıştı.*”⁶⁴⁹ Bu zamandan sonra paralarında dinin yayılmasına yardım eden anlamındaki Gıyaseddin’i ve Kelime-i Tevhid ile diğer bazı İslami ifadeleri kullandığı bilinmektedir. Basılan sikkeler üzerine ‘*Gıyasü’-d-Din Özbek Han*’, ‘*Sultan el-a’zam Muhammed Özbek Han*’, ‘*Sultan el-adil Özbek Han*’ gibi unvanların yazıldığı görülmektedir.⁶⁵⁰ Han, sadece paralarda değil resmi yazışmalarda da Muhammed Gıyasü’-d-Din Özbek Han lakabını kullandı.⁶⁵¹

Kaynakların bildirdiğine göre Özbek Han, İslamiyet’i benimsedikten sonra Moğolların geleneksel kıyafetlerini çıkararak İslami elbiseler giymeye de başlamıştır.⁶⁵² el-Ömeri Özbek Han’ın dini kişiliğini şöyle tasvir eder: “*O halis bir Müslümandır, diyanet ve şeriate sarılmağı açıkça göstermiştir. Namazı hakkile eda etmeğe, orucunu tutmağa müdavimdir.*”⁶⁵³ İbn Battuta, Deşt-i Kıpçak seyahati sırasında hem saray dışındaki halk arasında hem de sarayda Han ve hanedan üyeleriyle yakinen temasta

⁶⁴⁴ Şeyh, isim, münacatım tamam olmadı diyerek Tatar kabilelerinden bazılarının İslamiyet’e giremeyeceğini kastetmiştir. Gökbilgin, 13.

⁶⁴⁵ Ötemiş Hacı, 52-54; Derin, *Abdülğaffar Kırımı’nin Umdet’ül-Ahbar’ına (Umdet’üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, 43-44; Deweese, *Islamization And Native Religion in The Golden Horde*, 541-543; Gündoğdu, “Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları”, 245.

⁶⁴⁶ Bu isim İbn Battuta’da İt Küçükük şeklinde geçer. İbn Battûta, 479.

⁶⁴⁷ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 76, 81; Guignes, 23; Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 131; Gökbilgin, 39; Kafalı, “Özbek Han”, 108.

⁶⁴⁸ Kafalı, “Özbek Han”, 108.

⁶⁴⁹ Ebu’l-Gazi, *Türk’ün Soy Ağacı*, (Çev. Rıza Nur), 184; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 81.

⁶⁵⁰ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 82; Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 131; Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, 363; Kalan, “Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, 28-29.

⁶⁵¹ Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 264.

⁶⁵² Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, 363.

⁶⁵³ el-Ömerî, “Mesâlikü’l-ıbsâr”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 364.

bulunup dini hayatlarına ve ibadetlerine bizzat şahit olmuş, bunları da eserinde ayrıntılı bir şekilde bizlere aktarmıştır. Seyyah, Han ile birlikte namaz kıldıklarından bahseder. Hatta bir gün Cuma namazı vaktinde Han'ı beklediklerini fakat sarhoş olduğu için gelemediğini yine de cemaat içinden bazılarının eninde sonunda gelip namazda hazır bulunacağını söylediklerini belirtir. Nitekim Han biraz sonra sallana sallana gelmiş ve Cuma namazı kılınmış idi. Han'ın huzurundan ayrıldıktan sonra tek tek hanımlarını da ziyaret eden İbn Battuta, onların huzurunda Kur'an dinlediklerini hatta hatunlardan birini ziyarete gittiklerinde Kur'an okurken bulduklarını belirtir.⁶⁵⁴ Özbek Han, ülkesinde İslamiyet'i yaymak isterken, halkını ve elit tabakayı oluşturan Moğolları teşvik için kendisi ve ailesinin yaşayışını iyi bir örnek olarak sunmak istiyordu.⁶⁵⁵

Yine İbn Battuta'nın verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla diğer dinlerin varlığı da devam ediyordu. Ziyaret ettiği bazı şehirlerde kiliselere ve Hristiyan ahaliye rastladığını haber vermektedir.⁶⁵⁶ Zaten değinileceği gibi Özbek Han, diğer dinlere karşı da oldukça hoşgörülü idi. Fakat seyyahın verdiği bu bilgiler, yönetici kesimde ve ülke çapında İslamiyet'in eriştiği seviyeyi göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Özbek Han'ın İslamiyet'e girişi İslam kaynaklarında olduğu gibi Rus kaynaklarında da yer almıştır. Ancak İslam kaynaklarında olduğu kadar detaylı bilgi yoktur. Sadece Tokta Han'ın ölümünden sonra Özbek Han'ın tahta geçtiği ve Müslüman olduğu bilgisi kayıtlıdır. Rus kronikleri ve hagiografilerinde (azizlerin hayat öyküleri) Özbek Han'ın Müslümanlığı, kendi yarattıkları düşmanca görüntünün bir parçası olarak yer etti ve bu görüntü hafızlarında hep taze kaldı. Altın Orda'da İslamiyet Berke Han zamanından itibaren var olmasına rağmen, Moğolların İslamiyet ile anılması ve Ruslar nezdindeki Müslüman görünüşü ve onlara karşı takınılan tavır da Özbek Han'ın saltanatı ile başladı.⁶⁵⁷

Samimi bir Müslüman olan Özbek Han zamanında İslamiyet, devletin resmi dini olarak ülkede yerleşti.⁶⁵⁸ Ötemiş Hacı'nın şu ifadeleri İslamiyet'in Altın Orda sahasında ne denli yayılıp yerleştiğini göstermektedir: "*Yine, Berk Han zamanından Özbek taifesi*

⁶⁵⁴ İbn Battuta, 469, 471, 474-479.

⁶⁵⁵ Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyet*, 363.

⁶⁵⁶ İbn Battuta, 463-464.

⁶⁵⁷ Deweese, *Islamization And Native Religion in The Golden Horde*, 93-94.

⁶⁵⁸ Fahreddin, 51.

Müslüman olmuştu. Onlardan sonra yine dinden dönüp kâfir olmuşlardı. Bu sefer Özbek Han Müslüman oldu. Ondan beri Özbek'in taifesi İslamı bırakmadı."⁶⁵⁹

Özbek Han, İslamiyet'i kabul ettikten sonra hanedan üyelerini ve ailesini ki örneğin Bizans İmparatorluğu hanedanlığından olan eşi Gelin Beyalun'u da İslam dinine girmesi için zorladı.⁶⁶⁰ Özbek Han'ın İslamlaştırma gayretlerine rağmen emirlerden bazıları İslamiyet'i kabul etmek istemiyordu. Hatta bu yüzden onun tahta çıkmasını da istememişlerdi. Emirlerden biri Han'a hitaben "*Ey sultan, sen bizden Müslüman olmamızı isteme, bunun yerine itaat ve baş eğiş dile. Çünkü bizim Cengiz Han Yasası'ndan ve yeysününden şikâyetimiz yok. O halde niçin bizi Arapların köhne şeriatına davet ediyorsun?*" dedi. Bu sözler üzerine Han, adamı öldürdü. Onun İslam'a girişi ve dini yaymaya çalışması devlet adamları tarafından tepki çekti ve neredeyse bir suikasta kurban gidiyordu.⁶⁶¹ Daha önce dini münasebetler kısmında da değinildiği gibi Özbek Han, iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra İslamiyet'e şiddetle karşı çıkan gruplara Müslüman olmak ya da savaşmak arasında seçim yaptırmak istemiş, İslamiyet'i kabul etmeyenleri öldürmüştür.⁶⁶²

İbn Battuta'nın verdiği bilgiye göre Özbek Han dönemindeki İslamiyet lehine uygulanan bu baskının bir benzerine de Harezm'de rastlanır. Fakat bu kez Müslümanlar arasında dini ibadetin yerine getirememesinden doğan bir baskı söz konusudur. Bu cümleden olarak camilerde Cuma günleri cemaatle kılınan namaza katılmamanın bedeli kamçı yemek ya da para cezası ödemektir.⁶⁶³

Özbek Han'ın İslam çizgisi üzerinde yürümeye başladığı yolda sadece muhalif olan emirlerle mücadele ettiği söylenemez. Muhalefet edenler kadar onu her anlamda özellikle İslamlaştırma politikasında sonuna kadar destekleyip ve hatta yönlendiren isimlerin başında Kutluğ Timur gelmekteydi. Kutluğ Timur hanedan mensubu olmamakla ve kökleri bilinmemekle birlikte tıpkı Emir Çoban ya da Nogay gibi devlet

⁶⁵⁹ Ötemiş Hacı, 54.

⁶⁶⁰ Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, 363. Fakat bunun tam aksini gösteren başka bir bilgi de mevcuttur. Buna göre Özbek Han eşini din değiştirmeye zorlamayacak kadar liberal bir hükümdardı. Nitekim Gelin Beyalun (Bjellon) İstanbul yolculuğu esnasında kendisine sunulan domuz etini yiyip şarap içmiştir. Abdurrahman Kurt, "Tarihi Süreçte Türk Kadınları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 402.

⁶⁶¹ Kâşânî, 178; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 438; Arnold, 340; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 382; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 278; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 246.

⁶⁶² Nüveyri, *Nihayetu'l-ereb*, Tiesenhausen, 287; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 269.

⁶⁶³ Schamiloglu, "Altın Ordu", 422.

yönetiminde söz sahibi olan önemli bir Moğol emiriydi. Özbek Han'ın iktidarı kazanmasında büyük rolü olan Kutluğ Timur, Han'ın İslamiyet'e tavır alan muhaliflere karşı da kararlı ve tedbirli olmasını telkin etmiş olan kişidir.⁶⁶⁴ Kutluğ Timur'un kendisi de İslamiyet'in yayılması için çaba sarfetmiş ve hâkim olduğu bölgelerde cami, medrese, vakıf gibi birçok dini mekân inşa ettirmiştir.⁶⁶⁵ Bu cümleden olarak, Kutluğ Timur'un Ürgenç'te yaptırdığı bir dini yapının kitabesinde; “kudretli melik, Arap ve Arap olmayan hükümdarların başbuğu, yeryüzünün ve dinin güneşi, İslamlığın ve Müslümanların ulusu, büyük Necmüddeveddin'in oğlu Kutluğ Timur...” yazılı olduğu kaynaklarca kaydedilir. Ayrıca onun karısı Turabak Hatun tarafından da Harezm'de bir cami yapılmıştır.⁶⁶⁶

Özbek Han'ın büyük bir samimiyet ve içtenlikle İslamiyet'i muhafaza edip yaymaya çalışması dönemin Müslüman tarihçi ve seyyahları tarafından sitayişle ele alınmış, bu davranışları dolayısıyla övgü kazanmıştır.⁶⁶⁷ İbn Battuta, Han için, “*O, Tanrı düşmanı Kustantiniye halkıyla cihat etmekte, onları kahretmektedir*” demektedir.⁶⁶⁸ Guignes'in verdiği bilgiye göre ise azimle İslamiyet'i yaymaya çalışan Özbek Han, Altın Orda'ya tabi olan Rusya'da da İslamiyet'in hâkim olmasını istiyordu. Bu yüzden bir Moğol prensini birlikleriyle birlikte Tver üzerine gönderdi. Tver halkını dini bayramlarında katletmeyi planlıyordu. Ancak knez Aleksandır durumdan haberdar olarak halkı örgütlemeye başladı.⁶⁶⁹

Aslında Özbek Han'ın gönderdiği amcazadesi olan Emir Şavkal koyu bir Müslümandı ve onun Tver'e gelişi yanlış yorumlanmıştı.⁶⁷⁰ Özbek Han'ın Emir Şavkal'ı göndermesinin sebebi Tver'de meydana gelen bazı karışıklıkları gidermekti.

⁶⁶⁴ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 50-1, 60, 76, 112; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 73; Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 130; Deweese, *Islamization And Native Religion in The Golden Horde*, 123; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 264, 267; Gökbilgin, 8-9. Gökbilgin, 1336 yılı başlarında Özbek Han'ın İlhanlılara karşı bir sefere çıktığı sırada Kutluğ Timur'un isyanı yüzünden geri döndüğünü söyler. Kafalı ise aynı hadisede Han'ın Kutluğ Timur'un ölüm haberi üzerine üzüntüyle geri döndüğünü belirtir. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 81; Gökbilgin, 18.

⁶⁶⁵ Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 272.

⁶⁶⁶ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 60; Schamiloglu, “Altın Ordu”, 421.

⁶⁶⁷ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 242.

⁶⁶⁸ İbn Battûta, 474.

⁶⁶⁹ Guignes, 23. Arnold, Avrupalı tarihçilerin Özbek Han'ın İslam dinini Rusya'da yaymaya çalıştığı şeklindeki yorumlarına bir eleştiri getirerek “*fakat gerçekte Moğollar, Rusya'da iki yüz sene kadar mutlak bir hâkim suretinde bulunmuş oldukları halde o memleketin asıl halkı üzerinde pek az nüfuz icra edebilmişlerdir*” demekle birlikte Özbek Han'ın Hristiyanlara karşı gösterdiği hoşgörüyü örnek vermektedir. Arnold, 341.

⁶⁷⁰ Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 243-246. Özbek Han'ın bu akrabasının vergi toplamak amacıyla gittiğini belirtmektedir. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 382-383.

Fakat Aleksandır, halkı kendilerini zorla İslamiyet'e sokmaya geldikleri şeklinde bir kışkırtmayla ayaklandırdı. Asiler, Moğol birliklerine saldırdı ve pekçoğunu öldürdü.⁶⁷¹ Özbek Han'ın gönderdiği birlikleri bölgedeki karışıklıkların giderilmesi içindi. Fakat halkın bu birliklerin gelişini, kendilerine zorla İslamiyet'in benimsetileceği şeklinde yorumlaması, Özbek Han'ın güçlü dini kimliğinin ve cihatçı kişiliğinin yarattığı algının bir sonucu olarak görülebilir.

Bu yansımalara rağmen Özbek Han, Budistlere ve animistlere karşı şiddetli bir kampanya yürütmekle birlikte Müslümanlar gibi "ehli kitap" olan Hristiyanlara ve Yahudilere karşı bu şekilde davrandığı söylenemez.⁶⁷² Nitekim ülkesindeki Hristiyan halka, tabisi olan Rus Hristiyanlarına veya ziyaretine gelen Papalık elçilerine karşı sergilediği iyi davranışlar, onun diğer dinlere karşı da oldukça hoşgörülü olduğunu göstermektedir. Mesela Papa XXII. Jean, 1338 yılında Katolik misyonerlere karşı göstermiş olduğu iyi muameleden dolayı Özbek Han'a teşekkürlerini bildirdiği bir mektup gönderdi. 1339 yılında Özbek Han, doğuya gitmek için huzurundan ayrılan Fransisken elçisini güzel bir at hediye ederek uğurladı. Ayrıca Venedikli ve Cenevizli tüccarlarla ticari anlaşmalar imzaladığı gibi onlara da bazı imtiyazlar verdiği bilinmektedir.⁶⁷³ Han'ın Papa ile arası çok iyi olacak ki bazı kaynaklar ondan "Papa'nın dostu" olarak bahseder.⁶⁷⁴ Ayrıca Rus Ortodoks kilisesi adına Mengü Timur Han tarafından çıkarılmış olan, din adamlarının askerlik hizmetlerinden muaf tutulduğu bir yarlığı onayladığı bilinir.⁶⁷⁵

Özbek Han'ın diğer dinlere bilhassa Hristiyanlığa karşı bu hoşgörülü yaklaşımı Hristiyanlar tarafından yanlış yorumlanmış olacak ki Papa'nın dinlerini yaymaları için Deşt-i Kıpçak'a gönderdiği misyonerleri yine de iyi karşılayan Özbek Han, ülkesindeki İslam hâkimiyetine verdiği önemi şu sözler ile ifade etmiştir: "*Papa için Hristiyanlık ne*

⁶⁷¹ Gökbilgin, 26-27.

⁶⁷² Schamiloglu, "The Islamic High Culture of The Golden Horde", 203; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 368.

⁶⁷³ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 382; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 438-439; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 280; Gökbilgin, 13.

⁶⁷⁴ Gökbilgin, 28.

⁶⁷⁵ Deweese, *Islamization And Native Religion in The Golden Horde*, 97; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 438-439; Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, 117; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 281-282. Özbek Han'ın Rus din adamlarını pekçok yükümlülükten muaf tutan bir yarlığın detayları için bkz: Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, 341-342; Özyetgin, Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, 65-69; Gökbilgin, 14.

ifade ediyorsa, İslam dini de benim için onu ifade eder.” Bundan sonra da misyonerleri geri göndermiştir.⁶⁷⁶

Özbek Han, Berke Han devrinde başlatılmış olan İslamlaştırma politikasını daha yoğun bir şekilde devam ettirdi.⁶⁷⁷ Onun zamanında İslamiyet, Altın Orda Devleti içinde güçlendi ve tamamen yerleşti. Bu dönemde tam bir İslam şehri haline gelen Saray Berke şehrinde cami, medrese, vakıf, tekke ve hangahlar gibi dini yapıların imarının büyük oranda arttığı görülmektedir. Berke Han devrinden beri geldikleri ve büyük bir itibar kazandıkları görülen hocalar, şeyhler, imamlar, dervişler ve âlimler bu dönemde, inşa edilen cami ve medreselerde dini eğitimin öncüsü oldular.⁶⁷⁸

İbn Battuta, Özbek Han devrinde tam bir İslam şehrine dönüşen Saray şehrinin çehresini şöyle tarif etmektedir: *“(Saray Berke şehri) Özbek Han’ın payitahtıdır. Saray şehri, en güzel şehirlerden biridir. Bu şehir çok büyük olup, düz bir saha üzerinde inşa edilmiştir ve çok kalabalıktır. Güzel çarşıları ve geniş caddeleri vardır. Bir defa biz şehrin ortasından, boydan boya geçtik-gittik ve yarım günde dönebildik. Bütün buraları evlerle dolu, boş arsaları ve bahçeleri olmayan bir saha idi. Orada on üç cami vardır; bunlardan biri Şafii mezhebine aittir. Ondan başka birçok mescid de bulunuyor. Bu şehirde türlü türlü millet yaşar; mesela, memleketin öz sahipleri olan Moğollar (yani Tatarlar). Onlardan bazıları Müslümandır. As’lar, onlar da Müslümandır. Kıpçaklar, Çerkesler, Ruslar, Bizanslılar (Rumlar) onlar Hristiyandırlar. Her bir millet kendi mahallelerinde ayrı olarak yaşar. İrakeyn’den, Mısır’dan, Suriye’den tüccarlar ve yabancılar bir mahallede otururlar ve buralarda onların malları, surlarla kuşatılmış bir şekilde muhafaza altındadır.”*⁶⁷⁹

Ülkeye ve bilhassa Saray şehrine İslami bir hava katan dini yapıların imarına sadece Özbek Han değil, hanedan üyeleri, devletin üst kademesindeki yüksek rütbeliler ve halktan bazı gruplar da katkıda bulundu. Bu dini kurumların ve görev yapacak olan din adamları ile diğer personelin ihtiyaçlarını gidermek için de büyük yatırımlar yapıldığı görülmektedir. Bunun yanında İslamiyet’in Sünnilik ve Şiilik gibi farklı mezheplerin aynı ortamda yer bulabilmesi de diğer önemli bir noktadır. İslamiyet’in Altın Orda’da bu denli gelişmesinin en önemli sebeplerinden birisi özgürlük ortamının

⁶⁷⁶ Fahreddin, 55.

⁶⁷⁷ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 51.

⁶⁷⁸ Kurat, “Altın Ordu Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 929; Schamiloglu, “Altın Ordu”, 423.

⁶⁷⁹ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 133-134.

olması ve refah seviyesinin yüksek olması, İslam'ın hâkim olduğu farklı coğrafyalardan buraya gelen âlimlerin sayısını da artırdı. Bu durum sadece başkent Saray'da değil ülkenin diğer şehirlerinde de İslamiyet'in yayılmasına yol açtı.⁶⁸⁰ Özbek Han'ın kendisi Sünni mezhebine mensuptu. Bu yüzden Mutezile⁶⁸¹ mezhebine mensup olan âlimlerin bunu gizlemeleri, Sünniliğin devlet nezdinde bulunduğu desteğin bir göstergesidir.⁶⁸²

Özbek Han, bir taraftan İslamiyet'in yayılması için bu kadar çabalarken, öteki taraftan da İslamiyet'in reddettiği veya haram kıldığı şeyleri bertaraf etmek için gayret göstermekteydi. Bu doğrultuda İslamiyet'i kabule yanaşmayıp Han'a karşı muhalefet eden taife ile birlikte bir grup büyücüyü ve Müslüman olmayan Uygurlardan da birkaç kişiyi öldürttüğü kaynaklarca kaydedilmiştir.⁶⁸³

Âlimler, sadece İslam'ın farklı yorumlarını bünyesinde barındırması veya desteklenen dini kurumların etkisiyle değil aynı zamanda Özbek Han'ın ilim adamlarına duyduğu saygı ve gösterdiği itibarın etkisiyle de Altın Orda'ya gelmekteydiler. Nitekim İbn Battuta'nın verdiği bilgiye göre Saray'da tekkesi bulunan âlimlerden biri olan, halk tabakasından fakir fukaraya vs. çok iyi davranan, yüksek rütbelilere karşı eğilip bükülmeyen, iltimas geçmeyen ve hatta onlara sert davranan imam Numaneddin el-Harezmî'nin, kendisini Cuma günleri ziyaret eden Özbek Han karşısında bile ayağına kalmadığı bilinmektedir. Bilakis Özbek Han, bu duruma aldırış etmediği gibi kendisi bizzat bu Şeyh'in önünde alçakgönüllülükle diz çöküp oturmaktaydı. Bu durum, âlim, şeyh ve fakihlerin Altın Orda Devleti'nde gördükleri değer ve saygının derecesini göstermek için güzel bir örnektir.⁶⁸⁴ Ayrıca Han'ın manevi hayatında önemli bir yeri olan bu zatın Altın Orda bozkırlarında İslam'ın yayılmasında büyük yararlılıkları olduğu da bilinmektedir.⁶⁸⁵

Özbek Han zamanında yukarıda bahsedildiği gibi âlimlere verilen bu değer yanısıra Halife'ye de büyük saygı ve itibar gösterilmekte ve onun manevi varlığı ülke

⁶⁸⁰ Schamiloglu, "The Islamic High Culture of The Golden Horde", 206; Schamiloglu, "Altın Ordu", 422

⁶⁸¹ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 391-401.

⁶⁸² Schamiloglu, "Altın Ordu", 421-422.

⁶⁸³ El-Mufaddal, "en-Nehcü's-sedid", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 344; Zehebî, "Târîhu'l-İslâm", *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 359; Gökbilgin, 10.

⁶⁸⁴ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, 134; Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, 364; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 277; Schamiloglu, "Altın Ordu", 421.

⁶⁸⁵ Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 269, 274.

içerisinde hissettirilmekteydi. Nitekim İbn Battuta'nın verdiği bilgiye göre Kefe'de bir camide Cuma namazı esnasında bir vaiz Halife namına halkı selamlamaktaydı.⁶⁸⁶

İslamiyet'in Altın Orda Devleti'nde yerleşmeye başlaması ile birlikte hukukî meseleler hakkında hüküm vermekte tek merci olan Yasa, bu konumunu Başkadılık müessesisiyle paylaşmaya başladı. Bundan sonra Yargucu, örfi davalara bakmaya devam ederken, şer'i davalara bakma ve hüküm verme yetkisi kadı tarafından uygulanmaya başlandı. Özbek Han zamanından itibaren kadılık müessesesi de sistematik bir görünüme kavuştu. Cengiz Yasası diğer Moğol ardıllarında olduğu gibi Cuçi sülalesinde de geçerliliğini korumaya devam etmesine rağmen şer'i hukukun ve kadılık makamının da devlet bünyesinde mühim bir rolü vardı. Kadılık müessesesinde ise en fazla taraftarı bulunan ve şeri meselelerde kullanışlı çözüm önerileri getiren Hanefi hukuk sistemi idi.⁶⁸⁷

İbn Battuta, Altın Orda'ya yaptığı seyahat sırasında Kırım şehrinde Hanefi kadısı (başkadı) Şemseddîn Saylî, Şafi kadısı Hıdır, Memlük sultanı Nasır Muhammed'in burada yaptırdığı camide hatip olan Hatip Ebubekir ile görüşüğünü yazar. Seyyah, eserinde bu isimler dışında başka Müslüman din adamları ve âlimlerin isimlerini de verir.⁶⁸⁸ Yine seyyahlar tarafından bu dönemde yapılmış olan dini yapılar hakkında da bilgi verilir. Nitekim Özbek Han'ın Kırım'da yaptırmış olduğu kendi adını taşıyan Özbek Han Camii⁶⁸⁹ günümüze kadar ulaşmış yapılardan biridir.⁶⁹⁰

Memlük Sultanlığının da yoğun etkisiyle İslamiyet, Özbek Han idaresindeki devletin yukardan aşağıya kadar bütün kademelerine nüfuz etmiş ve bundan sonra Altın Orda, artık totaliter Müslüman devleti kisvesi altına girmiştir.⁶⁹¹ Özbek Han'ın bu

⁶⁸⁶ Schamiloglu, "Altın Ordu", 421.

⁶⁸⁷ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 79-80; Mehmet Şeker, "Türk Devlet Yönetiminde Farklı Başkadılık Uygulamaları: Hazarlar, Altın Orda ve Memlükler Örneği", *ABAD*, 1(1), 2018, 81-82; Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, 117; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 277-278; Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, 363, 367; Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", 407; Schamiloglu, "Altın Ordu", 422.

⁶⁸⁸ İbn Battûta, 464-466.

⁶⁸⁹ Bu cami Özbek Han tarafından Kırım'ın güneydoğusunda bulunan Eski Kırım (Solhat)'da inşa edildi. Kaynaklarda bu cami dışında başka cami ve mabetlerin varlığından bahsedilmişse de sadece bu cami günümüze ulaşmıştır. Caminin Taçkapısı üzerinde yer alan kitabede yapının Muhmamed Özbek Han döneminde 1314-1315 tarihlerinde Abdulaziz b. İbrahim el-Erbili tarafından inşa edildiği yazılıdır. Nicole Kañçal-Ferrari, "Özbek Han Camii", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 109.

⁶⁹⁰ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 51; Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 239; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 272; Kañçal-Ferrari, 109-110.

⁶⁹¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 383; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 286.

İslamiyet'in ve Müslümanların hamisi kimliği, ülkesiyle sınırlı kalmamıştı. Bu cümleden olarak Han, Altın Orda Devleti dışındaki Müslümanlara karşı da sevgi ve sahiplenme duygusu hissediyordu. Biz bunu Alameddin Birzali'nin verdiği şu bilgiden anlamaktayız: “*Özbek Han otuz yaşında han oldu, Müslüman, akıllı, kılığı, kıyafeti güzel idi. Alaeddin Numan ile bir miktarı kudüste bir tekke yapılmak, bir miktar da Haremeyni Şerifin mücavirlerine dağıtılmak üzere akçe gönderdi.*”⁶⁹²

3.3.7. Canı Bek Han

Özbek Han, sağlığında üç oğlundan en büyük olan Tini Bek'i kendine veliaht olarak ilan etti. Tini Bek, babasının ölümünden sonra çok kısa bir süreliğine iktidarda kaldı. Onun ahlaki yönü hakkında kaynaklar olumsuz bilgiler aktarır. Bu cümleden olarak tahta çıkmadan önce ahlaklı ve saygılı bir insan olan Tini Bek, tahta çıktıktan bir süre sonra gayriahlaki davranışlar sergilediği için öldürüldü. Fakat bu kötü davranışların ne olduğundan bahsedilmez.⁶⁹³

Roux'un aktardığına göre Tini Bek, babasının aksine Hristiyanlara karşı sempati besleyip, yakın çevresinde bulunan kişileri de yine Hristiyanlar arasından seçmişti. Öldürülmesi de onun bu tavırlarının devlet bünyesinde yerleşmiş olan İslamiyet'e Hristiyanlık karşısında zarar vereceği korkusundan kaynaklanmış olmalıydı.⁶⁹⁴ İbn Battuta ise Tini Bek'in tahta çıkmadan önceki davranışları hakkında bilgi vermemekle birlikte kardeşi Canı Bek'in ondan daha erdemli ve faziletli olduğunu ayrıca onun terbiyesinin Seyyid Şerif b. Abdülhamîd tarafından verildiğini bildirmektedir. Nitekim Canı Bek, iktidar yarışında kardeşleri Tini Bek ve Hızır Bek'i bertaraf ederek⁶⁹⁵ “*Büyük*

⁶⁹² Alameddin Birzâlî, “Târihu'l-Birzâlî”, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, 318. Alaeddin Numan hakkında ayrıntılı bilgi için de mezkûr sayfaya bakabilirsiniz. Bu konu hakkında dikkat çeken husus ise iki ülke arasındaki iyi ilişkilere rağmen bu zatın Memlük topraklarında gördüğü muameledir. Mısır'a gelen ve daha sonra da mezkûr yerleri ziyaret eden bu şeyhin kendisi çok iyi karşılanmadığı gibi inşa faaliyetleri de Memlük yetkilileri tarafından engellendi. Bu yüzden de imar için Gürcistan'a ait bir arazi parçası üzerine Gürcü Kralı'nın temsilcileriyle bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Bu şeyhin Memlükler tarafından iltifat görememesinin sebebi ise evlenmesi için Sultan'a gönderilen Moğol prensesi Tulunbay'ı getiren heyetin kalabalıklığı idi. Bu heyetin ihtiyaçlarının karşılanmaya çalışılması sırasında kendisi ile yeterince ilgilenilememiş idi. Broadbridge, “Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols”, *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomats*, 277.

⁶⁹³ İbn Battûta, 480; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 82-83; Fahreddin, 57; Gökbilgin, 29.

⁶⁹⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 441.

⁶⁹⁵ “*Özbek Han Şubat 1342'de Saray memleketinde öldü ve üç evlad bıraktı. Bunlar Tınibek, Canibek ve Hızırbek idi. Özbek Han ölünce kumandanlar ve devletin ileri gelenleri Canibek Han'ı tahta çıkarmak için ittifak ettiler. Tınibek ise babasının vefatını duyunca memleketin başına geçmek için Saray'a döndü. Saraya yaklaşıncı annesine danıştı. ‘Şimdi kardeşim gelip tahtı benim elimden alacak’ dedi. Bunlar üçü de ana baba bir kardeşiler. Lakin anneleri Canibek'i diğerlerinden çok severdi. Bunun için ikisi anlaşular. Ümera da Tınibek'in öldürülmesini istedi. Zira Tınibek gelirse, kendilerini öldürecekti. Bunun*

Sultan, Haşmetli Hakan, Celâleddin Ebû el-Muzaffer Han, Mahmûd Canıbek Han, İbn Melik el-Muazzam Han” unvanıyla tahta çıktı.⁶⁹⁶

Canı Bek Han, babası kadar iyi bir Müslüman idi. Ebu'l-Gazi onun için “*pek Müslüman bir adam idi. Âlimlere zahidlere pek hürmet ederdi. Şeriata pek riayet ederdi*” demiştir.⁶⁹⁷ Ülkedeki İslamlaştırma faaliyetleri Canı Bek Han devrinde de babası Özbek Han devrinde olduğu gibi hatta bu dönemde olduğundan daha güçlü bir şekilde devam etti.⁶⁹⁸ Timurlu tarihçi Muinü'd-din Natanzi, Canı Bek Han'ın İslamiyet'e olan ilgisine, istekliliğine ve çabasına geniş yer vermektedir.⁶⁹⁹ Bu cümleden olarak kaynakların Natanzi'den naklettiğine göre Canı Bek Han, birçok cami ve medreseler inşa ettirmiş, dini ilimleri geliştirmiş, İslami kültür, adet ve gelenekleri yaymış, İslam'ı yayma yolunda aktif bir rol oynamış, pekçok hayır işleri yapmıştır.⁷⁰⁰ Yine Cenabi'den aktarıldığına göre “*Canıbek Han en büyük, en adil, en bilgili en müttebi Şimal Hanlarındandı. İlimi ve âlimleri severdi. İlim ve kemalat sahibi kimseler onun yanına gelirlerdi. Bundan dolayı Saray âlimlerle, fâzıllarla dolup taşmış ve dünyanın bir meserret yeri halini almıştır.*”⁷⁰¹ Bunlar arasında Kutbuddin er-Râzî ve Şeyh Sa'düddin et-Taftazânî gibi isimler vardı. İsmi geçenlerden Horasanlı âlim Taftazânî,⁷⁰² Gucduvan'da tamamladığı Muhtasar al-me'ani adlı eserini Canı Bek Han'a ithaf etmiştir.⁷⁰³ İslamiyet'in artık tamamen yerleşmiş olduğu bu dönemde din âlimleri

için Tınıbek saraya yaklaşınca Saraycık denilen yerde onu karşılamaya çıktılar. Tınıbek Saraycık'a gelince elini öpmek için yanına vardılar, hile ile onu öldürdüler. Camıbek Han'ın yanına dönüp bu hadiseyi ona anlattılar. Küçük kardeşi Hızırбек'ten de bir at alıp onu öldürttü. Yalnız olarak Melik kaldı.” Gökbilgin, 30 (Murat Remzi, *Tal'ik al-ahbar*, 548'den naklen).

⁶⁹⁶ İbn Battûta, 480; Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu*, 82-83; Arslan, *Moğol Boyları Arasında İslamiyetin Yayılışı*, 363; Gökbilgin, 29.

⁶⁹⁷ Ebu'l-Gazi, *Türk'ün Soy Ağacı*, (Çev. Rıza Nur), 185.

⁶⁹⁸ Deweese, *Islamization And Native Religion in The Golden Horde*, 95; Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, 123; Gökbilgin, 30.

⁶⁹⁹ Deweese, *Islamization And Native Religion in The Golden Horde*, 95.

⁷⁰⁰ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, 110; Kemaloğlu, “Altın Orda Devleti”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, 123; Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, 287; Cevat İzgi, “Canı Bek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı”, *Divan*, 2, 1996, 163.

⁷⁰¹ Gökbilgin, 30.

⁷⁰² 1322 yılında Horasan'ın Nesa şehri yakınlarındaki Taftazani'de doğan el-Taftazani Mesud b. Ömer, fıkıh, kelim, belagat, mantık ve metafizik gibi alanlarda yaptığı ilmi çalışmaları ve kaleme aldığı pekçok kitapla tanınır. C. A. Storey, “Teffâzânî”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, XII/I, 118.

⁷⁰³ Fahreddin, 61; Kurat, “Altın Ordu Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 929; Storey, “Teffâzânî”, 118; Gökbilgin, 30-31; Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, 373. Canı-Bek Han'a ithaf edilen eserin giriş bölümünde Han'ın iyi, halis, faziletli ve dindar kişiliğinden bahsedilmiştir. “... *Bu isteklerim emniyet gölgesi altında halkı yaşatan, onlara bol bol adalet ihsan eden, parlak siyaseti ile gözleri nurlandıran, heyeti ile fitneyi tutuşturan, düşmanların yollarını kapayan, fazilet ve kemalatı yazan İslam'ın yükselmesi için levhalar üzerine yazı yazan, büyük sultan ve milletin sahibi, Arapların ve Acemlerin Sultanlarının sığınağı, dünyanın büyük meliklerinin barınağı, Allah'ın yerdeki gölgesi,*

artık sadece ülke dışındaki bölgelerden gelmiyordu. Altın Orda sahasında da yetişen ve eser veren âlimlerin varlığından bahsedilebilir. Bu cümleden olarak İdil sahasındaki Kıpçak boylarından birine mensup olan Yusuf el-Alani bu âlimlerden biridir ve Şerefüddin Ebu Ali el-Harezmî'nin eserine yazdığı şerhte Canı Bek Han'a methiyeler düzmüştür.⁷⁰⁴ Bunun dışında Altın Orda Devleti'nin kendi bünyesinden çıkarıp yetiştirdiği âlimler, ülkeye kattıklarının yanında Memlûklerle olan ilişkilere de büyük katkı sağlamıştır.⁷⁰⁵

Canı Bek Han da selefleri gibi diğer dinlere karşı hoşgörüyü elden bırakmadı. İmtiyazlarının devam etmesine müsaade etti. Bununla birlikte Rusya'dan kendisini ziyarete gelen Ortodok din adamını huzuruna kabul eden Canı Bek, kilise ve manastır gibi Hristiyan din kurumlarında vergi adı altında altın ve gümüş cinsinden büyük oranda değerli mal toplandığını hatırlatarak bunların vergisini vermelerini istedi. Din adamının Özbek Han zamanında vergi muafiyetini ihtiva eden yarığı hatırlatması üzerine de bu hükümlerin devam edeceğini fakat kiliselerden altıyüz ruble alınacağını da vurguladı.⁷⁰⁶

Gördüğü destek sayesinde İslamiyet bölgede revaşa olan diğer bir semavi din olan Hristiyanlığa karşı kesin bir üstünlük sağlamış oluyordu.⁷⁰⁷ Nitekim Canı Bek Han'ın sürdürdüğü İslamlaşma politikası batılı gayrimüslim unsurlara karşı olumsuz davranışları da beraberinde getirdi. Bu cümleden olarak Tana'da ticaretle uğraşan Ceneviz ve Venedikli tüccarların Türklerle yaşadığı anlaşmazlıkta Canı Bek Han, İtalyan tüccarlar aleyhinde bir tavır takındı ve Kefe'yi kuşatarak ticaret kolonileri üzerinde şiddetli bir baskı yarattı. Ülkesinde ticari faaliyetlerin aksaması sonucunda ilerleyen süreçte Han'ın tekrar bu tüccarlara karşı ılımlı davranmaya başladığı görülmektedir.⁷⁰⁸ Yine de bu tüccarların aynı zamanda büyük imtiyazlara sahip olduklarını söylemek mümkündür. Nitekim Han'ın annesi Taydula Hatun, bu tüccarlara

mahlûkatı üzerindeki halifesi, memleketlerin koruyucusu, kulların yardımcısı, zulüm ve inat karanlıklarını yok eden, şeriatın nurunu yükselten, dini ilimlerin bayraklarını dalgalandıran, yakın ve rahmet ehli üzerine kanatlarını indiren, apaçık fetih ve yüksek zaferlerle, emniyet perdelerini açan, bütün mahlûkatın ve hakkın sığınağı, Allah'ın gölgesi, hak ve dinin celaleti Ebu al-Muzaffer Sultan Camibek Han'dır. Allah onun azametinin ve celaletinin perdelerini ebedi olarak yaşatsın. Faziletinin hissesinden mahlûkatı devamlı olarak faydalandırsın." Gökbilgin, 31.

⁷⁰⁴ İzgi, 165.

⁷⁰⁵ İzgi, 171.

⁷⁰⁶ Fahreddin, 59.

⁷⁰⁷ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 441.

⁷⁰⁸ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 383; Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, 441; Deweese, *Islamization And Native Religion in The Golden Horde*, 97.

ticaret yapma hakkı sağlayan yarlıklar vermiştir.⁷⁰⁹ Öte yandan yine aynı Hatun'un eşi gibi ilmi ve hayri seven bir kişiliğe sahip olduğu ve Ükek'te kendi adına bir medrese yaptırdığı bilinmektedir.⁷¹⁰

Dindar bir Müslüman olduğu kaynaklarca tespit edilmiş olan Canı Bek Han hakkında aktarılan, hasta olan karısının iyileşmesi için son çare olarak Rus papazlarına başvurması, bu papazlar tarafından yapılan büyü ve muskalarla karısının iyileşmesi ve karşılığında papazların büyük itibar ve imtiyaza nail oldukları şeklindeki bilgi oldukça ilginçtir. Karamzin'e göre bu Rus papazlarının bir uydurması olmalıdır. Çünkü Canı Bek Han buna başvurmayacak kadar dindar bir Müslüman idi.⁷¹¹

İslamiyet'in kudretli hanlarla birlikte Altın Orda Devleti'ne nüfuz etmeye başlaması, sadece dini anlamda değil ilmi anlamda da büyük tesirler meydana getirdi. Nitekim Saray şehrine gelen âlimler dini ilimler yanında edebiyat, coğrafya, tıp, matematik, felsefe ve astronomi alanlarında da pekçok çalışmalar yaptı. Önemli ilmi eserler meydana getirildiği gibi bu eserlerin hanlara atfedildiğini de bilinmektedir.⁷¹² Diğer yandan bu ilmi çalışmalar, dini eserler, ilahiler vesairenin Türkçeye tercüme edilmesi de halk arasında âlimlerin verdiği İslami eğitimlerin bir ayağıdır.⁷¹³ Bu ilmi çalışmalar özelde Saray şehrine genelde Altın Orda Devleti'ne çok şey kattı. Nitekim atlı bozkır göçebeliğinin önemli bir temsilcisi olan Moğol İmparatorluğunun ardılı konumundaki Altın Orda Devleti, Deşt-i Kıpçak bozkırlarında büyük bir Türk İslam medeniyeti vücuda getirdi.

⁷⁰⁹ Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, 123; Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", 407.

⁷¹⁰ İzgi, 165.

⁷¹¹ Gökbilgin, 37.

⁷¹² Kemaloğlu, "Altın Orda Devleti", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, 139-140; İzgi, "Canı Bek Han Devrinde Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı", 166, 169.

⁷¹³ Schamiloğlu, "Altın Ordu", 241.

SONUÇ

XIII. yüzyılın başında Büyük Moğol İmparatorluğu'nu kurmaya muktedir olan Cengiz Han'ın muazzam bir disipline sahip olan ordusu, doğudan batıya, kuzeyden güneye büyük bir fetih hareketi gerçekleştirdi. Bu fetihler sonucunda birçok devlet ve toplum hâkimiyet altına alındı. Cengiz Han'ın ölümünden sonra fethedilen bölgelerdeki hâkimiyetin kalıcı hale gelmesi ise Moğol İmparatorluğu'nun ardılları vasıtasıyla sağlandı. Nitekim dört ulusun prensleri çeşitli sahalarda yeni siyasî teşekküller meydana getirdi. Bunlardan biri Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuçi'nin oğulları tarafından Deşt-i Kıpçak'ta kurulan Altın Orda Devleti'dir.

Altın Orda Devleti, Moğol tarihi açısından olduğu kadar Türk-İslam tarihi açısından da ehemmiye haizdir. Bulunduğu coğrafyada hâkimiyetini tam manasıyla hissettirmeyi başaran Altın Orda hanları, kuzeyde Rus varlığını kontrol altında tutmanın yanı sıra güneyde de önemli diğer bir Moğol ardılı olan İlhanlılar için bu devletin yıkılışına kadar sürekli bir tehdit unsuru oldu. Altın Orda Devleti'nin varlığı bölgede siyasî, sosyal, iktisadi nizamı sağladı. Bununla birlikte Altın Orda Devleti ile birlikte bölgede demografik bir değişimden söz edilebilir. Fakat bu değişim tabii unsur üzerinde değil hâkim unsur bünyesinde gerçekleşti. Nitekim Altın Orda elitleri bölgedeki nüfusun en önemli kısmını oluşturan Kıpçak Türkleri ile karışarak hızla Türkleşmiş ve Altın Orda Devleti bir Türk devleti olarak görülmüş ve telakki edilmiştir.

İran coğrafyasında neşet eden diğer bir Moğol ardılı devlet ise İlhanlılardır. İlhanlılar da kurulduğu coğrafyanın karakterine etki eden önemli bir devlet olmuştur. Bununla birlikte kurulduğu bölgenin baskın karakterine adapte olarak bir Yakın Doğu devleti haline gelen İlhanlılar, sahip oldukları konum itibarıyla çağdaşları olan diğer devletlerle sürekli mücadele halinde olmuşlardır. Bu iki devletin çağdaşı olan ve Eyyubi temelleri üzerine inşa edilen Memlükler Devleti ise azatlı sultanların idaresinde dönemin en büyük güçlerinden biri haline geldi. Türk-İslam tarihinde büyük bir öneme ve değere sahip olan Memlükler, Eyyubilerden devraldıkları İslam'ı ve Müslümanları koruma görevini aynı şekilde kendilerine misyon edinerek iç ve dışta politikalarının bir parçası haline getirdiler.

Memlüklerdeki bu baskın dini karakter, İslamiyet ile henüz tanışmış olan Altın Orda Devleti ile kurulacak ilişkilerde en önemli temel taşı olacaktır. Nitekim iki devlet

arasındaki ilk mektuplaşmalarda Altın Orda Hanı Berke'nin Sultan Baybars'a Müslüman olduğunu bildirdiği görülmektedir. Sultan Baybars ise Memlüklerin sürekli mücadele halinde bulunduğu İlhanlılar aleyhinde Berke Han'ı kışkırtırken, Altın Orda Devleti'nin İlhanlılara karşı girişeceği her türlü mücadelenin cihat olduğunu vurgulamıştır. Siyasetlerinin önemli bir mihenk taşı haline gelen din, bu üç devletin sadece birbirleriyle olan ilişkilerine değil, diğer devlet ve toplumlarla olan ilişkilerine de sirayet etmiştir. Bu cümleden olarak Altın Orda ve Memlük devletlerinin birbirleriyle yürüttükleri iyi ilişkilerin yanı sıra Müslüman toplulukları da himaye etmelerine misilleme olarak İlhanlılar da Avrupalı Hristiyan devletlerle ilişkilerini geliştirmenin çarelerini aramış ve bu arada doğudaki Hristiyan topluluklara müsamahakâr ve korumacı bir tavırla yaklaşmışlardır. Bu üç devlet arasındaki siyasî ilişkilerin konusu olan din, bu devletlerin hâkimiyet sahasında bulunan ve çeşitli dinlere mensup olan toplulukları da olumlu veya olumsuz açıdan ve çoğu zaman derinden etkilemiştir. Sonuçta insanlık tarihinin en eski devirlerinden itibaren devletlerin ve toplumların kaderine etki eden din olgusu Orta Çağ'ın bu üç önemli devletinin iç ve dış politikalarında büyük bir öneme sahip olmuştur.

Altın Orda Devleti, dış politikada olduğu gibi devlet bünyesinde de din olgusunu göz ardı etmemiştir. Nitekim özellikle İslamiyet, Berke Han döneminden itibaren devletin her kademesinde yer bulmaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren inşa edilen dini yapı ve kurumların yanı sıra, âlimlerin hanlar nezdinde destek bulması ile birlikte İslamiyet, Altın Orda Devleti bünyesinde temayüz etmiştir. Bilhassa Özbek Han döneminden itibaren ise devletin resmi dini haline gelmiş ve artık tamamen yerleşmiştir.

KAYNAKÇA

- Abû'l Farac Gregory Bar Hebraeus, *Abû'l Farac Tarihi I-II*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1987.
- Adam, Baki, "Din Hakkında Genel Bilgiler", Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ss. 35-56), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.
- Adji, Murad, *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*, (Çev. Zeynep Bağlan Özer), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Ağaldağ, Sebahattin, "Moğol Devleti", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 265-277.
- Ağır, Abdullah Mesut, "Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 2011, 637-351.
- Ağır, Abdullah Mesut, "Memlûklarda Bir Kadın Sultan: Şecer Ed-Durr İsmet Ed-Dîn Umm-i Halîl (1250)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (13), 2010, 9-15.
- Ağır, Abdullah Mesut, "Sultan Kalavun Devri Memlûk-İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H.679/M.1281", *Akademik Bakış*, 15, 2008. 1-10.
- Ağır, Mesut, *Memlûk Tarihçilerine Göre Sultan Kalavun Dönemi Siyasî Olayları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih-Ortaçağ Anabilim Dalı, İzmir 2004.
- Ahincanov, Sercan M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu – Kıpçaklar*, (Çev. Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, "Moğollar ve Komşuları", (Ed. Kürşat Yıldırım), *Türk-Moğol Tarihi – Bozkırın Avazı*, (ss.83-89), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- Aka, İsmail, "Timur", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 173-177.
- Aka, İsmail, "Timurlular", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 177-180.
- Aka, İsmail, "Timurlular", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 517-533.
- Aka, İsmail, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK, Ankara 1994.

- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991.
- Akkuş Yiğit, Fatma, “İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 49, 2016, 103-120.
- Akkuş Yiğit, Fatma, “Memlûk Sultanı Kalavun Zamanında Ermeniler”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 163, 2012, 11-20.
- Akkuş Yiğit, Fatma, “Memlûk-Ermeni Münâsebetleri”, *Akademik Bakış*, 8 (16), 2015, 171-206.
- Akkuş, Mustafa, “Abaka Han’ın Dini Şahsiyeti ve Anadolu’daki Uygulamaları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40, Konya 2016, 73-85.
- Akkuş, Mustafa, “Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü”, *Turkish Studies*, 11/11, 2016, 1-12.
- Aknerli Grigor, *Mogol Tarihi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1954.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud-i, *Müsameret’ül-Ahyar bi Müsayeret’ül-Ahbar*, (Çev. M. Nuri Gençosman) Basımevi, Ankara 1943.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2000.
- Aktan, Ali, “Bahrî Memlûklerinden Sultan Kalavun ve Hânedanı”, *Belleten*, LIX (226), 1995, 605-620.
- Aktan, Ali, “Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usulü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 1990, 270-279.
- Aktan, Ali, “Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1991, 181-201.
- Alan Akbıyık, Hayrunnisa, “Timur’un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda’nın Yıkılması Meselesi”, *Bilig*, 27, 2003, 117-156.
- Alan, Hayrunnisa, “İlhanlılar”, Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu (Haz.), *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, (ss. 150-179), , Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

- Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- Allouche, Adel, “Tegüder’in Kalavun’a Ültimatomu”, (Çev. Mustafa Uyar), *AÜ DTCTF Dergisi*, 46 (1), 2006, 243-254.
- Ansarı, A. S. Bazmee, “Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 98-99.
- Arnold, T. W., *İntişar-ı İslâm Tarihi*, (Çev. Hasan Gündüzler), Akçağ Yayınları, Ankara 1971.
- Arslan, İhsan, “Büyük Moğol İmparatoru Cengiz Han’ın Din Algısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (38), 2015, 1011-1027.
- Arslan, İhsan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, Okurakademi, İstanbul 2014.
- Arslantaş, Yüksel, “Memlük-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri”, *Belleten*, LXVII (250), Ankara 2003, 1-17.
- Artamonov, M. İ., *Hazar Tarihi – Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Artuk, İbrahim, Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu I-II – İstanbul Arkeoloji Müzeleri Nüvizmatları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974.
- Aslan, Betül, “Azerbaycan”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5, 1996, 47-75.
- Ateş, Erhan, *XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya’da Kıpçaklar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2015.
- Avcı, Casim, “Hilâfet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 539-546.
- Avcı, Casim, “İbn Şeddâd, İzzeddin”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 374-376.
- Ayalon, David, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi”, (Çev. Samira Kortantamer), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4, 1989, 211-247.
- Ayalon, David, *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, (Çev. Abdullah Mesut Ağır), TTK, Ankara 2015.

- Ayar, Talip, “İslam”, Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ss. 198-240), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Memlük-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 2007, 1-32.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlükler (1250-1517)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2015.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Türk Memlükler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.
- Aydın, Mahmut, *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi – Tarih, İnanç ve İbadet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- Aydın, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Din Bilimleri Yayınları, Konya 2002.
- Aykut, A. Said, “İbn Battûta”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 361-368.
- Bademci, Ali, *Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükâtı*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.
- Bal, Mehmet Suat, “Türkiye Selçuklu Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası; II. İzzeddin Keykâvus Dönemi”, *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (38), 2005, 239-258.
- Balcı, İsrail, ““İmamlar/Halifeler Kureş’tendir” İddiasının Kritiği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 2016, 5-31.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Timar”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, XII/I, 286-333.
- Barthold, V. V., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka (Haz.), TTK, Ankara 2006.
- Barthold, W., “Abaka”, *İA*, MEB, İstanbul 1978, I, 4.
- Barthold, W., “Argun”, *İA*, MEB, İstanbul 1978, I, 560-561.
- Barthold, W., “Baydu”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 367.
- Barthold, W., “Ebû Sa’îd”, *İA*, MEB, İstanbul 1977, IV, 44-46.
- Barthold, W., “Gazan”, *İA*, MEB, İstanbul 1977, IV, 729-730.
- Barthold, W., “Hulagu”, *İA*, MEB, İstanbul 1977, V/I, 581-582.
- Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (Çev. M. Fuad Köprülü), TTK, Ankara 1973.

- Barthold, Wilhelm, “Batu”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 351-353.
- Barthold, Wilhelm, “Berke”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 553-555.
- Barthold, Wilhelm, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Çev. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.
- Barthold, Wilhelm, *Tarihte Türk Dünyası*, (Çev. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.
- Barthold, Wilhelm, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, (Çev. Hasan Eren), TTK, Ankara 2006.
- Bausani, A., “İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında İran’da Din-Religion Under The Mongols”, (Çev. Mustafa Uyar), *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32, 2002, 223-231.
- Bayat, Fuzuli, *Türk Kültüründe Kadın Şaman*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu’l-Mulûkiyye fi’l-Devleti’t-Turkiyye – Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)*, (Çev. Hüseyin Polat), TTK Yayınları, Ankara 2016.
- Bayhan, Ahmet Ali, “Kahire Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 10, Erzurum 2003, 7-41.
- Bayrakdar, Mehmet, *Üç Dinin Tarihi – Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam*, Say Yayınları, İstanbul 2016.
- Baysun, M. Cavid, “Bağdad”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 199-211.
- Beyânî, Şîrîn, *Moğollar Döneminde İran’da Kadın*, (Çev. Mustafa Uyar), TTK, Ankara 2015.
- Bilgin, Orhan, “Cüveynî, Atâ Melik”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 140-141.
- Biol, Nureddin, *İbn Battuta Çağında Deşt-i Kıpçak ve Türkistan*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 1991.
- Boyle, John Andrew, “Ortaçağ’da Türk ve Moğol Şamanizmi”, (Çev. Orhan Şaik Gökyay), *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, 297, Nisan 1974, 6941-6950.

- Broadbridge, Anne F., “Careers in Diplomacy Among Mamluks and Mongols”, Frédéric Bauden, Malika Dekkiche (Ed.), *Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies – Studies on Diplomacy and Diplomatics*, (ss. 263-301), Brill, Leiden-Boston 2019.
- Buluç, Sadettin, “Şaman”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, XI, 310-335.
- Buniyatov, Ziya Musa, “Azerbaycan”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 317-322.
- Chaliand, Gérard, *Göçebe İmparatorluklar – Moğolistan’dan Tuna’ya MÖ V. yy – XVI. yy*, (Çev. Engin Sunar), Doğan Kitap, İstanbul 2001.
- Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- Clot, André, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır’ı*, (Çev. Turhan Ilgaz), İstanbul 2005.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2013.
- Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar (Dîni, İçtimâi-İktisadî, Siyasî Açından) İslâm Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1993.
- Çelebi, İlyas, “Mu‘tezile”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 391-401.
- Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Çetin, Osman, *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Emin Yayınları, Bursa 2015.
- Çoğ, Mehmet, “Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, 2015, 57-74.
- Çubukcu, Asri, “Baybars”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 220-221.
- Çubukcu, Asri, “İbn Abdüzzâhir” *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 289-291.
- Çubukçu, Asri, “Lâçin”, *DİA*, İstanbul 2003, XXVII, 39-40.
- D’Ohsson, Abraham Constantin, *Moğol Tarihi*, (Çev. Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.

- Danu, Ankhbayar, “İlhanlı Veziri Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cûveynî”, *Türk-Moğol Tarihi – Bozkırın Avazı*, (ss.127-149), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- Dayı, Özkan, “İlhanlı Tarihinde Mecdü’l-Mülk Yazdı Hadisesi”, *Current Research in Social Sciences*, 2 (3), Erzurum 2016, 107-122.
- Dayı, Özkan, *İran Moğollarında İdari Bürokrasi (1231-1295)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2017.
- De Guignes, Joseph, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi I-III*, (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- Demir, Mustafa, “İlhanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 376-385.
- Demir, Mustafa, “İslam Ortaçağı’nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, Erzurum 2007, 255-273.
- Demirci, Kürşat, “Hıristiyanlık”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 328-340.
- Demirci, Mustafa, “İktâ”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII,
- Demirkol, Murat, “Nasîreddin Tûsî’nin Bilim ve Felsefedeki Yeri”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, IV, Kasım 2010, 38-57.
- Derin Paşaoğlu, Derya, “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33 (56), 2014, 147-190.
- Derin, Derya, *Abdülgaflar Kırımî’nin Umdet’ül-Ahbar’ına (Umdet’üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tez), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü-Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2003.

- Deweese, Devin, *Islamization and Native Religion in The Golden Horde - Baba Türkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1984.
- Dikici, Mehmet, *Türklerde İnançlar ve Din*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- Doygun, Meryem, *Kutadgu Bilig’de Hükümdar ve Komutan Özellikleri Açısından Alâeddin Keykubad-Selahaddin Eyyûbî-Baybars’ın Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2014.
- Durmaz, Abdulkerim, *Memlûk Sultanı El-Melikü’z-Zahir Rükneddin Baybars ve Kilikya Ermenileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Karabük 2013.
- Durmuş, Efe, *Siyasi, İktisadi ve Kültürel Açidan İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Şanlıurfa 2005.
- Eberhard, W, *Çin’in Çimal Komşuları*, (Çev. Nimet Uluğtuğ), TTK, Ankara 1942
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslâm’da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, (Çev. Sıbğatullah Kaya), Çelik Yayınevi, İstanbul 2010.
- Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Türk’ün Soy Ağacı (Şecere-i Türk)*, (Çev. Rıza Nur), İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türklerin Soy Kütüğü)*, (Haz. Muharrem Ergin), Tercüman, İstanbul 1937.
- Ebü’l-Ferec İbnü’l-İbri, *Tarihu Muhtasari’d-Düvel*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), TTK, Ankara 2011.
- Eco, Umberto, *Ortaçağ 3 – Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
- ed-Dûrî, Abdülazîz, “Bağdat”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 435-433.
- Eğilmez, Savaş, Macit, Ensar, *Bozkırın Son Fatihi Emir Timur – Tarih ve Avrupa Diplomasisi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.

- Ekici, Kansu, *Anadolu Selçuklu Devletinde Üç Kardeş Devri (1246-1266)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2005.
- Ekici, Kansu, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2012.
- el-Alevî, Abdülazîz, “İbn Fazlullah el-Ömerî”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 483-484.
- el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri)*, (Çev. Mustafa Fayda), Sevinç Matbaası, Ankara 1987.
- Eliade, Mircea, *Şamanizm İlk Esrime Teknikleri*, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- Ebü'l-Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, (Çev. Derya Örs), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı, Ankara 1992.
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım - Mesâlikü'l Ebsâr*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Erdem Kuşçu, Ayşe D., “İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 364-375.
- Erdem, İlhan, “Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, 1997, 106-112.
- Erdem, İlhan, “Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri”, *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20 (31), 2000, 1-35.
- Erdem, İlhan, *Türkiye Selçukluları – İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara 1995.

- Erdoğan, Coşkun, “Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 62, Erzurum 2018, 307-322.
- Erdoğan, Coşkun, “Harezmsah Muhammed ve Halife en-Nâsır Lidînellâh’ın İktidar Mücadelesi”, Alparslan Ceylan (Ed.), *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, (ss.121-135), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2018
- Erdoğan, Coşkun, “Hârezmsâh Muhammed’in Ölümü ve Defni Meselesi”, Enver Kapağan, Lokman Zor (Ed.), *III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, (ss. 51-54), Bakü 25-27 Mayıs 2016.
- Erdoğan, Coşkun, “Harezmsahlar”, *Ortak Türk Tarihi III*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2019.
- Erdoğan, Coşkun, “Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar”, *Mavi Atlas Dergisi*, 7 (1), 2019, 255-273.
- Erdoğan, Coşkun, *Hârezmsâh Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasi Tarihi (1200-1220)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2015.
- Erdoğan, Coşkun, *Selçuklu Devletleri Teşkilatında Gulam Sistemi (Tarihsel Gelişimi, Özellikleri ve Uygulanışı)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2010.
- Ergönenç Akbaba, Dilek, “Nogay Adının Anlamı ve Nogayların Kökeni Üzerine”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 2013, 233-242.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet, “Hristiyanlık”, Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ss.134-194), , Grafiker Yayınları, Ankara 2015.
- Esin, Emel, *Türkistan Seyahatnamesi*, TTK Basımevi, Ankara 1959.
- es-Seyyid, Eymen Fuâd, “Kahire”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 173-175.
- es-Seyyid, Eymen Fuâd, “Nil”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 122-123.
- Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi - 2 (7. – 10. Kitaplar, Dizin)*, Seyit Kahraman (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

- Fahredden, Rizaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, (Çev. Kamalov, İlyas), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Favereau, Marie Francine, “Altın Orda Hanlığı”, Umberto Eco (Ed.), *Ortaçağ 3 – Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, (ss.169-174), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
- Friar Giovanni Di Plano Carpini, *The Story of The Mongols Whom We Call The Tartars*, (Transl. Erik Hildinger), Branden 1996.
- Gafarov, Anar, *Nasîruddin Et-Tûsî'nin Ahlak Felsefesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (İslam Felsefesi) Anabilim Dalı, Ankara 2009.
- Geyikoğlu, Hasan, “Moğolların Selçuklular’dan Sonra Anadolu’ya Hâkim Olma Faaliyetleri ve Karanbük Savaşı”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52, 2014, 95-112.
- Golden, Peter B., “Qıpçaq”, Nurettin Demir-Birsel Karakoç-Astrid Menz (Ed.), *Turcology and Linguistics – Éva Ágnes Csató Festschrift*, (ss.183-202), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014.
- Golden, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (Çev. Yahya Kemal Taştan), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş – Ortaçağ ve Erken Yeniçağ’da Avrasya ve Ortadoğu’da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, (Çev. Osman Karatay), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- Goloğlu, Mahmut, *Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı? Nasıl Kaldırıldı?*, Kalite Matbaası, Ankara 1973.
- Gončiarov, Jevgenij - Ruzas, Vincas (Haz.), *Collections of The Golden Horde’s 14th c. Coins at The Money Museum of The Bank of Lithuania*, Lietuvos Bankas, Vilnius 2013.
- Göde, Kemal, “Eretnaoğulları”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 295-296.
- Göde, Kemal, “Mısır Türk Sultanı Baybars’ın Anadolu Seferi ve Kayseri’ye Gelişi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (5), 1994, 83-98.

- Göde, Kemal, *Eratnalılar (1327-1381)*, TTK, Ankara 2000.
- Göde, Kemal, *Sultan Alâeddin Eratna*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Gökbilgin, Özalp, “1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 4, Erzurum 1972, 1-52.
- Göksu, Erkan, “İktâ’ Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi-Tarihin Peşinde*, I, 2009, 83-96.
- Göl, Hacer, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (1), 2016.
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu – Atilla-Cengiz-Timur*, (Çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.
- Gumilëv, Lev Nikolayeviç, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- Gül, Muammer, “İlhanlı-Memlûk Rekabetinden Osmanlı-Memlûk Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı”, *Belleten*, LXX (259), TTK, Ankara 2006, 845-866.
- Gül, Muammer, “Önasya’da Bir Türk Devleti: Eyyûbîler (1175-1250)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 77-85.
- Gül, Muammer, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu – Tarihi Arka Plan ve XIII-XVI. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- Günaltay, M. Şemseddin, “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazullah Reşidüddin”, *Belleten*, 1(1), Ankara 1995, 165-179.
- Günaltay, M. Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları –Tarih ve Müverrihler-*, Yüksel Kanar (Haz.), Endülüs Yay., İstanbul 1991.
- Gündoğdu, Abdullah, “Altın Orda Sahasında İslâmlaşma ve Sonuçları”, *Proceedings of The Second International Symposium on Islamic Civilisation in Volga-Ural Region*, Kazan 24-26 June 2005, 233-248.
- Gündoğdu, Abdullah, “Türk Dünyasında Dini Hayat Üzerinde Cengizli Etkisi”, Muhammet Savaş Kafkasyalı (Ed.), *Orta Asya’da İslâm Temsilden Fobiye –*

Türk'ün Tanrı'sından, Tanrı'nın Türk'üne-", SFN Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık, Ankara-Türkistan 2012.

Güneş, İbrahim, "Memlük Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (2), Elazığ 2010, 343-360.

Güngör, Harun, "Şamanizm", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 325-328.

Güngör, Harun, *Türk Din Etnolojisi*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

Gürbüz, Osman, *Selâhaddîn Eyyûbî (Hayatı ve Şahsiyeti)*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012.

Gürün, Kamuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1984.

H., T., "Olcaytu", *İA*, MEB, İstanbul 1964, IX, 387-389.

Halperin, Charles J., *Russia and The Golden Horde – The Mongol Impact on Medieval Russia History*, Indiana University Press, Bloomington 1987.

Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2018.

Hâmidi, Hayrullah, *İslâm Tarihinde Sünnîlik-Şîilik Mücadelesi ve Alevîlikten Doğan Zümreler*, San Matbaası, Ankara 1976.

Hamidullah, Muhammed, *İslam Tarihine Giriş*, (Çev. Ruhi Özcan), Beyan Yayınları, İstanbul t.y.

Hammer, Joseph von, *Doğu Kaynaklarında Haşhaşilerin Esrarlı Tarihi*, (Çev. Ahmet Aydoğan), Say Yayınları, İstanbul 2017.

Hartmann, R., "Barbars II", *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 363.

Haykıran, Kemal Ramazan, "Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 2009, 161-178.

Haykıran, Kemal Ramazan, *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'id Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu (1317-1335)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2007.

- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakıflar Yayınları, İstanbul 2011.
- Holt, P. M., “Memluk Sultanlığında Devlet Yapısı”, (Çev. Samira Kortantamer), *Bellekten*, LII (202), Ankara 1988, 227-246.
- Homerin, Th. Emil, “Memlûkler Dönemi Mısır’ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları – Taraflar ve Kurumsal Çevre Üzerine Bir İnceleme”, (Çev. Salih Çift), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1), 2002, 243-264.
- Hosking, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar – Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, (Çev. Kezban Acar), İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- <https://en.numista.com/catalogue/pieces143866.html> (12.06.2019).
- Işık, Özgür, *Cengiz Han Döneminden Timurlu Devletinin Yıkılışına Kadar Ermeni-Moğol İlişkileri (1220-1447)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı, Kasım 2015.
- İbn Battûta Tancî (Ebu Abdullah Muhammed), *İbn Battûta Seyahatnamesi I-II*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, II.
- İbn Batuta, *İbn Batuta Seyahatnâmesi’nden Seçmeler*, İsmet Parmaksioğlu (Haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Ca’feri Er-Rugadi İbn Bibi, *El-Evamirü’l-Ala’iyye fi’l-Umuri’l-Ala’iyye –Selçukname*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2014, II.
- İbn Şeddâd, *Al-Melik-Al-Zahir Baypars Tarihi II*, (Çev. M. Şerefüddin Yaltkaya), Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- İbn Teymiyye, *Tevhid ve Kader*, (Çev. İsa Canpolat), Takva Yayınları, Ağustos 2011.
- İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu’z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- İlhan, Avni, “Bâtıniyye”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 190-194.

- İlimli Usul, Dilber, *İlhanlılar Döneminde Uygurlar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2016.
- İmam Buhârî, *Sahîh-i Buhârî I-VI*, (Çev. Soner Duman), Karınca & Polen Yayınları, İstanbul 2009.
- İnan, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, MEB, İstanbul 1976.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK Basımevi, Ankara 1986.
- İşcan, Mehmet Zeki, *Selefilik İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.
- İzgi, Cevat, “Canı Bek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı”, *DİVAN*, 2, 1996, 147-172.
- Jackson, Peter, “Arġūn Āqā”, *Encyclopaedia Iranica*, 1986 (2011), II.
- Jahn, Karl, “Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III (3-4), İstanbul 1966, 227-236.
- Jahn, Karl, “İran’da Kâğıt Para”, (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*, VI (23-24), TTK, Ankara 1942, 269-309.
- Kafalı, Mustafa, “Altın-Orda Hanlığı”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 397-411.
- Kafalı, Mustafa, “Batu Han”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 208-210.
- Kafalı, Mustafa, “Cengiz-Han”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 367-369.
- Kafalı, Mustafa, “Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 25, 1971, 179-188.
- Kafalı, Mustafa, “Özbek Han”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 107-109.
- Kafalı, Mustafa, “Timur”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, XII/I, 336-346
- Kafalı, Mustafa, “Toktamış”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, XII/I, 412-420.
- Kafalı, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

- Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.
- Kafalı, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, TKA EY, Ankara 2009.
- Kafesoğlu, İbrahim, "İbn Battûta", *İA*, MEB, İstanbul 1968, V/II, 708-711.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK, Ankara 1984.
- Kalan, Ekrem, "Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 33, 2012, 23-34.
- Kalan, Ekrem, "Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII (I), 2012, 119-130.
- Kamalov, İlyas, "Altın Orda – Bizans Münasebetleri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 4, 2005, 3-20.
- Kamalov, İlyas, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 141, Aralık 2002, 115-120.
- Kamalov, İlyas, "Toktamış Han", *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 231-232.
- Kamalov, İlyas, *Altın Orda-İlhanlı Münasebetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2003.
- Kamalov, İlyas, *Altın Orda-Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri (Altın Orda Devleti'nin Yıkılışı ve Çarlık Rusyası'nın Kuruluş Sürecinde)* (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı, İstanbul 2008.
- Kanat, Cüneyt, "Bahrî Memlûkler Zamanında Hüküm Süren Çerkez Asıllı Bir Sultan: Baybars el-Çaşnıgîr 1309-1310", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13 (1), 1998, 97-119.
- Kanat, Cüneyt, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, 2001, 31-45.
- Kanat, Cüneyt, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 15, 2000, 105-120.

- Kanat, Cüneyt, “İlhanlı Hükümdarı Teküdar’ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memlûk Devleti’ndeki Yankıları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, Eylül 2002, 233-247.
- Kanat, Cüneyt, “Ketboğa”, *DİA*, İstanbul 2016, Ek. II, 47-49.
- Kanat, Cüneyt, “Memlükler’in Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova Siyaseti ve Bu Siyasetin Çukurova’nın Türkleşmesindeki Rolü”, *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Sempozyumu*, (423-434), Adana 1998.
- Kanat, Cüneyt, “Orta Doğu’da Hâkimiyet Mücadelesi Memlûk-Timurlu Münasebetleri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 134-143.
- Kaçal-Ferrari, Nicole, “Özbek Han Camii”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 109-110.
- Kaplan, Doğan, “Şiîliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiîleştirme Politikaları”, *Marife Şîa Özel Sayısı*, 3, Konya 2008, 183-203.
- Karababa, Hülya, *Memlûk Sultanı Seyfeddin Kutuz’un Hayatı, Siyasi ve Askeri Kariyeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Çankırı 2018.
- Karaköse, Abdülkadir, *İlhanlı Devletinin Yönetici Kesiminin Dini İnançları ve İslamiyet*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Kayseri 2010.
- Kâsım, Abduh Kâsım, “Muhammed b. Kalavun”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 547-548.
- Katar, Mehmet, “Tevhitten Teslise Geçiş Sürecinde Hıristiyanlık (Bir Yahudi İhya Hareketi Olarak Başlayan Hıristiyanlığın Evrensel Bir Din Haline Geliş Öyküsü)”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 3 (20), 2007, 330-339.
- Kayalıoğlu, Filiz, *II. İzzeddin Keykavus ve Zamanı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2006.

- Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-Dîn Keyhüsrev ve Devri*, TTK, Ankara 2014.
- Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, TTK, Ankara 2011.
- Kaymaz, Nejat, *Pervane Mu'inü'd-din Süleyman*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970.
- Keleş, Bahattin, *Bahrî Memlûklerde İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)*, Siyer Yayınları, İstanbul 2018.
- Kemaloğlu, İlyas, "Altın Orda Devleti", Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu (Haz.), *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, (ss. 98-149), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Kemaloğlu, İlyas, "Büyük Moğol İmparatorluğu", Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu (Haz.), *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, (ss.29-67), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Kemaloğlu, İlyas, *Altın Orda ve Rusya - Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Kesik, Muharrem, "Mesud II", *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 342-344.
- Kesik, Muharrem, *Türkiye Selçukluları –Makaleler-*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2015.
- Khelejani, Ahmad Hesamipour, *İlhanlılar İle Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İzmir 2013.
- Kıldıroğlu, Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar – IX. Asrın İkinci Yarısından XVI. Asra Kadar Kırgızlar ve Kıpçakların Etno-Siyasi İlişkileri*, TTK, Ankara 2013.
- Kılıç, Emel, *Türkiye Selçuklu-Altın Orda İlişkileri - Siyasi, Ekonomik, Sosyo-Kültürel (1242-1308)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2005.
- Kılıç, Mustafa, "Memluk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, 2010, 133-171.

- Kızıltoprak, Süleyman, “Memlûk Sistemi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 320-336.
- Kızıltoprak, Süleyman, “Memlûk”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 87-90.
- Kirişoğlu, Alican, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2018.
- Kitapçı, Zekeriya, *Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası – Moğollar Arasında İslamiyet I-II*, Dizgi Ofset Matbaacılık, Konya 2000, II.
- Kitapçı, Zekeriya, *Türk Moğol Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.
- Koca, Ferhat, “İbn Teymiyye, Takuyyüddin”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 391-405.
- Koca, Salim, “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, *Selçuklu Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37, 2015, 35-84.
- Kofoğlu, Sait, *Hamidoğulları Beyliği*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Konukçu, Enver, “Bağdat Hatun”, *DİA*, İstanbul 1994, IV, 444.
- Konukçu, Enver, “Berke Han”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 506-507.
- Koprman, Kazım Yaşar, “Baybars I”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 221-223.
- Koprman, Kazım Yaşar, “Baybars II”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 224.
- Koprman, Kazım Yaşar, “Burciyye”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 419-420.
- Koprman, Kazım Yaşar, “Memlûkler Döneminde Mısır’da Sosyal Hayat”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
- Koprman, Kazım Yaşar, “Mısır Memlûkleri (1250-1517)”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 99-126.
- Koprman, Kazım Yaşar, “Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler), Semih Yalçın, Altan Çetin (Haz.), *Makaleler*, (ss.55-61), Berikan Yayınevi, Ankara 2005.
- Kortantamer, Samira, “Memlûk Toplumunda Kadın”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 406-412.

- Kotan, Necati, *Türk ve İslâm Âlemine Karşı Haçlı Seferleri*, Kemal Matbaası, Adana 1974.
- Köprülü, M. Fuad, “Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”, *Belleten*, 5 (19), TTK, Ankara 1941, 397-436.
- Köprülü, M. Fuad, “Baybars I”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 357-363.
- Köprülü, M. Fuad, “Cüveynî”, *İA*, MEB, İstanbul 1997, III, 249-255.
- Köse, Saffet, “Hülle”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 475-477.
- Kratchkowsky, Ign., “Nüveyrî”, *İA*, MEB, İstanbul 1964, IX, 374-375.
- Kucur, Sadi S., “Nâib-i Saltanat”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 313-314.
- Kur’an-ı Kerim.
- Kurat, Akdes Nimet, “Altın Ordu Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAEY, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976,
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK, Ankara 1972.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi – Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK, Ankara 2014.
- Kurt, Abdurrahman, “Tarihi Süreçte Türk Kadınları”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 399-405.
- Kurt, Hüseyin, ““EL-ADL” İsmiinin Varlık Âlemi ve İnsan Üzerinde Yansımaları”, ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi (Haz.), *İnsan Hakları ve Din Sempozyumu*, ÇOMÜ Yayınları, Çanakkale 2010, 164-176.
- Kushenova, Ganizhamal, *Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maverâünnehir (1229-1241)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Kuşçu, Ayşe Dudu, *Eyyûbî Devleti Teşkilâtı*, TTK, Ankara 2013.
- Kuzeyev, R. G., *İtil-Ural Türkleri*, (Çev. Arif Acaloğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Kyōkai, Bukkyō Dendō, *Buda Talimatı*, Kosaido Printing Co., Ltd., Japan 2000.

- Lockhart, L., Hodgson, M. G. S., “Alamût”, (Çev. Süleyman Tülücü), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, Erzurum 2008, 197-206.
- Lamb, Harold, *Cenghis Khan – The Emperor of All Men*, The Country Life Press, New York 1956.
- Le Strange, Guy, *Doğu Hilafeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar (Haz.), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- Lewis, Bernard, “İsmâîliler”, *İA*, MEB, İstanbul 1968, V/II, 1120-1124.
- Manz, Beatrice Forbes, *Timurlenk-Bozkırların Son Göçebe Fatihi*, (Çev. Zuhâl Bilgin), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Margoliouth, D. S., “Baybars”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 363-364.
- McEvedy, Colin, *Ortaçağ Tarih Atlası*, (Çev. Ayşen Anadol), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Aktok Kaşgarlı, Mehlika, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Altıncioğlu Matbaası, Ankara 1990.
- Melville, Charles, “Delsad Katun”, *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/delsad-katun>, (03.05.2019)
- Melville, Charles, “Jāme‘ Al-Tawāriḳ”, *Encyclopaedia Iranica*, XIV, 462-468 <http://www.iranicaonline.org/articles/jame-al-tawarik> (11.05.2019).
- Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK Basımevi, Ankara 1975.
- Michel, Thomas, *Hristiyan Tanrıbilimine Giriş - Dinler Tarihine Katkı*, Ohan Basımevi, İstanbul 1992.
- Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsrî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, (Çev. Mustafa Uyar), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Minorsky, V., “Tebriz”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, XII/I, 82-98.
- Mirgaleev, I. M., “The Golden Horde State In The System Of International Relations”, *Golden Horde Review*, No.1, 2015, 136-145.

- Moğolların Gizli Tarihçesi (Moğolların Kırmızı Kitabı)*, (Çev. Mehmet Levent Kaya), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011.
- Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-ch'ao pi-shi)*, (Çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara 1948.
- Muhammet, Mevlana Şeyh, *İslam Yayılış Tarihi*, (Çev. Ali Genceli), Toker Yayınları, İstanbul 1971, III.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel – Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikleri*, Ali Öngül (Haz.), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2017.
- Nalbant, Mehmet Vefa, “Yarlıg Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Köken Bilgisi Denemesi”, *Turkish Studies*, 8, 2013, 327-341.
- Nyamaa, Badarch, *The Coins of Mongol Empire And Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Ulaanbaatar, Mongolia 2005.
- Oktay, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- Olguner, Fahrettin, *Üç Türk-İslam Mütefekkeri (İbn Sinâ, Fahreddin Râzi, Nasireddin Tûsi) Düşüncesinde Varoluş*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devletleri Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1986.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi 2 – Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-Name*, İlyas Kemaloğlu (Haz.), TTK, Ankara 2014
- Öz, Musafa, “Nüveyrî, Ahmet b. Abdülvehhâb”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 304-306.
- Öz, Mustafa - eş-Şek'a, Mustafa Muhammed, “İsmâiliyye”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 128-133.
- Öz, Mustafa, “Hillî, İbnü'l Mutahhar”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 37-39.
- Özaydın, Abdülkerim, “Alamut”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 336-337.
- Özaydın, Abdülkerim, “Aynîcâlut Savaşı”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 275-276.
- Özaydın, Abdülkerim, “Halîl b. Kalavun”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 319-320.

- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü’l-İbrî”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 92-94.
- Özaydın, Abdülkerim, “Menşur”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 148-149.
- Özbek, Süleyman, “El-Melikü’z-Zahir Rüknu’d-Din Baybars Zamanı Memluk Devletinin Dini Siyaseti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, 1994, 289-307.
- Özbek, Süleyman, “Memlûklerde Meşrûiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar “Sultanı Öldüren Sultan Olur””, *AÜ DTCTF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32 (53), 2013, 155-172.
- Özbek, Süleyman, “Yakın Doğu Türk-İslam Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, V, 127-133.
- Özbek, Süleyman, *El-Melikü’z-Zâhir Rükne’d-Din Baybars El-Bundukdârî (?-1277) Hayatı ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988.
- Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Özcan, Altay Tayfun, *Moğol – Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK, Ankara 2017.
- Özdemir, H. Ahmet, “Cengiz İstilasası”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 312-323.
- Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656/1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Özen, Şükrü, “Kâdılkudât”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 77-82.
- Özen, Şükrü, “Zâhidî”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 81-85.
- Özervarlı, M. Sait, “Selefiyye”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 399-402.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Moğollar”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 225-229.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Olcaytu Han”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 345-347.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 19-21.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 77-79.

- Özgüdenli, Osman Gazi, *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim – Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- Özgüdenli, Osman Gazi-Prazniak, Roxann, “Kubilay Kağan”, *DİA*, İstanbul 2016, Ek. II, 88-89.
- Özkan, Selim Hilmi, “Sultan Kalavun ve Haçlıların Ortadoğu’dan Temizlenmesi (1279-1290)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Göde, Kemal Armağanı*, Isparta 2013, 503-526.
- Öztep, Ceren, *Altın Orda Arkeolojisi ve Türbeleri Üzerine Bir Deneme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2018.
- Özyetgin, A. Melek, Kemaloğlu, İlyas, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK, Ankara 2017.
- Pedersen, “İbn Abdüzzâhir”, *İA*, MEB, İstanbul 1968, V/II, 695.
- Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’dan Orta Asya’ya Yolculuk*, (Çev. Ergin Ayan), Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- Polat, Kader, “V. ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2010.
- Preiss, Reuven Amitai, “Ġāzān Khan, Maḥmūd”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. X, 2000 (2012), <http://www.iranicaonline.org/articles/gazan-khan-mahmud> (26.03.2019)
- Preiss, Reuven Amitai, *Mongol and Mamluks – The Mamluk-İlkhānid War 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- R. R. A., “Mengü Timur”, *İA*, MEB, İstanbul 1978, VII, 718-719.
- Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t-Tawarikh: Compendium of Chronicles – A History of The Mongols I*, (Eng. Transl. W. M. Thackston), Harvard University, Cambridge 1998.
- Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t-Tewarikh – Compendium of Cronicles – A History of The Mongols II*, (Eng. Transl. W. M. Thackston), Harvard University, Cambridge 1999.

- Rásonyi, László, *Dünya Tarihinde Türklük*, (Çev. İbrahim Kafesoğlu, Şerif Başstav), İdeal Matbaa, Ankara 1942.
- Rásonyi, László, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Ş. K. Seferoğlu – Adnan Müderrisoğlu (Haz.), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1983.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih-İlhanlılar Kısmı*, (Çev. Aka, İsmail-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejani), TTK, Ankara 2013.
- Rice, Tamara Talbot, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, (Çev. Tuna Taştan), Nobel Yayınları, Ankara 2015.
- Richard, Jean, “Berke Han’ın İslam’a Girişi ve Altınordu Hanlığında İslamiyet’in Yayılışı”, (Çev. Yuvalı, Abdülkadir), *Türk Kültürü*, 306, Ankara 1988, 634 (20) - 642 (28).
- Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi – Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş), Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- Roux, Jean Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil – Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.
- Ruben, Walter, *Buddhizm Tarihi*, (Çev. Abidin İtil), Sakarya Basımevi, Ankara 1947.
- Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi I-III*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1987, III.
- Sadeghnezhad, Mahdiyeh, *İran, Zencan/Sultaniye Şehrindeki İlhanlı Dönemi Mimarisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık, Ankara 2014.
- Sağlam, Ahmet, “Anadolu’da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (41), Aralık 2015, 553-562.

- Sağlam, Ahmet, “Hüsameddin Lâcîn ve Saltanat Dönemi (696-698/1296-1299): Memlûkler’de Meşrutî Bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmetsi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII/1, 2017, 155-190.
- Sağlam, Ahmet, “İlhanlı Hükümdarı Gazan Han’ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye’nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3 (6), 2016, 35-55.
- Sağlam, Ahmet, “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Belleten*, LXXXII (293), TTK, Ankara 2018, 83-157.
- Sağlam, Ahmet, “Nâsır Muhammed Dönemi Memlûk-Altın Orda Münâsebetleri: Stratejik İttifaklar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (61), 2018, 324-331.
- Sağlam, Ahmet, “Ortaçağ’da Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2 (4), Aralık 2015, 107-126.
- Sağlam, Ahmet, *Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun’un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı, Manisa 2015.
- Sağlam, Ahmet, *Suriye’de Hâkimiyet Mücadelesi İlhanlılar-Memlûkler (1298-1304)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017.
- Sahîh-i Buhârî, *Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh (2226 Seçilmiş Hadis ve Açıklaması) I-II*, (Çev. Abdullah Feyzi Kocaer), Hüner Yayınları, Ankara 2004, II.
- Sakıp Sabancı Müze Kataloğu, *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, Samih Rifat (Ed.), Mas Matbaacılık, İstanbul 2006.
- Sala, Simona, “Coins of The Golden Horde in The Collection of The Bernisches Historisches Museum”, *Schweizer Münzblätter = Gazette Numismatique Suisse = Gazzetta Numismatica Svizzera*, 63, 2013, 43-52.
- Salar, Hatice, *Hristiyanlık’ta Ruhbanlığın Kökenleri ve Ruhbanlık Sınıfı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı,
Konya 2008.

Sallâbî, Ali Muhammed, *Eyyübi Devleti Selahaddin Eyyübi ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, Ravza Yayınları, İstanbul 2016.

Saray, Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 538-540.

Sarıçam, İbrahim, Erşahin, Seyfettin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2015.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Otağ Yayınları, İstanbul 1983.

Schamiloğlu, Uli, “Altın Ordu”, (Çev. Bülent Keneş), *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 412-428.

Schamiloğlu, Uli, “The Islamic High Culture of The Golden Horde”, András J. E. Bodrogliget (Ed.), *The Golden Cycle Proceedings of The John D. Soper Commemorative Conference on The Cultural Heritage of Central Asia UCLA Conference Center at Lake Arrowhead*, (ss. 200-2015), The Central Asia Information Project, Sahibqıran 2002.

Sevim, Ali, Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi – Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 2014.

Seyyid, Eymen Fuâd, “Mesâlikü'l-Ebsâr”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 265-266.

Bilgili, Ali Sinan, “Tebriz”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 219-222.

Sinanoğlu, Mustafa, “İslâm”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 1-2.

Sobernheim, M., “Berkuk”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 555-556.

Sobernheim, M., “Burcî”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 805.

Sobernheim, M., “Memlükler”, *İA*, MEB., İstanbul 1978, VII, 689-692.

Sodano, Giulio, “Rus Prenslükleri”, Umberto Eco (Ed.), *Ortaçağ 3 – Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, (ss.165-169), (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

- Solmaz, Gürsoy, “Timur ve Seferleri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 540-553.
- Spuler, Bertold, “İlhanlılar”, *İA*, MEB, İstanbul 1968, 967-971.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Storey, C. A., “Teftâzânî”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, XII/I, 118-121.
- Streck, M., “Bağdad”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, II, 195-199.
- Subaşı, Ömer, “Horâsân’da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyanı (1317-1320)”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (1), 2016, 278-303.
- Subaşı, Ömer, “İlhanlı Devleti’nde Kerait Bir Aile: Alinak Noyan ve Emir Kurmuşî”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (41), Aralık 2015, 563-577.
- Subaşı, Ömer, “Olcâyâtû Sultan Döneminde Herât Muhasarası ve Siyasî Vakalar (706/1306-1307)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 43, 2016, 289-311.
- Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi – Güney Kafkasya 1220-1346-*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.
- Suyûtî, Celâleddîn, *Halifeler Tarihi*, (Çev. Onur Özatağ), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Sümer, Faruk, “Abaka”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 8.
- Sümer, Faruk, “Ahmed Celâyir”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 53-54.
- Sümer, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklular Araştırmaları Dergisi*, I, TTK, Ankara 1970.
- Sümer, Faruk, “Argun”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 355-357.
- Sümer, Faruk, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir”, *Belleten*, TTK, LIII (206), Ankara 1989, 175-197.
- Sümer, Faruk, “Keykâvus II”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 355-357.
- Sümer, Faruk, “Kösedağ Savaşı”, *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 272-273.

- Sümer, Faruk, “Teküder”, *İA*, MEB, İstanbul 1979, XII/I, 144-145.
- Şahin, Hanifi, “Câmiu’t-Tevârîh’e Göre Gâzân Hân’ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları”, *Bilig Dergisi*, 73, 2015, 207-230.
- Şahin, Hanifi, “Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan’ın Şiîliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 64, 2012, 115-128.
- Şahin, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum 2008.
- Şeker, Mehmet, “Türk Devlet Yönetiminde Farklı Başkadılık Uygulamaları: Hazarlar, Altın Orda ve Memlûkler Örneği”, *ABAD*, 1(1), 2018, 75-88.
- Şeşen, Ramazan, “Câmiu’t-Tevârîh”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 132-134.
- Şeşen, Ramazan, “Eyyûbîler”, *DİA*, İstanbul 1992, XII, 20-31.
- Şeşen, Ramazan, “Eyyûbîler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 60-76.
- Şeşen, Ramazan, *Eyyûbîler (1169-1260)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2012.
- Şeşen, Ramazan, *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yayınları, İstanbul 1998.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- Şeşen, Ramazan, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar (1193-1260)*, İSAM Vakfı Yayınları, İstanbul 2007.
- Şeşen, Ramazan, *Sultan Kalavun ve Oğlu El-Melikü'l-Eşref Devri(1279-1293)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.
- Şirinov, Agil, “Tûsî, Nasîrüddin”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 437-442.
- Tan, Muzaffer, *Haşşâşîliğin Tarihsel Arka Planı -İsmâili Davet Yapılanması-*, Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara 2017.
- Tanase, Thomas, “A Christian Khan of The Golden Horde? ‘Coktoganus’ And The Geopolitics of The Golden Horde at The Time of Its Islamisation”, *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, 2018.

- Taneri, Aydın, “Celaleddin Harizmşah”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 248-250.
- Taneri, Aydın, *Celâlî'd-Din Hârizmşâh ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- Taşagıl, Ahmet, “Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar”, Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu (Haz.), *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, (ss.11-28), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Taşagıl, Ahmet, “Hazarlar”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 116-120.
- Taşagıl, Ahmet, “İdil Bulgar Hanlığı”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 472-474.
- Tavkul, Ufuk, “Kafkasya'da Hıristiyanlığın İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 128, Ekim 2000, 101-110.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, “Kutuz”, *İA*, MEB, İstanbul 1977, VI, 1057-1060.
- Tekindağ, Şehabeddin, “Berkuk”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 511-512.
- Tekindağ, Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1961.
- Temir, Ahmet, “Moğol (veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 256-264.
- Tiesenhausen, W. D., *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (Çev. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969.
- Togan, İsenbike, “Çinggis Han ve Moğollar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 235-255.
- Togan, Zeki Velidi, “Reşid-üd-Din Tabîb”, *İA*, MEB, İstanbul 1964, IX, 705-712.
- Togan, Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihine Giriş-I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970.
- Tokuş, Ömer, “Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu'da Moğol Noyanlarının İsyanları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 117 (230), Eylül 2017, 177-208.
- Tomar, Cengiz, “Şam”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 311-315.

- Tomar, Cengiz, “Şecerüddür”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 404-405.
- Tomar, Cengiz, *Memluk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1240-1260)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 1996.
- Topaloğlu, Bekir, *İslâmda Kadın*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1979.
- Tunç, Zekiye, *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2007.
- Tural, Murat, “Hülâgû Han'ın Bağdat'ı İstilası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, XXX, Haziran 2017, 21-50.
- Turan, Osman, “Çingiz Adı Hakkında”, *Bellekten*, V (19), TTK, Ankara, 1941, 267-276.
- Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*, TTK, Ankara 2014.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye- Siyasi Tarih – Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar – Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, TTK, Ankara 1988.
- Tuysuz, Cem, *Selçuklular Döneminde Azerbaycan*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 1997.
- Tuysuz, Ş. Cem, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2004.
- Tümer, Günay, “Atalar Kültü”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 42-43.
- Tümer, Günay, “Budizm”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 352-360.
- Tümer, Günay, “Din”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 312-320.
- Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.
- Türker, Özgür, Karaduman, Rakkuş, “XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabban Savma'nın Elçilik Misyonu”,

Alparslan Demir, Tuba Tombuloğlu, Eralp Erdoğan, Ömer Düzbakar (Ed.), *Türk Tarihine Dair Yazılar III – Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Prof. Dr. Feda Şamil Arık'a Armağan*, (ss. 723-743), Gece Kitaplığı, Ankara 2018.

Usmanov, Mirkasım A., “Coğı Ulusunun Etnik Tarihinin Erken Gelişmesindeki Özellikleri Hakkında”, (Çev. Nilüfer Erol), *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 429-433.

Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı-Memlûk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdî el-Hazindâr Savaşı”, *ICANAS*, (ss. 3253-3260), VII, Ankara 2012.

Uyar, Mustafa, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2007.

Uydu Yücel, Muallâ, “Kıpçaklar”, *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 420-421.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, *Belleten*, XXXI (124), Ankara 1967.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal-Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanlılar, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, TTK, Ankara 1988.

Üçok, Bahriye, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

Ürekli, Muzaffer, “Celâyirîliler”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 264-265.

Ürekli, Muzaffer, “Gök Orda Hanlığı”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 123-124.

Vernadsky, George, *Moğollar ve Ruslar*, (Çev. Eşref Bengi Özbilen), Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

Vernadsky, George, *Rusya Tarihi*, (Çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak), Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Vladimircov, B. Y., *Cengiz Han (Çingis-xan)*, (Çev. Hasan Ali Ediz), MEB, İstanbul 1950.

- Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı – Moğol Göçebe Feodalizmi*, (Çev. Abdülkadir İnan), TTK, Ankara 1944.
- Wensinck, A. J., “Memlûk”, *İA*, MEB., İstanbul 1978, VII, 688-689.
- Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), TTK, Ankara 1992.
- Yaltırık, Mehmet Berk, *Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Edirne 2014.
- Yalvan, Cihan, “Deşt-i Kıpçak’ta Moğol Hâkimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 2 (1), Ocak 2018, 3-29.
- Yazıcı, Tahsin, “Cüveynî, Şemseddin”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 144-146.
- Yemenlioğlu, Mazhar Murat, *Dinler Tarihi*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2016.
- Yeşilot, Okan, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- Yılmaz, Ahmet, *Ortaçağ Boyunca Güney Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Kars 2013.
- Yılmaz, Hüseyin, *Budist Metafiziği*, Hece Yayınları, Ankara 2007.
- Yiğit, İsmail, “Bağdat’ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme”, Ümraniye Belediyesi (Haz.), *Uluslararası İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Sempozyumu*, (ss. 39-54), Kasım 2008.
- Yiğit, İsmail, “Kalavun”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 227-228.
- Yiğit, İsmail, “Kutuz”, *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 500-501.
- Yiğit, İsmail, “Memlûkler Zamanında (1250-1517) Kadın”, *Diyanet İlmi Dergi*, 40 (2), 2004, 131-144.
- Yiğit, İsmail, “Memlûkler”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 90-97.
- Yiğit, İsmail, *Memlûkler (648-923/1250-1517)*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2015.
- Yitik, Ali İhsan, “Budizm”, Baki Adam (Ed.), *Dinler Tarihi El Kitabı*, (ss. 356-383), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.

- Yuvalı, Abdülkadir “Doğu-Batı İlişkilerinin Mahiyeti Hakkında (XIII. Yüzyılda)”,
Onsekiz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2 (1), 1987, 122-130.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Çağatay Han”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 176-177.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Gâzân Han”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 429-431.
- Yuvalı, Abdülkadir, “İlhanlı Hükümdarlarının Hristiyan Dünyası İle Münasebetleri”,
Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2 (2), Elazığ 1988, 267-278.
- Yuvalı, Abdülkadir, “İlhanlılar”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII,
- Yuvalı, Abdülkadir, “İlhanlılar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII,
359-363.
- Yuvalı, Abdülkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.
- Yuvalı, Abdülkadir, *İlhanlılar Tarihi I. Kuruluşu Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası,
Kayseri 1994.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Ebu Said Bahadır Han”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 218-219.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Geyhatu Han”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 44-45.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Hülagü”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 473-475.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Mengü Timur”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 138.
- Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I-II*, TTK, Ankara 1991, II.
- Yücel, Yaşar, *Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK
Basımevi, Ankara 1989.
- Zeydân, Abdülkerim, *İslâm Hukukuna Giriş*, (Çev. Ali Şafak), Kayıhan Yayınları,
İstanbul 2008.

EKLER

Ek 1. 13. yüzyılın başlarında Bulgar şehrinde Batu Han adına darp edilmiş sikke. Ebatları 1.6 gr; 18 mm. şeklindedir. Paranın ön yüzünde “Müminlerin kumandanı Al-Nasır Li-Din-Allah” yazmaktadır.⁷¹⁴

Ek 2. 1251-1259 (H.649-658) tarihleri arasında Bulgar şehrinde Batu ya da Berke Han adına darp edilmiş sikke. Ebatları 1.33 g; 17.2 mm; 135⁰ şeklindedir. Paranın üzerinde Moğol Büyük Hanı Mengü'nün ismi bulunmaktadır.⁷¹⁵

⁷¹⁴ Badarch Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire And Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Ulaanbaatar, Mongolia 2005, 193.

⁷¹⁵ Simona Sala, “Coins of The Golden Horde in The Collection of The Bernisches Historisches Museum”, *Schweizer Münzblätter = Gazette Numismatique Suisse = Gazzetta Numismatica Svizzera*, 63, 2013, 46. Batu ve Berke Hanlar döneminde darp edilen sikkeler için ayrıca bkz: Nyamaa, 193-195.

Ek 3. Berke Han adına Kırım'da darp edilmiş sikke. Ebatları 1.67 gr; 19 mm. şeklindedir. Paranın ön yüzünde “Müminlerin kumandanı Al-Nasir Li-Din-Allah”, arka yüzüne ise Berke Han'ın unvanı olan “Nasre'd-Dünya ve'd-Din – dinin ve dünyanın yardımcısı-” yazmaktadır.⁷¹⁶

Ek 4. 1266-1280 tarihleri arasında Kırım'da Mengü Timur adına darp edilmiş gümüş sikke. Paranın ebatları 1.65 g; 21 mm şeklindedir. Sikkenin ön yüzünde “Adil Kağan Mengü Timur” ve “Kırım şehrinde darp edildi” yazmaktadır. Bu yazının altında da Saray Batu'nun imparatorluk mührü olan Batu Han'ın tamgası bulunmaktadır. Paranın arka yüzünde ise “Allah'tan başka tanrı yoktur. O yalnızdır. Ortağı yoktur.” yazmaktadır. Bu yazının altında ise 665 tarihi bulunmaktadır.⁷¹⁷

⁷¹⁶ Nyamaa, 194-195.

⁷¹⁷ <https://en.numista.com/catalogue/pieces143866.html> (12.06.2019). Mengü Timur adına darp edilmiş sikkeler için ayrıca bkz: Nyamaa, 195-196; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi – Güney Kafkasya 1220-1346-*, 238-239; Kalan, “Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, 32.

КРЫМ					
21.		Л.с.: Каан Справедливый//Менгу-Тимур قان العادل منكو تمور слева и справа от тамги: чекан Крыма ضرب قريم	665	Лб.1 № с2а	15-30
22.		О.с.: Нет Бога кроме Аллаха//Единобо, нет товарища//ему 665 لا اله الا الله وحده لا شريك له ٦٦٥ 225(=665)	665	Лб.1 № с2б	20-35

Ek 5. Mengü Timur adına Kırım'da darp edilen paranın (**Ek 2.**) üzerinde bulunan yazıların gösterildiği tablo. “Kaan el-Âdil Mengü Timur”, “Darb-ı Kırım”, “Lâ ilâhe illallâhu vahdehu lâşerike leh” 665.⁷¹⁸

Ek 6. 683 (1284-1285) tarihlerinde Kırım'da Tuda Mengü adına darp edilmiş gümüş sikke. Ebatları 1.6 gr; 20 mm. şeklindedir. Paranın ön yüzünde “Padişah el-Azam Tuda Mengü bin Togan” yazılı olmakla birlikte ortasında merkez Saray Batu'nun tamgası bulunmaktadır. Arka yüzünde ise “Hamd O'na” Kırım 683 yazmaktadır.⁷¹⁹

⁷¹⁸ <https://en.numista.com/catalogue/pieces143866.html> (12.06.2019). Ayrıca bkz: Nyamaa, 195-196.

⁷¹⁹ <https://en.numista.com/catalogue/pieces84695.html> (12.06.2019). Tuda Mengü adına darp edilen sikkeler için ayrıca bkz: İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu I-II – İstanbul Arkeoloji Müzeleri Nüvizmatları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974, II, 814. Nyamaa, 197; Kalan, “Nüvizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, 32.

КРЫМ					
38.		Л.с.: по кругу: Падишах Высочайший Туда-Менгу сын (бен) Тукана بادشاه المعظم تودا منكو بن توكن О.с.: Аллаху хвала//и ему принадлежит власть//год 683//чекан Крыма لله الحمد وله الملك سنة ضرب قريم ٦٨٣	682 683	Лб.1 с4а	50-70
39.		Л.с.: по кругу: Падишах Высочайший Туда-Менгу بادشاه المعظم تودا منكو		Лб.1 с4б	25-45

Ek 7. Tuda Mengü adına Kırım'da darp edilen paranın (Ek 6.) üzerinde bulunan yazıların gösterildiği tablo. “Padişah el-Muazzam Tuda Mengü bin Togan”, “Allah elhamdullah el-mülk”, “yıl darb-ı Kırım 683”⁷²⁰

Ek 8. 686 (1287-1288) tarihlerinde Kırım'da Tula Buka Han adına darp edilmiş sikke. Ebatları 1.2 gr; 19 mm. şeklindedir. Ön yüzünde “Tula Buka Han'ın tamgası”, arka yüzünde ise “Tula Buka. 686'da Kırım'da darp edildi” yazmaktadır.⁷²¹

⁷²⁰ <https://en.numista.com/catalogue/pieces84695.html> (12.06.2019).

⁷²¹ Nyamaa, 197. Ayrıca bkz: İ. Artuk, C. Artuk, 815.

Ek 9. 710 (1310-1311) tarihlerinde başkent Saray’da Tokta Han adın darp edilmiş sikke. Ebatları 1.3 gr; 15.5 mm. şeklindedir. Paranın ön yüzünde “Büyük Han Tokta”, arka yüzünde “710 Saray basımı” yazmaktadır. Dikkat çekici özelliği ise Moğol-Uygur yazısıyla Tokta Han’ın isminin yazıldığı ilk ve tek para olmasıdır.⁷²²

Ek 10. 734 (1333-1334) tarihlerinde başkent Saray’da Özbek Han adına darp edilmiş gümüş sikke. Ebatları 1.41 gr; 16 mm. şeklindedir. Paranın ön yüzünde “en büyük sultan Özbek Han” ve “darb-ı Saray sene 734” arka yüzünde ise “Lâ İlâhe İllallah Muhammedur Resulullah” ve bir dairenin içerisinde dört büyük halifenin ismi –Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali- yazmaktadır.⁷²³

⁷²² Nyamaa, 198. Tokta Han dönemine ait diğer para örnekleri için bkz: Nyamaa, 198-200; İ. Artuk, C. Artuk, 815; Sala, 46, 50; Kalan, “Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, 32.

⁷²³ <https://en.numista.com/catalogue/pieces155688.html> (13.06.2019). Özbek Han dönemine ait diğer para örnekleri için ayrıca bkz: İ. Artuk, C. Artuk, 815; Jevgenij Gončiarov, Vincas Ruzas (Haz.), *Collections of The Golden Horde’s 14th c. Coins at The Money Museum of The Bank of Lithuania*, Lietuvos Bankas, Vilnius 2013, 15-19; Sala, 46, 50.

Ek 11. 753 (1352-1353) tarihlerinde Gülistan şehrinde Canı Bek Han adına darp edilmiş gümüş sikke. Paranın ön yüzünde “el-Sultan el-Adil Celaledin Mahmud Canı Bek Han” arka yüzünde ise “darb-ı Gülistan 753” yazmaktadır.⁷²⁴

Ek 12. 759 (1357-1358) tarihlerinde Saray el-Cedid’de Berdi Bek Han adına darp edilmiş gümüş sikke. Paranın ön yüzünde “el-Sultan el-Adil Muhammed Berdi Bek Han” arka yüzünde ise “darb-ı Saray el-Cedid 759” yazmaktadır.⁷²⁵

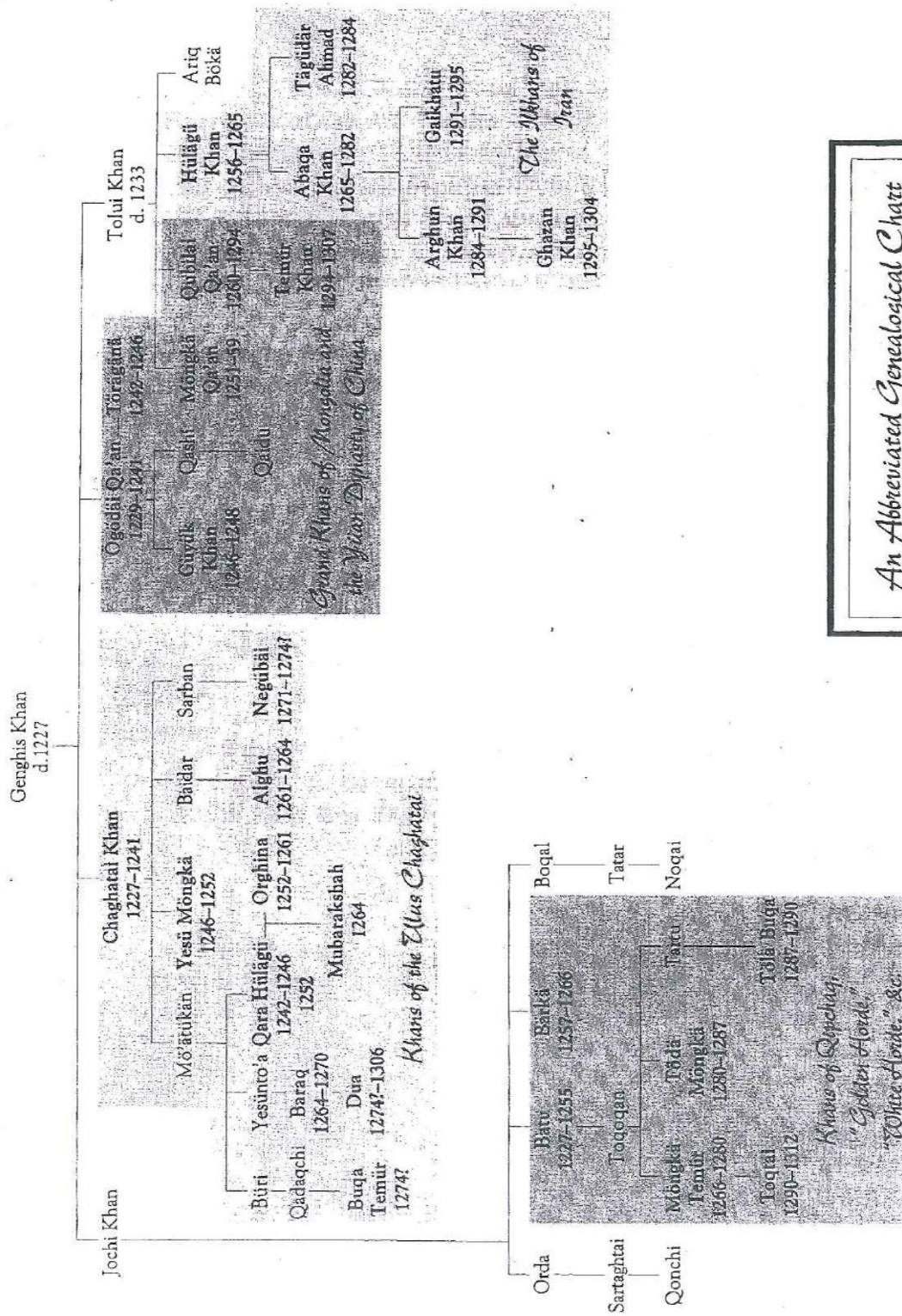
⁷²⁴ <https://en.numista.com/catalogue/pieces162919.html> (13.06.2019). Canı Bek dönemine ait para örnekleri için ayrıca bkz: İ. Artuk, C. Artuk, 816; Gončiarov – Ruzas, 20-35; Sala, 46-48, 50-5.

⁷²⁵ <https://en.numista.com/catalogue/pieces162997.html> (13.06.2019). Berdi Bek dönemine ait para örnekleri için ayrıca bkz: İ. Artuk, C. Artuk, 816; Gončiarov – Ruzas, 36-42.

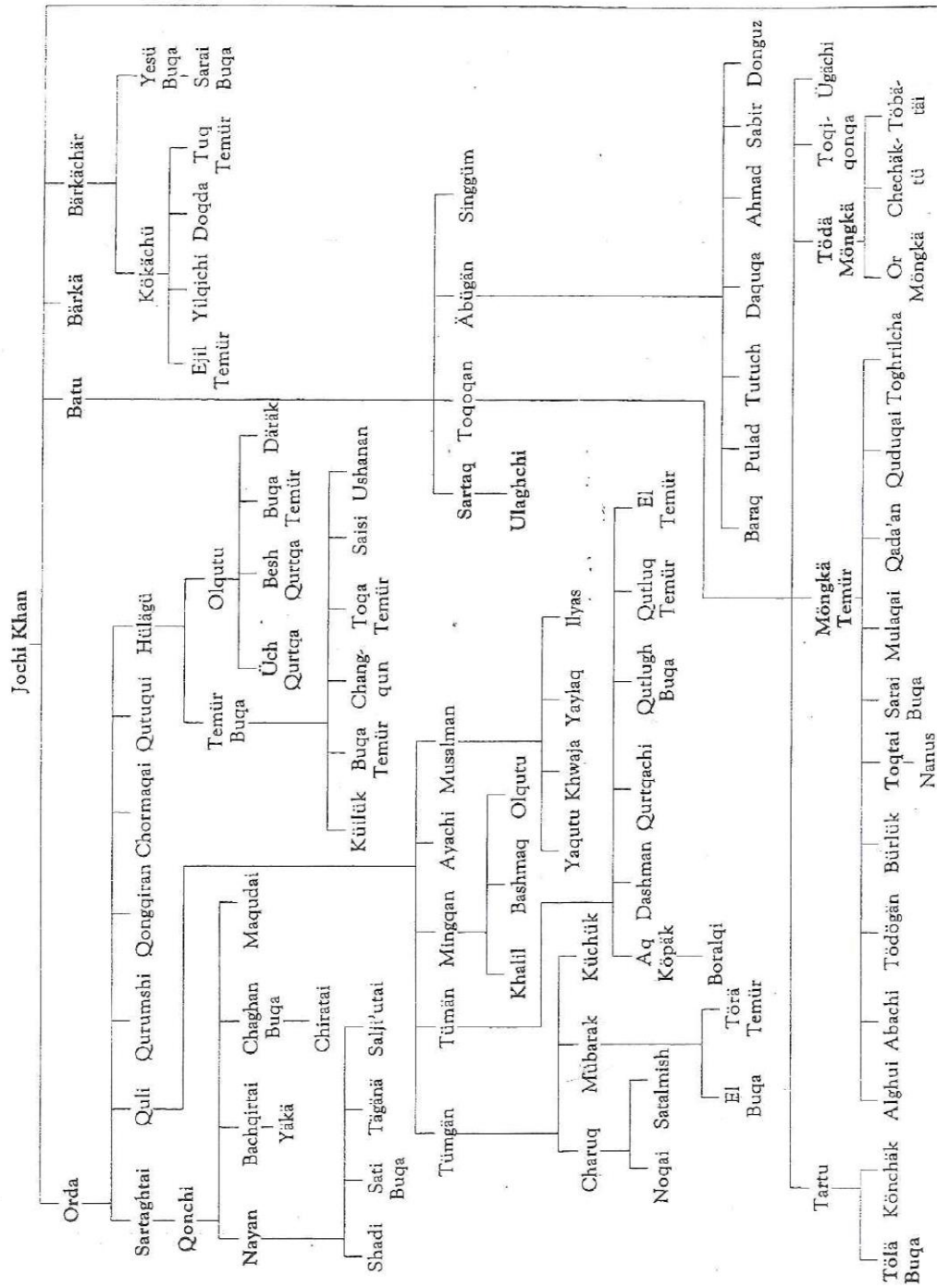
Ek 13. Toktamış Han adına darp edilmiş gümüş sikke. Ebatları 1.24 gr; 14.6 mm şeklindedir. Paranın ön yüzünde “el-Sultan el-Adil Toktamış Han” arka yüzünde ise “Lâ İlähe İllâllah Muhammedür Resulullah” yazmaktadır.⁷²⁶

⁷²⁶ <https://en.numista.com/catalogue/pieces150116.html> (13.06.2019).

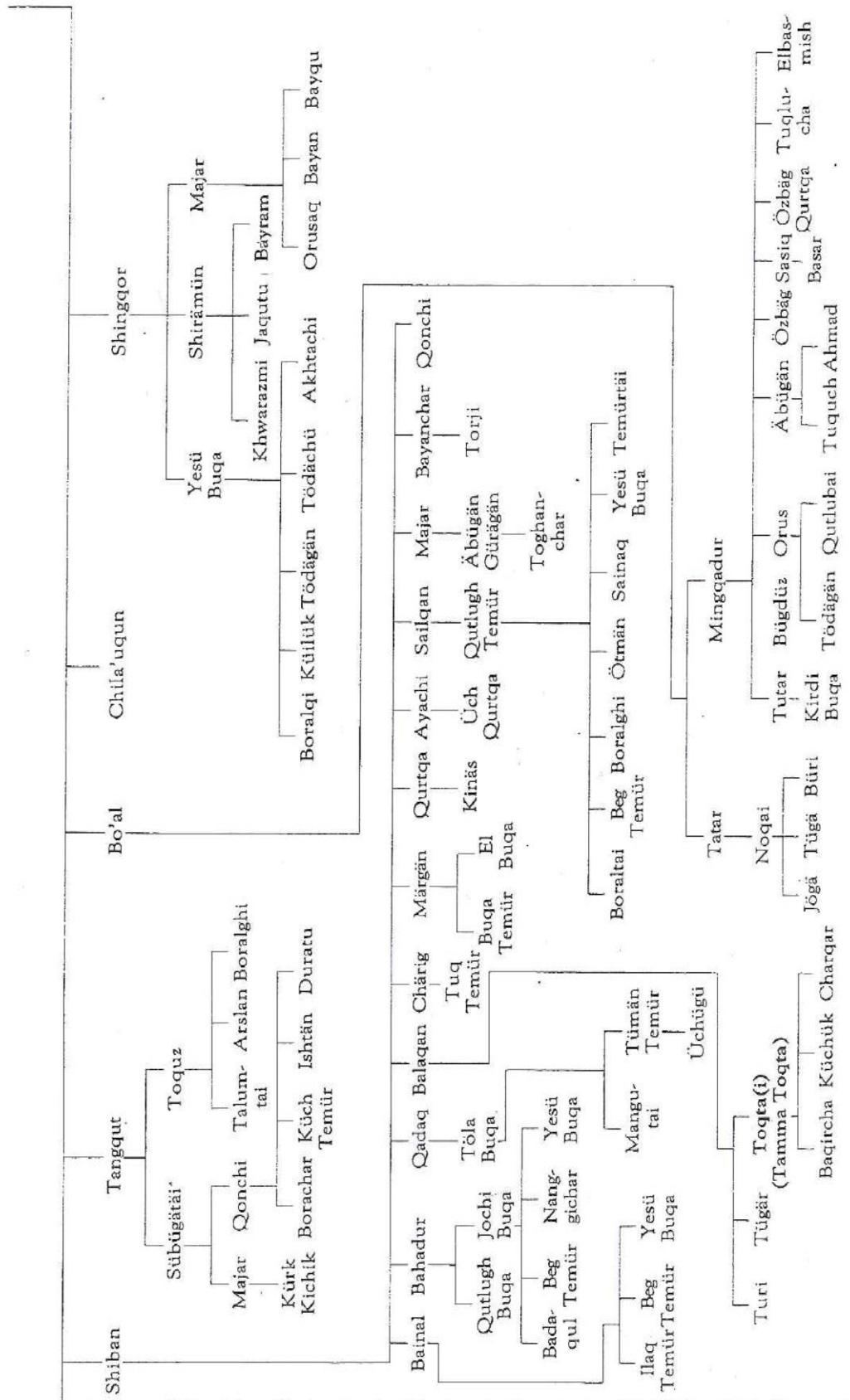
Ek 14. Cengiz Han ve oğullarının kısaltılmış bir soy kütüğü⁷²⁷

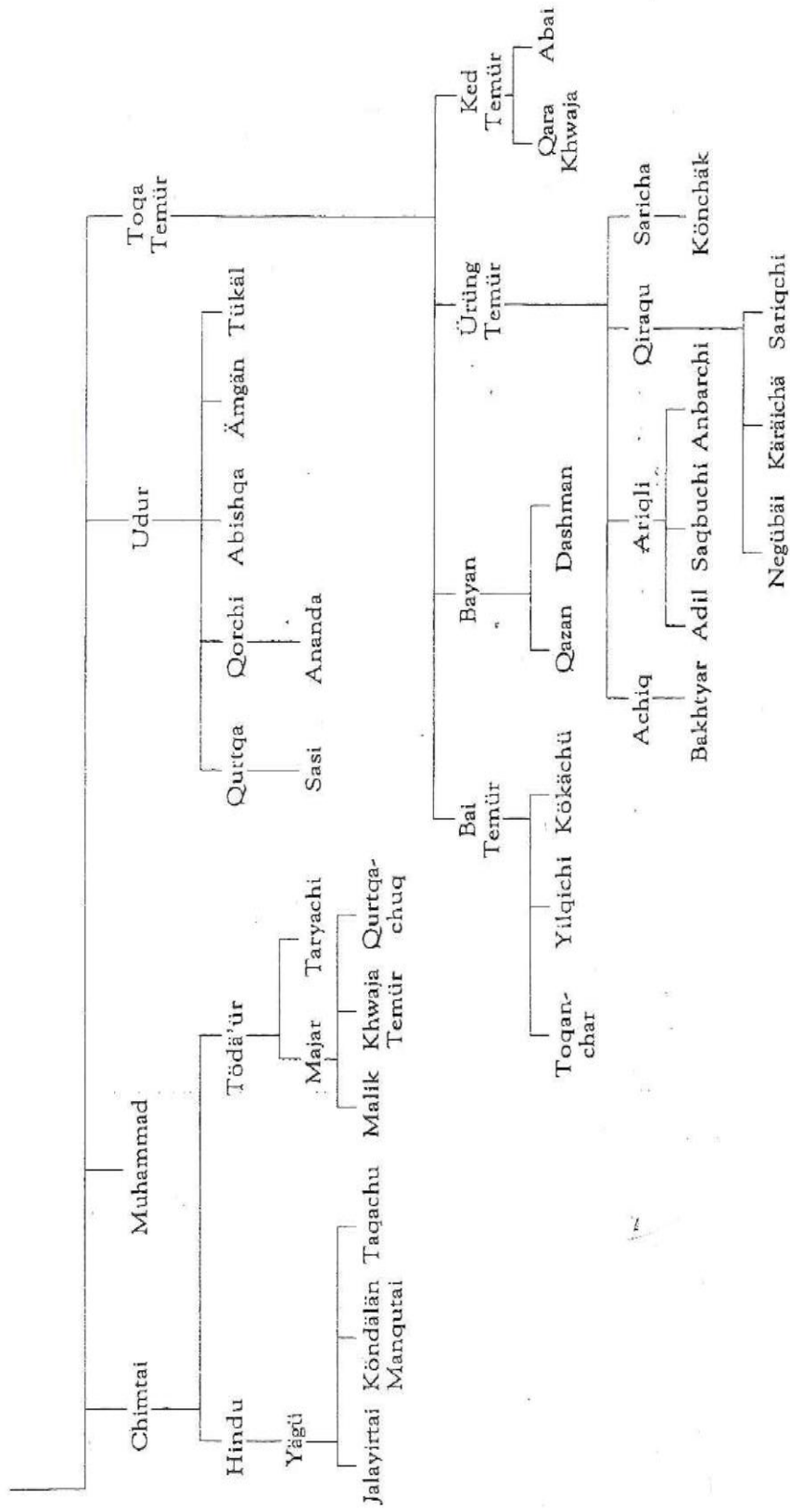
⁷²⁷ Rashiduddin Fazlullah, *Jami' u' t-Tawarikh: Compendium of Chronicles – A History of The Mongols I*, (Eng. Transl. W. M. Thackston), Harvard University, Cambridge 1998, xxx.

Ek 15. Altın Orda Devleti Devleti'nin Soy Kütüğü⁷²⁸

⁷²⁸ Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-Tewarikh – Compendium of Chronicles – A History of The Mongols II*, (Eng. Transl. W. M. Thackston), Harvard University, Cambridge 1999, 356-358.

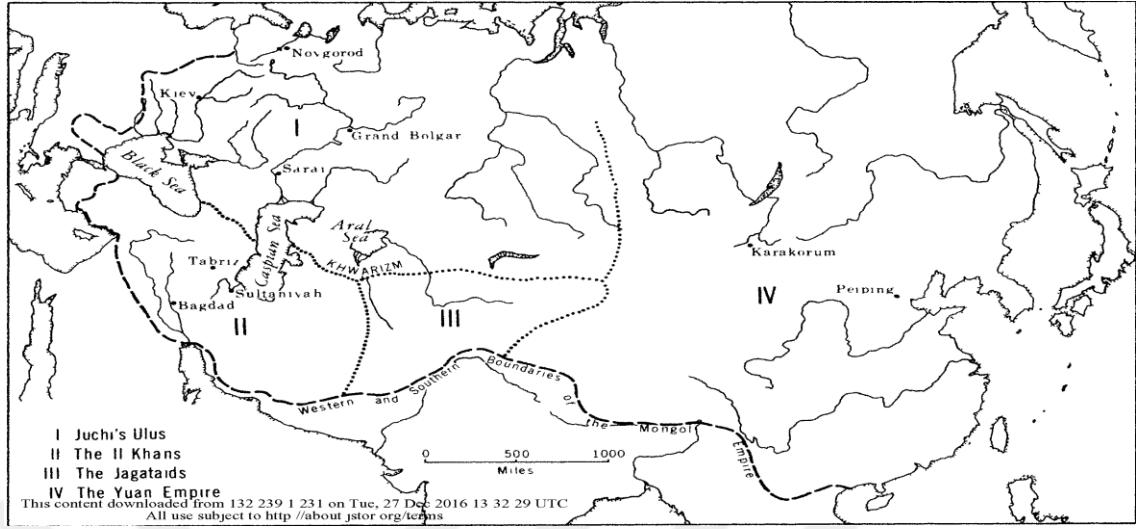

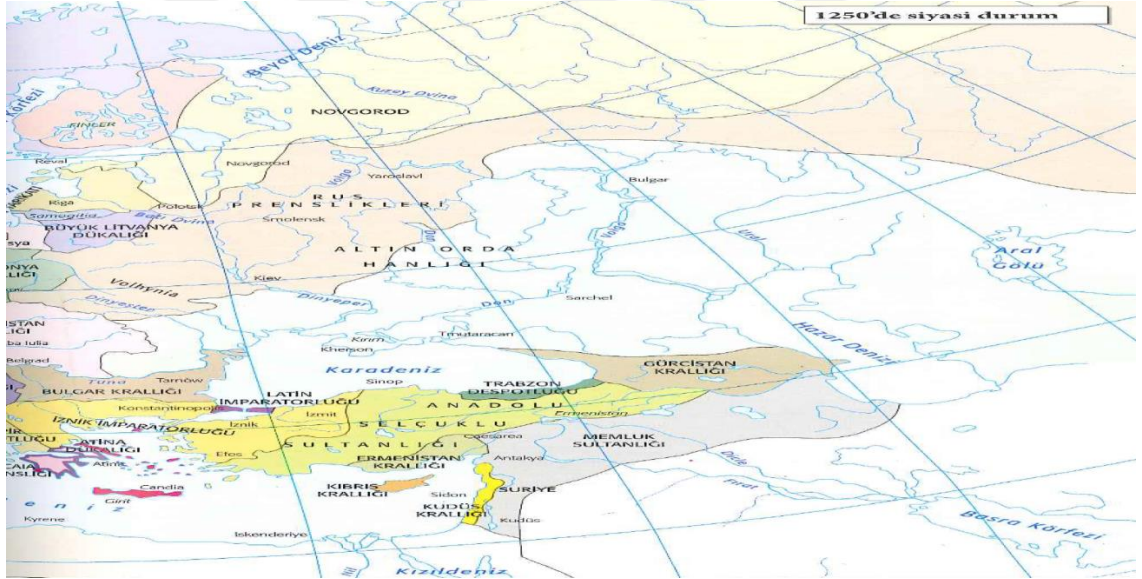
Ek 16. Toktamış Han Türbesi⁷²⁹

⁷²⁹ Ceren Öztep, *Altın Orda Arkeolojisi ve Türbeleri Üzerine Bir Deneme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2018, 113.

HARİTALAR

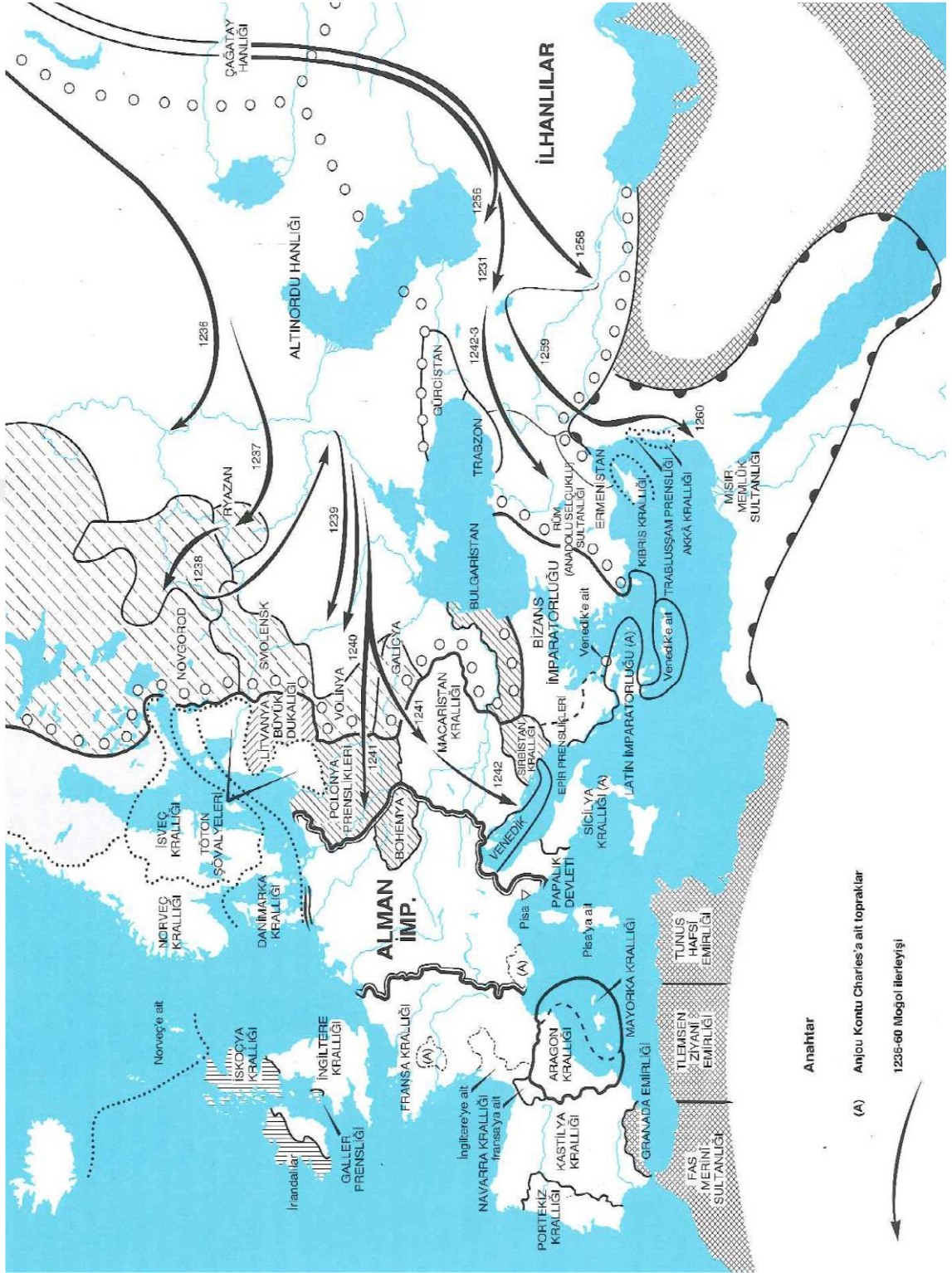
Harita 1. Dört Moğol Ulusu'nun Hakimiyet Alanları⁷³⁰

Harita 2. 1250 tarihinde Altın Orda Devleti ve Memlûk Sultanlığı'nın siyasi sınırları⁷³¹

⁷³⁰ Charles J. Halperin, *Russia and The Golden Horde – The Mongol Impact on Medieval Russia History*, Indiana University Press, Bloomington 1987, VI.

⁷³¹ Umberto Eco, *Ortaçağ 3 – Şatolar, Tüccarlar, Şairler*, (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), Alfa Yayınları, İstanbul 2016, 525.

Harita 3. 1236-1260 yılları arasında Moğol ilerleyişini gösteren harita⁷³²

⁷³² Colin McEvedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, (Çev. Ayşen Anadol), Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, 77.

Harita 4. Altın Orda Devleti ve diğer Moğol ardıllarının siyasî sınırlarını gösteren harita.⁷³³

⁷³³ <https://www.britannica.com/place/Golden-Horde/images-videos/media/1/237647/2510> (19.06.2019).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Merve SÜRÜCÜ
Doğum Yeri ve Tarihi	Pasinler, 1996
Eğitim Durum	
Lisans Öğrenimi	Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Orta Çağ Bilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
İletişim	
E-Posta Adresi	mervesrcu@gmail.com
Tarih	04.07.2019